

ЉУБИНКА КОЈИЋ

МАНАСТИР
ЖИТОМИСЛИЋ

Веселин Маслеша 1983.

МОЈИМ РОДИТЕЉИМА

ГИРДУ
ОСТ
26
1909

МД
57
26/11

I. ИСТОРИЈА ПРОУЧАВАЊА МАНАСТИРА ЖИТОМИСЛИЋА

Литература о манастиру Житомислићу није обимна, мада се о њему релативно рано почело писати. Од до сада познатих први је то учинио 1846. калуђер Серафим Шолаја малим написом „Монастир Житомислић у Херцеговини или задужбина Милорадовића”.¹ Иако оскудан и нејасан у описима, у којима се бави споредним детаљима, Шолаја је значајан као први од малобројних сведока који су манастир видели пре темељне преправке учињене 1869. Његов рад представља уједно почетак проучавања и описивања манастира у Босни и Херцеговини.²

Путујући из Дубровника за Босну, задржао се у Житомислићу 1857. руски конзуљ А. Гиљфердинг, који је о манастиру писао узгред, у делу путописног карактера „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији”, објављеном 1859. у Петрограду.³ Гиљфердинга су као филолога и историчара више интересовале рукописне књиге, историја ктитора, опште прилике, а немало и лепота пејзажа долине Неретве. Он се незнатно задржао на опису архитектуре и констатова да је црква „ниска и неизгледна”, а манастир датирао, према Шолаји, у 1585, због чега овај путопис није од велике помоћи у истраживањима.

У исто време деловао је и духовник и књижевник херцеговачки Нићифор Дучић, архимандрит манастира Житомислића до 1860. Његов рад „Манастир Житомишљић у Херцеговини”⁴ представљао је прво значајно дело монографског карактера и задуго је био основ

¹ С. Шолаја, *Монастир Житомислић у Херцеговини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин за лето 1846. у Задру, 134—145.

² В. Коровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд, 1933, 76; пишући о књижевном раду Срба у Мостару доноси кратак критички осврт на овај опис и бележи га као врло значајан догађај.

³ А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* „Веселин Маслешић”, Сарајево, 1972, 64—69.

⁴ Н. Дучић, *Манастир Житомишљић у Херцеговини*, Србско-далматински магазин XX, Задар 1861, 51—88. — Касније са извесним допунама под насловом: *Манастир Житомишљић у Херцеговини. Књижевне старине. Приправна духовна школа у њему. Српске цркве у столачком округу, Књижевни радови у Биограду*, 1891, књ. I, 54—106.

проучавања и узор који се преписивао, преводио и сматрао коначним. Као архимандрит и управитељ Духовне школе од 1858. до 1860, заузет свакодневним пословима, ангажован у устанцима, мање је него што бисмо ми то желели искористио могућност да испрније опише неке ствари које су касније измене или јасвим нестале. Ипак, његово дело значајно је и данас, с обзиром на то да се у њему осврће на готово све важније моменте и области: историју, архитектуру, сликарство, натписе, записи, књиге. Дучић исправља Шолајино датовање манастира према години на печату (1585) и датује довршење манастира на основу натписа на капителу јужног стуба у 1563. годину. Иако оскудни, опис архитектуре и помен живописа не могу се занемарити. Као да је донекле и сам свестан да је то непотпуно када, описујући портрет ктитора, каже: „... вредно било тачно снимити ту слику ...“. Упркос томе дело Нићифора Дучића остаје рад који ниједан истраживач не може мимоићи.

Значајна је делатност једног другог руског путника, фотографа Петра Пјатнишког, који је 1867. издао зборник црквених старијина и типова европске Турске под насловом „Герцеговина и Босниа 1867. год“. У поглављу о Херцеговини налази се петнаест фотографија које је он исте, 1867. год. снимио у манастиру Житомислићу. Овај фото-зборник, који је аутор посветио императорки Марији Александровној, издан је у једном примерку, а описан 1883. у оквиру публикације Вл. В. Стасова „Фотографическая и фототипская коллекции Императорской публичной библиотеки“. Дело нам је познато по наводима грофа Г. Милорадовића.⁵

Архимандрит Серафим Перовић причао је грофу Милорадовићу да су од Руса манастир походили још Безобразов и Н. Иларионов, конзуљ у Мостару, који није пропустио прилику да забележи и објави корисне податке о Житомислићу.⁶ Свој рад „Православни манастир Житомислич в Герцеговине“ Иларионов је написао у Мостару фебруара 1870, а појединости јасно казују да су описи цркве настали пре обнове 1869. године. Иларионов исправља Дучића, па годину уклесану на капителу јужног стуба чита као 1603. Доста уопштен или тачан опис распореда икона на иконостасу, коме је први посветио пажњу, даје могућност компарације са данашњим његовим стањем, које не показује значајне измене. Међутим, овај рад издавали бисмо најпре по томе што се у њему, потпуније него код осталих очвјидаца, бележи стање живописа пред саму обнову цркве. Тиме би ово дело било најверодостојнији извор за отклањање сумњи и недоумица о постојању живописа у Житомислићу.

Нешто података о животу у манастиру и појединим старијинама оставила су нам два Француза. Тако је у Херцеговину, из жеље да упозна нове и неприступачне крајеве, путовао С. Бујон (S. Bouillon), који је у манастиру Житомислићу срдачно примљен 1863, дакле неколико година пре него што су у њему извршене велике преправке. Осим исцрпног описа о богатом гошћењу уз „манастирско златно

⁵ Г. Милорадовић, *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Черниговъ, 1890, 47—48.

⁶ Н. Иларионовъ, *Православны монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Членія въ императорскомъ обществѣ истории и древностей Российскихъ при Московскому университетѣ, јулъ—сентябръ, Москва 1870, 1—17.

вино“, дознајемо и важне податке о фрескама. Бујон казује да је од многих фресака „које су покривале зидове црквице“ и које су сада сведене „... на јадно стање, ...“ једна једина очувана у целини, а то је портрет ктитора. Опис овог портрета оскудан је и делом нетачан; осим „минициозне тачности одеће“ коју је добро запазио, он је видео да је ктитор наслкан како у клечећем ставу подноси Богу модел цркве који држи на десној руци.⁷

Десетак година касније ову исту фреску описао је са више појединости његов сународник Е. д Сент-Мари (E. de Sainte-Marie), који је у манастир долазио између 1870. и 1873, за време док је вршио дужност заменика француског вицеконзула у Мостару. У свом делу „*Itinéraires en Herzégovine*“, објављеном 1876. у Паризу, даје опис фреско-портрета Милисава опахије веома пажљиво, мада по фотографији и копији јер у то време више није постојао оригинал. Осим тога, овај свестрано заинтересован човек описује укратко манастир и његову историју, помиње дуборезне двери и иконостас са „разним старим иконама“, наводи поједиње предмете из ризнице и збирке старијих рукописа, које су му у манастиру такође показали. Важно је његово сведочење о боравку двојице руских фотографа који су, по налогу руског двора, у Житомислићу 1867. снимили „серију фотографија манастира и ентеријера цркве“ какви су били „пре рестаурације“.⁸

Н. Дучић се још једном, 1871, враћа Житомислићу, објављивањем житомислићког Хронографа, који је преписан у Хопову 1634, настојањем житомислићког проингумана Висариона.⁹

У фебруару 1883. путовао је у Житомислић, преко Опузена и Метковића, гроф Григориј Александрович Милорадовић да посети задужбину својих предака. О том свом путовању написао је неку врсту дневника-путописа, који је издао заједно са Дучићевим описом Житомислића из 1861. у књижици „Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ“.¹⁰ Као један од последњих изданака породице ктитора, он је, природно, био више заинтересован за историју, порекло и генеалогију породице Милорадовића-Храбрене. Иако уз гред, унео је и доста занимљивих података. Цркву помиње као „врло прост рад“, али нешто више казује о портрету ктитора, који описује по копији, саопштавајући поуздано и јасно да је фреска постојала у оригиналу до 1869. и да у време када је он описује више не постоји. Пошто се мало задржао на опису сале где се налазе „разни портрети и слике и највише литографије које немају никаквог зна-

⁷ S. Bouillon, *Une excursion dans le nord de la Turquie, deuxième partie, Mostar et L' Herzégovine*, Revue Contemporaine, мај 1868, 227 (223—231). Види и: Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* (1836—1878) i njihovi utisci o njoj, „V. Masleša“, Sarajevo, 1981, 97, 100, 261, 262, 274.

⁸ E. de Sainte-Marie, *Itinéraires en Herzégovine*, Bulletin de la Société de Géographie, април—мај 1876, 370—379. Cf. M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* (1836—1878) i njihovi utisci o njoj, „V. Masleša“, Sarajevo, 1981, 71, 74, 75.

⁹ Н. Дучић, *Хронограф Житомислићки*, Гласник Српског ученог друштва XXXII, Београд, 1871, 241—246.

¹⁰ Г. Милорадовић, *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Черниговъ 1890, 1—77.

чаја...”, он је навео садржај петнаест фотографија објављених у поменутом фото-зборнику П. Јатчицког, што повећава значај овог малог, спонтано и јасно писаног путописа дајући му документарну вредност.

Подаци које са свога путовања у Житомислић даје учитељ В. М. Буковић веома су скромни, али испричани с искреним и наивним одушевљењем.¹¹

Сарајевски лист за забаву и поуку „Nada” донео је 1895. у рубрици „Уз наше слике” белешку којом је Лука Грбић-Бјелокосић пропратио пет илустрација манастира Житомислића.¹² Осим једне фотографије новог конака, остало су цртежи и акварели Евалда Арндана Чеплина. Боравећи ове године у Житомислићу, Чеплин је напртао изглед манастира споља, стари храст и манастирско гробље. Најзанимљивији је цртеж, копија фреско-портрета спахије Милицава, рађена по фотографији, који ће се љасније употребљавати у литератури као извор од великог документарног значаја.

Грбићев чланак не доноси ништа ново, али је карактеристичан за прилике у Босни и Херцеговини у то време; он се у свом чланку позива само на Шолају, Дучића и Трухелку а изгледа да му није познат важан рад др Радивоја Симоновића, написан четири године раније.

Наиме, деведесетих година XIX века штампана је друга монографија манастира Житомислића, коју је написао сомборски лекар Радивоје Симоновић.¹³ То је иссрпан, добро и поуздано документован рад, са драгоценим подацима који ће увек остати потребни и корисни. Готово да нема подручја на које се аутор није осврнуо, почев од положаја и историје манастира и околних археолошких локалитета, преко архитектуре, сликарства, рељефа на капителима стубова (за које се први заинтересовао), до брижљиво регистрованих рукописних и штампаних књига са записима и превода турских докумената који су били сачувани у манастиру. Он не прихватала Дучићево читање године на капителу јужног стуба и предлаже као и Иларионов 1602/3. годину. Ову датацију је и данас прихватила већина истраживача. Највећу вредност његовог рада представља објављивање тридесет и четири изворна турска документа из манастирског архива. Преводе је преписао из регистра који је крајем 1941, приликом пожара конака, изгорео заједно са оригиналами.

Значај тursких докумената за историју манастира уочио је још раније архимандрит Серафим Перовић, дугогодишњи игуман манастира, а други сарадник Н. Дучића. Из једног његовог писма Бири Трухелки дознаје се да је он сам превео два документа са турског на српски језик.¹⁴

¹¹ В. М. Буковић, *Из Благаја у Житомислић (цртица с пута)*, Босанско-херцеговачки источник, год. IV, Сарајево, 1890, 363—367.

¹² „Nada”, Sarajevo, 1. XII 1895, бр. 23, стр. 448—449, 454.

¹³ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1891, књ. 168, 1—26; 1892, књ. 169, 37—60; Матица српска, изводи из записника књижевног одбора 1891, Летопис Матице српске, књ. 170, Н. Сад 1892, 151—153. А. Сандић подноси опену на рукопис непознатог писца; *Манастир Житомислић у Херцеговини*.

¹⁴ Документ се чува у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву а објављен је у чланку В. Богићевића, *Влаштеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја, св. VII, Сарајево, 1952, 154.

За манастирску библиотеку постојао је код свих истраживача интерес, нарочито због мноштва занимљивих записа, забележених од краја XVI до XIX века.

Иако су раније и Н. Дучић и Р. Симоновић помињали манастирски *Поменик*, њега је први посебно објавио Богомљуб Тирић, али је то учинио површино и непотпуно.¹⁵ Тирић је исписао имена српских владара, архиепископа и патријарха, игумана Житомислића и још неколико херцеговачких манастира, али изоставља имена чланова породице ктитора, наводећи уопштено да они по *Поменику* „... броје до десетак мушких и око шест до осам женских глава”. — Београдски професор, иначе признати истраживач, Миленко М. Вукићевић путовао је 1899. у Житомислић, где је пописао рукописе и штампане србуље, уз напомену да има и велики број руских штампаних књига које није стигао да прегледа. Помињући претходнике који су се бавили овим послом, он исписује записи „... који нису објављени... или је то учињено 'непотпуно или погрешно'”. Негде их чак упоређује са преписима прве тројице истраживача, Дучића, Иларионова и Симоновића. Веома су значајни помени портрета јеванђелиста, те описи и цртежи неких иницијала у рукописима на које је, од свих истраживача, једино он обратио пажњу.¹⁶

Осим наведених, поједини истраживачи у то време објављују, углавном, изворе — архивске податке о породици Милорадовића-Храбрене. Међу првима су Медо Пуцић (1858),¹⁷ Буро Даничић (1863)¹⁸ и Стојан Новаковић (1875),¹⁹ а о житомислићком *Xронографу*, као извору од отиштега значаја за нашу историју, писао је 1873. Иларион Руварац.²⁰

Од 1887. до 1892. у *Viestniku* Хрватског археолошког друштва Вид Вулетић-Вукасовић објављује серију чланака под насловом „Старобосански надписи у Босни и Херцеговини”. У једном од њих задржава се и на натпису на капителу стуба у Житомислићу, тумачећи годину постављања као 1709.²¹

Збирка у којој су најпотпуније сакупљени записи и натписи о Житомислићу и Милорадовићима, укључујући и поједине гробне натписе из порте манастира, јесте дело *Стари српски записи и натписи* Љубе Стојановића, пореклом Мостарца.²²

¹⁵ Б. Тирић, *Поменик манастира Житомислића у Херцеговини*, Споменик Српске краљевске академије XXXIV, II разред 31, Београд, 1898, 71—72.

¹⁶ Миленко М. Вукићевић, *Из старих србуља, Манастир Житомислић*, Гласник Земаљског музеја XIII, Сарајево, 1901, 39—57.

¹⁷ Медо Пуцић, *Споменици србски*, Београд, 1858, 134, бр. 244. (Документ Дубровачког архива из 1416. о Стјепану Милорадовићу).

¹⁸ Буро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. II, Београд, 1863, 64.

¹⁹ С. Новаковић, *Гласник Српског Ученог друштва*, књ. XLII, Београд, 1875, 22—23 (о помену Храбрене код Гаџка).

²⁰ И. Руварац, *О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу*, Зборник Илариона Рувараца, Српска краљевска академија, посебна издања књ. CIII, Београд 1934, 53—59.

²¹ Vid. Vuletić-Vukasović, *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva*, god. XI, бр. 3, Zagreb 1889, 80.

²² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I—IV, Београд—С. Карловци, 1902—1923, бр. 397, 473, 474, 811, 923, 927, 986, 987, 996, 997, 1000, 1004, 1014, 1037, 1043, 1054, 1067, 1068, 1071, 1094, 1212, 1254, 1255, 1256, 1257, 1258, 1280,

Раздобље од средине XIX до двадесетих година XX века, тј. до краја првог светског рата, типично је у историографији манастира Житомислића за науку тога времена. Интересовања и истраживања усмерена су на историјске чињенице, уз оскудне описе појединачних ствари значајних за историју уметности. Али не треба заборавити да је то време обележено устанцима против Турака, па аустроугарском окупацијом и анексијом Босне и Херцеговине, као и тешким одмаздама у време Првог светског рата. У овако тешким приликама није ни могло бити научника који би се бавили проучавањем националне историје уметности. Проучавањем Житомислића баве се тада монаси, конзули, филолози, официри, професори па чак и један лекар — људи образовани или без познавања правог метода за уочавање, одајирање и описивање чињеница потребних историји уметности.

Ипак, овај период дао је веома добре и плодне резултате. Многи драгоценни подаци тада забележени служе и данас као једини основ за проучавање историје Житомислића.

После првог светског рата прилике су се знатно измениле. За манастир Житомислић тада се заинтересовао угледни историчар, по реклом Мостарац, др Владимир Боровић. Може се слободно рећи да је овај други период, време између два светска рата, обележен делатношћу В. Боровића, историчара школованог у Бечу.

Рад који је започео 1911. на проучавању херцеговачких манастира (Тврдош), В. Боровић је наставио 1923. радом на Добрићеву и Завали, а највећи део свога интересовања убрзо је посветио манастиру Житомислићу, најјачем духовном центру и најбогатијем манастиру Херцеговине.

В. Боровић је 1926. извршио претходна истраживања у манастиру, о чему је поднео извештај Народном музеју у Београду, који му је и омогућио око кратко путовање.²³ Неповерљив према ранијим „описивачима”, који нису били историчари, он је „прегледао све очуване споменике; сравнио објављену грађу са оригиналами и уверио се о крупним грешкама предходника...“. У извештају по завршеном раду констатовао је да манастир има око четрдесет старих рукописа из XVI—XVIII века и око шездесет турских докумената. Поништо је проверио своја истраживања и у Дубровачком архиву и у цркви св. Николе на Тријебићу, В. Боровић је, са акрибијом и објективношћу која му је својствена, приступио раду на монографији манастира Житомислића, коју је објавио 1936.²⁴ Монографију је В. Боровић поставио, углавном, на хронолошки заснованом методу, делећи мате-

1287, 1307, 1309, 1339, 1340, 1345, 1441, 1450, 1451, 1472, 1495, 1497, 1550, 1551, 1599, 1621, 1651, 1663, 1663, 1664, 1701, 1717, 1779, 1831, 1923, 1924, 1925, 1926, 1939, 2008, 2093, 2173, 2193, 2203, 2253, 2262, 2277, 2285, 2443, 2479, 2495, 2510, 2512, 2555, 2592, 2628, 2629, 2706, 2732, 2742, 2749, 2803, 2804, 2806, 2848, 2871, 2887, 2904, 3004, 3005, 3006, 3108, 3278, 3446, 3447, 3448, 3674, 3675, 3683, 3732, 3746, 4064, 4069, 4087, 4144, 4236, 4305, 4306, 4336, 4353, 4529, 4640, 4682, 4703, 4713, 4722, 4818, 4994, 5328—5334, 5633, 5646, 5658, 5660, 5668, 5673, 5675, 5676, 5683, 5688, 5695, 5729, 5754, 5824; ИД. Старе српске повеље и писма, књ. I, други део, Београд—С. Карловићи, 1934, CXLIX, бр. 785.

²³ В. Боровић, *Извештај о сакупљању грађе за монографију манастира Житомислића*, Годишњак Српске краљевске академије XXXV, Београд, 1926, 321—323.

²⁴ В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*, Старијар III серија, том X—XI, Београд, 1935—36, 3—36.

рију у седам одељака. После краћег увода о географском положају манастира, уз преглед библиографије, од првог до четвртог одељка говори о манастиру од XVI до XIX столећа у разним областима живота и делатности. У првом одељку утврђује време оснивања манастира и генеалогију породице ктитора, на основу *Поменика* и других извора; у другом одељку утврђује време завршетка манастира, на основу записа о времену постављања стубова и живописа; у трећем и четвртом одељку даје попис записа и натписа на предметима примењене уметности и иконама, а затим наставља да хронолошким редом наводи важније догађаје од значаја за културну историју манастира. У петом делу пише о архитектури цркве, портрету ктитора и једној икони Христа на престолу. Шести одељак посвећен је попису имена игумана манастира Житомислића, док у седмом пише о осталим задужбинама Храбрене, уз опширнији коментар и датирање *Поменика*.

У читавом раду превага је дата историјским истраживањима заснованим на документима и брижљиво читаним записима и натписима. У том погледу Боровићева монографија постала је темељ на коме се заснивају и данашња проучавања историје манастира.

Овај врсни познавалац историјских и културних прилика у Херцеговини, напосе у Мостару, мање пажње је обратио описивању и проучавању архитектуре, фресака и капитела, икона и иконостаса и предмета примењене уметности. Када их помиње, описи су недовољни, што је и разумљиво када се има у виду његово историјско-филолошко образовање и интересовање. Зато овом монографијом није испрљена потреба потпуније обраде манастира, посебно са историјско-уметничког становишта. За упознавање веза које је Житомислић одржавао са Мостаром и Сарајевом, важна је и Боровићева књига „Мостар и његова српска православна општина“, као и дело Владислава Скарића о православној цркви у Сарајеву.²⁵

Дело Јована Дучића о грофу Сави Владисавићу садржи мноштво занимљивих података о Житомислићу и његовим ктиторима, историји и везама породице Владисавића и Милорадовића. Навођењем историјских докумената и литературе књига добија већи значај него што би имао један живо и занимљиво писан историјски роман.²⁶

По завршетку другог светског рата, педесетих година, поново оживљава истраживачка делатност. У Босни и Херцеговини нарочито се шири интересовање за систематско проучавање некропола стећака. Прво се појављује монографија А. Бенца о Радимљи, најлепшој некрополи у Херцеговини (1950), што наводи В. Богићевић да напише обимну и архивским подацима документовану студију о породици Милорадовића-Храбрене. Он подржава и новим подацима поткрепљује претпоставку да је некропола припадала породици Милорадовића-Храбрене, чији су потомци ктитори цркве на Тријебићу и у Житомислићу. Богићевић сматра Милорадовиће војним плем-

²³ В. Боровић, *Мостар и његова српска православна општина*, издање Српске православне општине мостарске, Београд, 1933, 5—113.

²⁴ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, Сарајево, 1928, 21, 26, 29, 107.

²⁵ Јован Дучић, *Један Србин дипломат на двору Петра Великог и Катарине I, Гроф Сава Владисавић*, Београд—Питсбург, 1942, 1—368.

ством, које је имало феудалне поседе и задржало феудалне титуле извесно време и по доласку Турака.²⁸

Расправљајући о времену датовања херцеговачких стећака, Богумил Храбак дао је 1953. значајан допринос разјашњавању питања друштвеног положаја, титула и функција које су Храбрени имали, као и улоге у историјским догађајима пре пада Херцеговине и после њега.²⁹

У вези с овим питањем, Недим Филиповић објавио је 1974. драгоцене документе из најранијих турских пописних дефтера од 1468/9. и 1477. о власима Храбренима. Тиме је открио низ до сада непознатих података о друштвеном положају породице Храбрена и њиховом односу према Турцима пре коначног пада Херцеговине под Турке.³⁰

М. Вего се бавио питањем религијске припадности породице Храбрена,³¹ а П. Васић напишој, како на стећцима Радимље тако и на фреско-портрету спахије Милисава у Житомислићу.³²

Почетком шесте деценије за Житомислић су почели да се интересују и историчари уметности. Они проучавају поједиње проблеме, раније само наговештене или недовољно анализоване.

Тако се 1954. појавила обимна студија Петра Момировића о царским дверима манастира Житомислића, која представља најпотпунију историјско-уметничку анализу овог дела.³³ Са уводом у коме говори о литератури и претходним истраживачима, Момировићев рад добио је и шири значај. Служећи се компаративним методом, он је дошао до поуздано обrazложених закључака у погледу утврђивања аутора иконописа.

Осим П. Момировића о дверима Житомислића, односно њиховом дуборезу, расправљала је Мирјана Боровић-Љубинковић, у оквиру књиге о средњовековном дуборезу у источним областима Југославије (1965). Она је анализовала и са добрым познавањем материјала одредила ликовне особености двери, али се није бавила проучавањем дубореза темплона са Распећем.³⁴

Боко Мазалић, у свом општем прегледу сликарства у Босни и Херцеговини за време Турака (1965), први је говорио о иконостасу, делећи га на три веће целине, које су, по њему, настале: у XVI (престоне иконе), XVII (двери) и XVIII веку (темплон са Распећем и нове престоне иконе).³⁵

²⁸ В. Богићевић, *Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини* (Поводом студије др А. Бенца, Радимља), Гласник Земаљског музеја Н. С. VII, Сарајево, 1952, 139—160.

²⁹ Богумил Храбак, *Прилог датовању херцеговачких стећака*, Гласник Земаљског музеја, Н. С. VIII, Сарајево, 1953, 325—328.

³⁰ Nedim Filipović, *Vlast i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XII, Centar za balkanološka istraživanja knj. 10, Sarajevo, 1974, 127—221.

³¹ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Zenica, 1973, 307—335.

³² P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne pošnje u Bosni, i Hercegovini*, n. d., 253—257.

³³ P. Momirović, *Carske dveri manastira Žitomislia u Hercegovini*, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 99—112.

³⁴ M. Боровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд, 1965, 111—113.

³⁵ D. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, Sarajevo, 1965, 40—41, 114—119.

О неким моментима у вези са ктиторском композицијом и фрескама писао је С. Петковић у књизи *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*³⁶ (1965).

О рељефима на капителима стубова, које су истраживачи клесарске уметности у Босни и Херцеговини увек остављали по страни, расправљао је Петар Момировић у чланку *Капители манастира Житомислића* (1969). Он је први дао потпуне описе, тражио аналогије и анализовао стилске одлике рељефа. Узгряд је допунио своја ранија тумачења године на натписима на капителу и дверима.³⁷

Зидно сликарство манастира Житомислића, које се дуго тумачило на основу јединог остатка — копије ктиторског портрета, први пут је у ширем оквиру разматрано у обимној књизи З. Кајмаковића *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*.³⁸ Онов за то, ма како скроман, дало је откривање фреске Благовести. Уз оскудне податке које дају сачувани документарни материјал и извори, аутор је покушавао да разјасни загонетну судбину фреско-сликарства, упуštajuћи се у занимљиве, али недовољно документоване претпоставке, не само о фрескама већ и о архитектури цркве.

Озбиљнијим истраживањима у манастиру бавио се Радомир Станић. Радећи на тражењу и откривању остатака живописа (композиција Благовести) као добар познавалац ситуације, дао је веома значајан приказ са коментаром на закључке Здравка Кајмаковића.³⁹ Осим тога, Р. Станић је, проучавајући споменике на два стара мостарска гробља, уочио посебан карактер веза између Мостара и Житомислића.⁴⁰

Архитектура цркве, која је дуго сматрана скромном и без значаја, најмање је интересовала истраживаче. Типолошки неодређено дефинисана, она је помињана више узгряд. Тако недавно, у студији о архитектури цркава дринског подручја, В. Ј. Бурић сврстао је цркву у оквир групе цркава са прислоњеним луковима.⁴¹ Тиме је архитектура цркве добила одређено место у оквиру раније проучене групе архитектонских споменика на подручју Старе Херцеговине.

Осим Б. Мазалића, иконопис Деисисног чина и Распећа у Житомислићу заинтересовао је и З. Кајмаковић. У монографији о Георгију Митрофановићу (1977) детаљно се позабавио сада очишћеним иконописом и констатовао да је његов сликар један „далеки“, „закаснели“ и „огрубели“ следбеник Митрофановићевог стила, који је ово дело насликао у непознато време.⁴²

³⁶ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад, 1965. (на више места).

³⁷ П. Момировић, *Капители манастира Житомислића*, Богословље год. XIII (XVII), св. 1 и 2, Београд, 1969, 123—135.

³⁸ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971. (на више места).

³⁹ R. Stanić, Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u BiH*, 1971, Naše starine XIII, Sarajevo, 1972, 252—256.

⁴⁰ Исти, *Споменици монаха и монахиња из XVII и XVIII века на православним гробљима у Мостару*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве, год. XLVIII, бр. 3, Београд, 1967, 35—46.

⁴¹ В. Ј. Бурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1, Краљево, 1975, 22, напомена 48.

⁴² З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 360.

У монографији о Хиландару (1978) с њим се није сложио В. Ј. Бурић, који Чин на иконостасу Житомислића сматра делом самог Георгија Митрофановића.⁴³

Д. Медаковић, пишући о везама Хиландара са Херцеговином, саопштио је неке нове податке о везама Житомислића са овим манастиром на Атосу,⁴⁴ а касније је истакао значај и јединственост иконографије Деисисног чина у Житомислићу.⁴⁵

Осим у наведеним делима манастир Житомислић се помиње и у неким приручницима, енциклопедијама, библиографијама као и пригодним публикацијама.⁴⁶

У историографији Житомислића уочили смо три етапе. Прве две обележене су претежно описивањем и набрањањем предмета, као и проучавањем историје. У трећој етапи, од педесетих година овог века, приступа се проучавању манастира на два плана: конзерваторско-истраживачком, у сврху заштите и стварања документације о споменику и проучавању које, осим историчара, све више предузимају историчари уметности.

Из истраживања историчара уметности произашле су студије појединачних целина (двери, капители) и проучени остаци живописа. У оквиру општих дела појединачна подручја су само додирнута (архитектура, иконостас — дуборез и иконопис), док појединачни објекти до сада нису били регистровани ни обрађени (ризница).

Досадашња истраживања намећу потребу да се њихови резултати сагледају у целини и допуне, због чега смо приступили обради монографије споменика.

II. ИСТОРИЈА

1. ЦРКВЕНЕ ГРАБЕВИНЕ У ОБЛАСТИ НЕРЕТВЕ И СТОЛАЧКИХ ДУБРАВА ПРЕ ПОДИЗАЊА ЖИТОМИСЛИЋА

Манастир Житомислић подигнут је уз село истог имена, с леве стране реке Неретве, где се њен кањон шири у плодну и питому карсну долину обраслу медитеранским растињем и засејану приморским културама. (сл. 1; цртеж 1)

Од давнина је ово плодно и живописно место, погодно за живот као и одбрану, било насељено, о чему нам сведоче бројни праисторијски тумули, међу којима се у близини манастира истичу Љољића и Шкрабинска гомила.

Манастирски комплекс укопан је у југозападну страну брежуљка Горица, који има релативно правилан, готово кружни облик.¹ На његовом највишем делу, пошумљеном боровима и чемпресима, налази се старо сеоско и манастирско гробље, а до краја 1941. овде је постојао и горостасни стари дуб, који се у народу поштовао као светиња.

У римско доба живот је овде био веома развијен, о чему сведоче остаци пута на десној обали реке, и античких насеља на брду Космај и код жељезничке станице Житомислић.² На левој обали, где се данас простиру виногради, налазило се на остатке зиданих рим-

¹ А. Богдановић, В. Ј. Бурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978, 156.
² Д. Медаковић, *Трагом српског барока. Манастир Хиландар у XVIII веку б) Везе манастира Хиландара са Босном и Херцеговином*, Нови Сад, 1976, 98—100.

⁴³ Д. Медаковић, *Историјске основе иконографије св. Саве у XVIII веку*, Међународни научни скуп Сава Немањић—Свети Сава, Београд, 1979, 400—401.

⁴⁴ В. Петковић, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. IV, 1332, Zagreb, 1929; Исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 118.

⁴⁵ Ђ. Мазалић, *Žitomislić, Enciklopedija likovnih umjetnosti* IV, Zagreb, 1966, 658; Исти, *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine, „V. Masleša”*, Sarajevo, 1967, 91.

⁴⁶ А. Кашић, *Славље у обновљеном манастиру Житомислићу*, Гласник српске православне цркве, год. XLVIII, Београд, јул 1967, бр. 7, 129—145.

Манастир Житомислић. Црква у Тријебињу код Стоца, издање Управе манастира Житомислића, Мостар, 1971. (непагинирано са 14 фотографија). Митрополит Владислав, *Житомислићка духовна школа — Богословија (1858—1871)*, Православље, год. XII, бр. 280, 15. новембар 1978, 8—9.

Bibliografija rasprava i članaka IV/I Historija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1973, 414.

¹ Горица, деминутив од Гора (брег, шума) је прасловенска и свесловенска реч и представља врло расширен топоним. Види: Р. Skok, *Etimologički rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Jazu, Zagreb 1971, 589—590; В. Каракић, Српски рјечник, „Нолит”, Београд, 1977, 94. Sv. Georgijević, *Šuma—gora—planina. O goricama kod nas*, Balkanološke studije I, Radovi katedre za jezik Više pedagoške škole u Nišu, Niš, 1967, 9—43.

Топоним „горица“ је веома раширен у Херцеговини и често се на брежуљцима с тим називом налази неки археолошки локалитет (Горица код Стоца, Горица код Габеле, Горица код Љубушки, Горица у Малом пољу код Мостара, Горица код Требиња, Горица код Стона, итд.). У том погледу овај топоним није довољно код нас испитан.

На подацима о топониму „горица“, захваљујем магистру археологу Славољубу Трудићу.

² А. Сергејевскиј, *Римски напис из Житомислића*. Гласник Земаљског музеја XXXVII, Сарајево, 1925, 87—89. Д. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, V. Masleša, Sarajevo, 1972, 134—137.

ских гробова.³ — Цела ова територија припадала је римској вароши Нарони. Идући пољем уз Неретву, на око један километар од манастира, налази се активно гробље села Житомислића, настало уз некрополу стећака и остатке касноантичке цркве, због чега се поље Орловци зове и Црквина. Према предању, овде је некада био манастир. Некропола стећака је једна од најстаријих у овом крају.⁴ (сл. 2) Сви ови остаци указују на постојање већег сакралног комплекса лоцираног дуж релативно плодне обале реке Неретве, која је заштићена брдима.

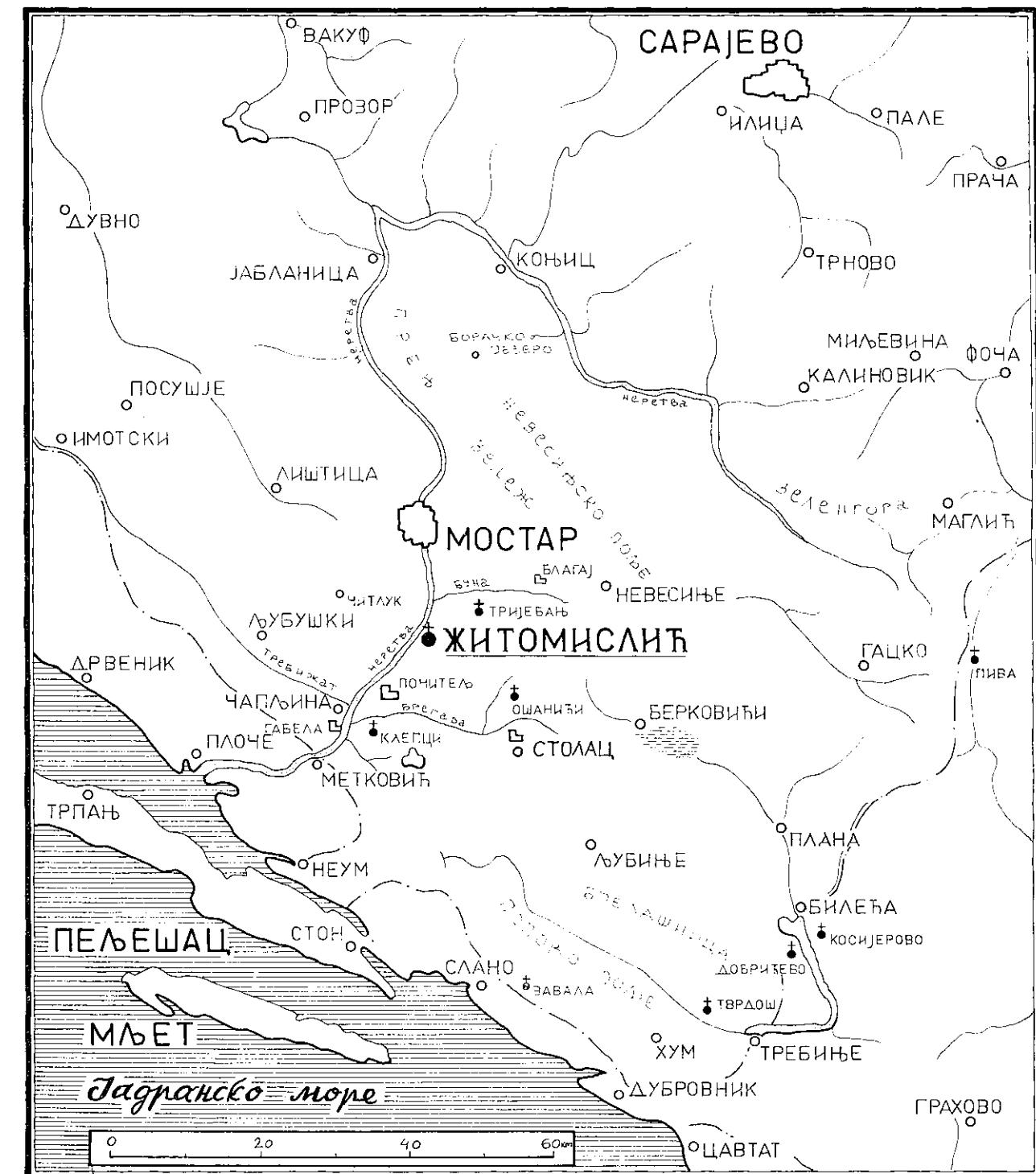
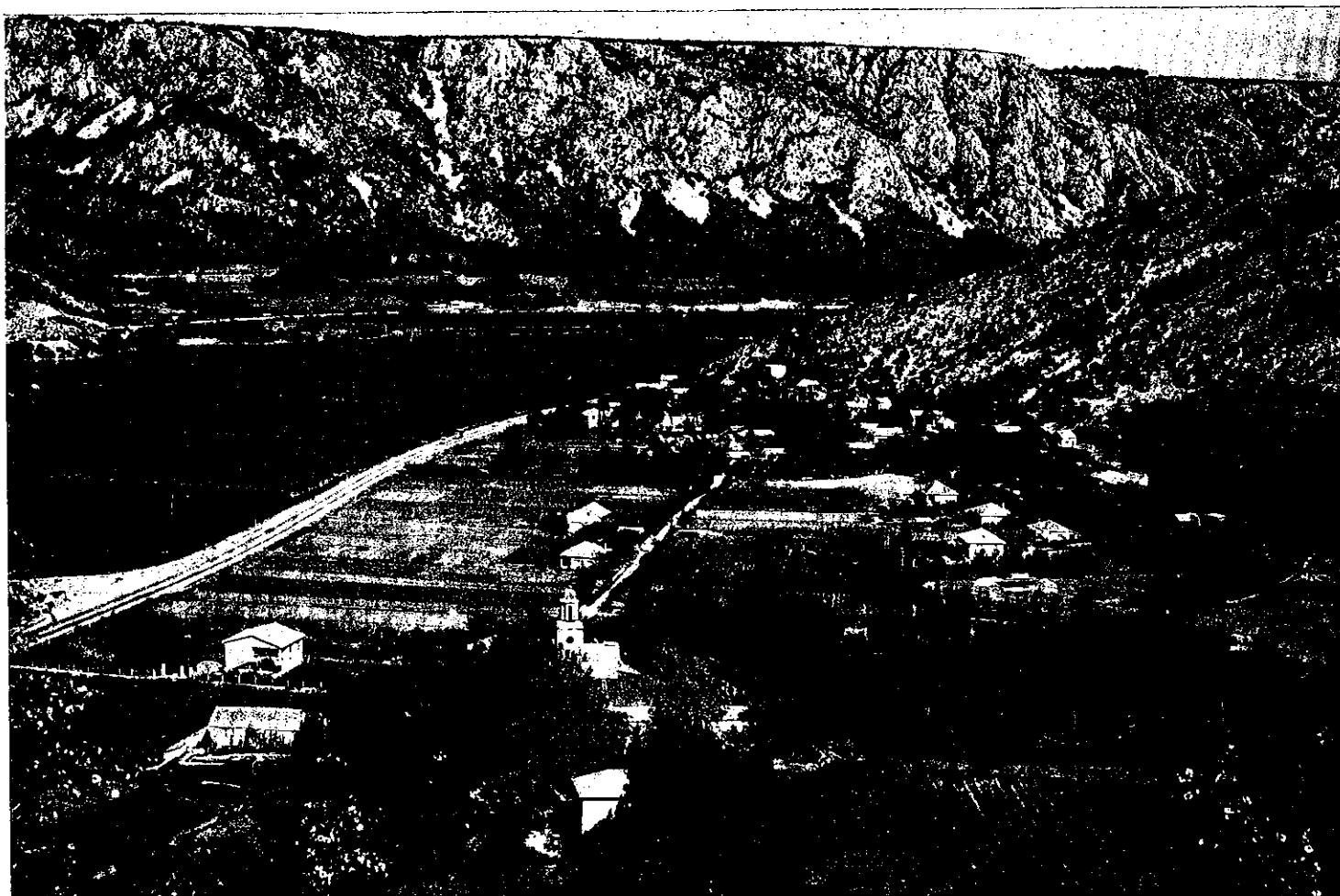
Недавно завршена археолошка ископавања показала су да је „Црквина” остатак касноантичке базилике типа „basilica gemminaliae”, која је судећи по неким налазима, имала везе са Цариградом. Величина комплекса наводи на претпоставку да је у V—VI веку овде постојао већи манастирски центар.⁵

³ V. Atanacković-Salčić, *Mostar i okolina u rimske doba, „Sloboda”* бр. 25, Mostar, 15. jun 1970, 7.

⁴ S. Bešlagić, Stećci, *Kataloško-topografski pregled*, V. Masleša, Sarajevo, 1971, 340—341 (Žitomislići). — Један усамљени стећак налази се недалеко од манастира, на улазу у Врао, између Коце и Главице. (Податак Аћима Мићевића)

⁵ Tomo Andelić, *Crkvina Žitomislići*, Mostar, Kasnoantička bazilika. Arheološki pregled 12 Beograd (1970), 13 (1971), 14 (1972), 15 (1973). Према усменом обавештењу аутора, у олтарском делу нађен је мали сребрни реликвијар са моштима, за који И. Николајевић налази аналогије са једним реликвијаром V века из Цариграда, који се сада налази у некој америчкој збирци.

Сл. 1 Манастир Житомислић са селом у позадини. Поглед са бруда Шкрбине (снимак из 1975)

Прегл 1 Географски положај манастира Житомислића

Дуго нема података о постојању цркава у овим крајевима. На основу материјалних остатака и народног предања може се претпоставити да је у време Немање и хумског кнеза Мирослава, у близини Благаја, где је Мирослав столовао, постојао манастир посвећен св. Врачима Кузману и Дамјану. У близини Благаја постоји и сада локалитет „Врачи”, а у недалеком католичком гробљу нађен је 1912. фрагмент плоче са ћирилским написом из кога се дознаје да је овде подигао цркву неки жупан у време Стефана Немање.⁶

Бивоље Брдо, које се налази у непосредној близини манастира Житомислића, помиње се у једној повељи кнеза Мирослава којом он дарује село манастиру св. Петра и Павла на Лиму.⁷ Касније у XIII веку, у Стонској повељи, српски краљ Урош I потврђује ову даровницу.⁸

У близини Радимље, на некрополи Видоштак, недалеко од рушевина цркве посвећене Богородици нађена је гробна плоча под којом је 1231. сахрањена „раба божија Марија, звом Дивица, попа Дабијива подружје”, за коју се претпоставља да је могла бити и монахиња.⁹

На Ошанићима крај Стоца, недалеко од некрополе на Радимљи, сахрањена је 1495. покрај цркве св. Петра и Павла монахиња Марта.¹⁰ Црква на Ошанићима постојала је још крајем XV и почетком XVI века, али је касније страдала и темељно обновљена 1832, чиме се истраживања онемогућена.¹¹

Од средине XVI века средиште православног монашког живота у овом крају постаје и остаје до данас манастир Житомислић.¹²

Тако бисмо од ранохришћанског доба, преко средњег века, до турског времена могли да претпоставимо или сигурно утврдимо постојање неколико црквено-манастирских средишта, почев од касноантичког Житомислића, св. Врача код Благаја, преко Видоштака и Ошанића у близини Стоца, до манастира Житомислића.

⁶ В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Кузмана и Дамјана*, Старијар, књ. II (за 1923), Београд, 1925, 72.

⁷ M. Vego, *Naselja Bosanske srednjovekovne države*, Sarajevo, 1957, 13.

⁸ В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*, Старијар, том X—XI, 1935—1936, 3. — У вези са овим значајан је податак који даје Р. Симоновић да је земља манастира Житомислића још крајем XIX века ишла до под Бивоље Брдо. (Ср. Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*. Аетопис Матице српске, књ. 168, 1891, 11).

⁹ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Zenica, 1973, 326—327.

¹⁰ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, knj. II, Sarajevo 1964, 14—15, бр. 57; S. Bešlagić, Stećci, 24, 370; M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje...*, 328, датира споменик као и Бешлагић у 1572. Ову годину исправно чита З. Кајмаковић као 1495. (Ср. З. К., *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, В. Маслеша, Сарајево, 1971, 155).

¹¹ По народном предању које ми је саопштио столачки свештеник г. Симеон Бибердић, верује се да је црква на Ошанићима била жечески манастир, а да је православна црква у Стоцу била метох овог манастира. Уз цркву у Стоцу налази се локалитет „Ћелије”. — О проблему утврђивања старијих манастирских средишта у Херцеговини види: В. Ј. Бурић, *Историја Црне Горе*, књ. II, Београд, 1970, 444.

¹² Претпоставља се да је у XVII и XVIII веку и у Mostaru могао постојати неки манастир. Види: Р. Станић, *Споменици монаха и монахиња из XVII и XVIII века на православним гробљима у Mostaru*, Гласник српских православних цркви, бр. 3, март 1967, 35—46.

Сл. 2 Касноантичка црквина и гробље стећака у Житомислићу

Манастир Житомислић је једини православни манастир у том делу Херцеговине, који је одолео свим тешкоћама и историјским не-даћама.

2. КТИТОРИ

Ктитор манастира Житомислића, спахија МИЛИСАВ ХРАБРЕН, који се помиње крајем XVI века, потицаша је из тада већ готово два века старе породице Милорадовића-Храбрене, чије је братство живело у пределу столачких Дубрава и Храсна.¹³

Његов далеки предак, родоначелник породице, Стјепан Милорадовић, познат је од 1416. године из неког сукоба са Дубровчанима у коме је учествовао као „човјек Петра Павловића”, босанског феудалца.¹⁴

После дужег временског раздобља породица се поново помиње у првим турским пописним дефтерима за Босански 1468/9. и херцеговачки санџак 1477. године.¹⁵ У првом дефтеру, синови војводе Стје-

¹³ В. Богићевић, *Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини*. (Поводом студије др А. Бенца, Радимља), Гласник Земаљског музеја, н. с. VII, Сарајево 1952, 139—160. Аутор даје обимну архивску грађу и литературу која показује да су Милорадовићи-Храбрени једна породица у којој су ова два презимена, осим неких ребића (Аврамовићи, Стјепановићи), била у наизменичној употреби. Поменути у XV веку као Милорадовићи, касније се све до краја XVII јављају као Храбрени, да би од друге половине XVII века, са сеобом у Русију, ово презиме било замењено првим.

¹⁴ Медо Пуцић, *Споменици србски*, Београд 1858, 134, бр. 244; Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. II, Београд, 1864, 64.

¹⁵ Nedim Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak Akademije наука и умјетности Bosne i Hercegovine, knj. XII, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo, 1974, 127—221.

пана, војвода Петар и његова браћа Радоје и Вукић помињу се као турски тимарници. Војвода Петар је тада био главар Влаха у Хумској и заједно са братом Радојем био дужан да јаше у рат као лаки оклопник.¹⁶ У оквиру њиховог тимара помиње се село Житомислић, које су они, из непознатих разлога, изгубили 1475. године.¹⁷ Али како се касније Житомислић опет нашао и остао у оквиру тимара породице Храбрена, то Н. Филиповић с правом претпоставља да је припадао „овој нашој старој породици” још пре турског освајања Херцеговине, и да је она настојала да у османско време тај свој стари посед сачува под видом тимара. Војвода Петар није пао у немилост код Турака, јер се и даље у дефтеру од 1477. наводи као тимарник, а осим тога добија и врло уносан посао — закуп лађа на Неретви од Почитеља до мора.¹⁸

Исте године две дубровачке вести помињу војводу Петра као старешину влашког катуна Храбрена и као војводу Доњих Влаха,¹⁹ а између 1470—1477. њему и браћи посебном повелом признају дубровачко грађанство. У овој општини исправи Дубровчани се ласкаво изражавају о Храбренима, наводећи, између осталог „...ми кнез... поченога воеводе Петра и ниегове братие... примисмо за наше драге грађане да си могу у свако доба доћи у наш град...”²⁰

Назив Доњи Власи, који остаје у употреби и касније у XVI и XVII веку, Турци су преузели из ранијих времена, пошто су они представљали највећу катунску формацију и стога су морали имати велики економски, друштвени и војни утицај.²¹

Осим архивских извора, за осветљавање историје ктитора помажу и споменици градитељске делатности Храбрена. Из ранијих времена то су породична некропола на Радимљи и комплекс цркве са гробовима и две камене судачке столице на Ошанићима код Стоца.

На неколико натписа са свих локалитета помињу се имена са којима смо се срели у наведеним изворима, али су споменици прећено недатирани. Породичне везе најбоље открива натпис са стећка „доброг Радоја” на Радимљи: „Сие лежи добри Радоје син војводе Стјепана на својој баштини на Батногах си билиг постави на ме брат мои воевода Петар.”²²

Радоје и Петар су синови Стјепанови, а Петар наслеђује оца у вршењу војводске функције, што се, опет, дознаје са записа уреzanog у камену столицу крај цркве на Ошанићима: „А се сто војводе Стјепана на својој баштини на Батногах си билиг постави на ме брат мои воевода Петар.”²³

¹⁶ Id. 152—153.

¹⁷ Id., 154, 167.

¹⁸ Id., 154.

¹⁹ Б. Храбак, *Прилог датовању херцеговачких стећака*, Гласник Земаљског музеја, н. с. VIII, 1953, 326.

²⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I други део. Београд—С. Карловци, 1934, бр. 785.

²¹ N. Filipović, н. д., 156.

²² A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo, 1950, 41, стећак бр. 12.

²³ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. II, 56, Sarajevo, 1964. По М. В. се овај натпис може датовати у време између 1480—1488.

Претпоставља се да је војвода Петар умро око 1490. и да га је наследио Радосав Храбрен,²⁴ сахрањен под каменом плочом код цркве на Ошанићима, априла 1505.²⁵

Иако не знамо ближе родбинске везе Храбрена, које касније срећемо у разним вестима, јасно је да они по некаквом праву наслеђују и даље преносе породично име и функцију војводе.

Радосава наслеђује Радоје Храбрен, кога 1521. помињу као „војводу Доњих Влаха”, у документу којим му се дозвољава извоз неке robe из Дубровника.²⁶

Војвода Радоје 1534. обновља цркву св. Николе на Тријебњу, о чему говори натпис на цркви и Радојев фреско-портрет.²⁷ Овде је око цркве остало нешто очуваних стећака из XV и XVI века.

Ктиторска делатност породице наставила се у другој половини XVI века подизањем манастира Житомислића. На фреско-портрету ктитора Милисава први пут се, уместо старог назива „војвода”, среће турски назив „спахија”, што указује на измењене прилике. Од тога времена поједини чланови породице носиће, уз име, титулу „спахија” све до средине XVII века, после чега их у Житомислићу срећемо још само као монахе.

Осим наведених старијих извора за праћење породице Милорадовића-Храбрена, важан је и *Поменик манастира Житомислића*, који је, према првом запису из 1618/19, могао настати најкасније у ово време.²⁸ Писан по узору на хиландарске поменике, он је садржао попис имена српских владара, архиепископа, свих игумана и јеромонаха манастира и породице ктитора. Састављен на основу старих читуља и сигурних предања, помиње имена мушких и женских чланова породице, и то следећим редом: Радоје, Петар, Иван, Буро, Вукашин, Петар, Радоје, Никола, Стјепан, Буро, Стојан, Дамјан, Вукашин, Милош, а потом следе имена женских чланова: Маргита, Вучица, Дафина, Вучица, Маргарита, Војка, Јелена, Стана, Тодора, Јелена, Анђелија.²⁹ На основу ових података В. Боровић доводи у везу Храбрене-Милорадовиће из XVI—XVII века са онима сахрањеним на Радимљи и код цркве на Ошанићима, и наглашава да су „готово сва лица овог *Поменика* могла бити идентификована у разним списима XV до XVII века.”³⁰ (Сл. 46).

У *Поменику* има неких нејасности. Као први игуман помиње се Сава (1609—1616), мада се у једном турском документу из манастирског архива већ 1585. као игуман помиње, уз спахију Милисава, Јован Храбрен.³¹ И листа ктитора није потпуна, јер у њој није уписано име спахије Милисава. Необично је што су у *Поменику* изостављена баш имена првог игумана и главног ктитора.

²⁴ Б. Храбак, н. д., 327.

²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 397.

²⁶ M. Vego, *Kulturni karakter...*, 329—330.

²⁷ Старе српске записи и натписи I, бр. 473, 474.

²⁸ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 18. Најкаснија година у *Поменику* је 1767.

²⁹ Id., 4—5.

³⁰ Id., 6.

³¹ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Н. Сад, 1892, књ. 169, 40, документ бр. 4. (30).

Задржавајући се на загонетном изостављању имена Милисава Храбрена, многи истраживачи покушавали су да реше ту нејасност. Извесну забуну унео је Н. Дучић,³² који наводи да се и име Милисава налази у *Поменику*, одмах неколико имена после Радоја, док га Симоновић³³ и Боровић³⁴ не налазе. Неки аутори изједначају Милисава са спахијом Милошем, који је уписан на крају листе, одмах иза Вукашина.³⁵ Ова претпоставка могла је настати вероватно зато што се у турском документу манастирског архива од 1599. Милисав помиње као Милисав Вукашинов.

Пошто је градња цркве трајала веома дugo, још неки чланови породице пре Милисава и после њега старали су се о њеном довршењу и украсавању, као и допуњавању књигама и потребним богослужбеним предметима.

Пре Милисава били су то војвода Петар и Јован, који су 1566. године добили од невесињског кадије ферман са дозволом за обнову цркве,³⁶ а после су се о довршењу старали његов син Вук са рођацима Рајом и Стојаном, због чега су дошли у сукоб са турским властима.³⁷ Као син Милисава Вук се помиње тек 1622. приликом спора око неке породичне земље у Драчеву,³⁸ а други син, спахија кир Радивој, 1638. као приложник једног мињеја.³⁹ Готово читаву прву половину века као најактивнији старатељи о манастиру помињу се Рајо, Стојан и Вук.

Стојан Бурић, њихов блиски рођак, свакако син спахије Ђуре Храбрена (сестрића војводе Радоја са Тријебиња) приложио је манастиру лепу кадионицу од сребра још крајем XVI века,⁴⁰ а спахија Стефан Аврамовић Храбрен остао је познат по лепо украшеном *Псалтиру* који је поклонио манастиру 1637. године.

Рајо, Стојан и Вук помињу се заједно последњи пут у једном документу 1648. године.⁴¹ Тиме се, од средине XVII века губи могућност праћења породичне лозе у континуитету.

После житомислићког најзначајнији је попис имена породице Храбрена у *Поменику* манастира Завале. За Радоја, који се у њему јавља први, В. Боровић сматра да је идентичан са личношћу Радоја, ктитора цркве на Тријебињу.⁴²

У завалском *Поменику* последњи се помињу Вук и Радивој, за које смо видели да су синови спахије Милисава. Овде се, као и у

³² Нићифор Дучић, *Манастир Житомишљић у Херцеговини. Књижевни радови*, књ. I, у Биограду, 1891, 62.

³³ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 58.

³⁴ В. Боровић, *Манастир Житомишљић*, 4.

³⁵ С. Перовић, у писму Кири Трухелки 1886. (Cf. В. Богићевић, н. д. 154); Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 48, где се у препису турског документа види да је ферман у коме се помиње Милош из 1756.

³⁶ В. Боровић, н. д., 6, исправља датирање Р. Симоновића од 1565. на 1566. годину.

³⁷ Р. Симоновић, н. д., књ. 169, (1892), 41, документ бр. 6. (44)

³⁸ Id., 41—42, документ 9. (50)

³⁹ М. Вукићевић, *Из старих србуља. Манастир Житомишљић*, Гласник Земаљског музеја, XIII, Сарајево, 1901, 39—40.

⁴⁰ Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 15.

⁴¹ Id., књ. 169 (1892), 44, документ бр. 13. (4)

⁴² В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Завала*, Стариар III серија, књ. I, (за 1922), Београд, 1923, 215.

архивским документима, они појављују као последњи чланови породице ктитора који су у могућности да помажу у градњи или даривању манастира.

После њих као заступници манастирских интереса, као ктитори и дародавци, јављају се још само калуђери, од којих су неки били из породице Храбрена. Последњи пут се породично име јавља крајем XVII века, када се у Хиландарском поменику, уз монахе Храбрене помињу и кнез Радак Храбрен и госпођа Деспина.⁴³

Измењене друштвене прилике у Турском Царству,⁴⁴ а нарочито појачан економски притисак, доводе већ крајем XVI века до организованих отпора према Турцима. У исто време када се радило на градњи Житомислића, 1597. помињу се Храбрени као „главе Дониех Влаха“ у вези са буном војводе Грдана.⁴⁵ Живот спахије Милисава бивао је све тежи, а, како намказују документи, још тежи његових синова.

Утолико је јасније што већ од средине XVII века поједини чланови породице налазе решење исељавањем у Русију.⁴⁶ До већих сеоба долази крајем XVII века, па је вероватно тада у Русију отишао и Илија Милорадовић са синовима.⁴⁷

Међутим, већ 1707. синови Илијини, чувени Михајло са братом Гаврилом, тада угледним дубровачким трговцем, долазе да посете и дарују задужбину својих предака. Они том приликом доносе девет руских црквених књига које манастиру поклања руски цар Петар Велики, о чему постоји сачуван запис у једном *Требнику*.⁴⁸

Само неколико година касније, у време руско—турског рата 1711, Михајло, као „српски пуковник“, долази на Џетиње да би на Видовдан, заједно са владиком Данијлом I Петровићем, објавио проглас о устанку против Турака.⁴⁹ Устанак је имао далекосежне последице а иницирао га је гроф Сава Владиславић, који је за овај подухват придобио цара Петра Великог. Први пут је Русија, посредством Михајла Милорадовића, учествовала у устанку балканских хришћана, Херцеговаца и Црногораца, у борби за ослобођење од Турака.

⁴³ В. Боровић, *Манастир Житомишљић*, 16; Према народном предању део породице која је остала у Херцеговини живео је са измененим презименом: Ђољићи и Кузмани, док је други део примио ислам (Опирачи), уп. Н. Дучић, *Манастир Житомишљић...*, 64.

⁴⁴ Важне податке и разматрања о друштвеном и економском положају, као и религијском припадништву породице налазимо нарочито у делима: Б. Храбак, *Прилог датовању херцеговачких стећака*, Гласник Земаљског музеја 1953; 325—327; M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca...*, 307—335; John V. A. Fine, *The Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Monographs. No. X Columbia Univ. Press, 1975, 175, 382.

⁴⁵ K. Horvath, *Novi istorijski spomenici za istoriju Bosne i susednih zemalja*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1909, 58.

⁴⁶ Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик Српске краљевске академије LIII, Сарајево 1922, 142—144, 170. Овде се помиње „српски кнез“ Стјепан Милорадовић, кога 1663. руски цар шаље у манастир Студеницу да му пронађе рударе за сребро и злато.

⁴⁷ В. Богићевић, н. д., 157.

⁴⁸ Стари српски записи и натписи II, бр. 2173.

⁴⁹ Јован Дучић, *Један Србин дипломат на двору Петра Великог и Катарине I*, Гроф Сава Владиславић, Београд—Питсбург 1942, 177—178; В. Скарић, Требиње у 18. вијеку, Гласник Земаљског музеја XLV, Сарајево 1933, 51—53.

Управо ово показује колико је поверење и углед уживао Михајло код грофа Саве Владиславића и Петра Великог, када су му поверили овај задатак. После тешког и крвавог боја код Оногашта, у коме многи изгише, Милорадовић је морао да се повуче. Пошто је убрзо после тога Русија склопила неповољан мир са Турцима 1711, Михајло је, после краћег бављења на Цетињу и у Дубровнику, морао да напусти домовину 1712.⁵⁰

Војничком обдареношћу и храброшћу касније се више прославио његов рођак гроф Михаил Андрејевић Милорадовић, који је као млад човек од двадесет и осам година учествовао са Сувором у походу на Италију и Швајцарску 1799. године. Време великих, свет-

⁵⁰ В. Скарић, н. д. 52—53. — Митрополит Петар Цетињски посветио је песму Михајлу. Види: Пјесме Петра I Петровића Његоша, Милорадовић, посланик Петра Великог 1711. За штампу средио и предговор написао Трифун Букић, Народна књига, Цетиње, 1951, 34—37.

Сл. 3 Гроб породице Милорадовић. Детаљ са меморијалне плоче постављене у припрати 1883.

26

Сл. 4 Портрети руског огранка породице Милорадовић, XVIII—XIX век.

ски значајних ратова као да је погодовало овој храброј и ратничкој природи, коју је, нема сумње, наследио од својих предака. У биткама Руса са Наполеоном, Милорадовић заузима важне командне положаје: 1805. у бици на Аустерлицу и 1812. на Бородину, а истиче се да су његова енергија, упорност и смелост дошле нарочито до изражаваја у тешким биткама при гоњењу француске армије.

Неколико битака у руско-турском рату 1806—1812. донело му је освајања и победе над двоструко и вишебројно надмоћном турском војском. Ова изванредна војничка каријера вероватно га је и довела на положај генерал-губернатора Петрограда, где је у декабристичком устанку смртно рањен 1825. године.⁵¹

Син и унуци Михајла Милорадовића населили су се током XVIII века у Украјини, где су такође били у војној служби. У време царице Катарине II Алексејевне, 1776, високим указом сената дато им је племство и грб. О томе нас известава један од последњих изданака ове дуговечне и виталне лозе херцеговачке, гроф Григориј

⁵¹ Vojna enciklopedija, knj. 5, Beograd 1962, 587, где је наведена и остале литература о М. А. Милорадовићу.

27

Александровић Милорадовић, руски генерал-мајор, који је 1883. посетио манастир Житомислић, баш као што је то давно пре њега, 1707. учинио Михајло. И као што је некада Михајло даривао манастир књигама, сада је гроф Милорадовић поставио у задужбини својих предака, на јужном зиду припрате, меморијалну плаочу са породичним грбом, и написом на руском језику о посети манастиру.⁵² (Сл. 3, 4)

Његов долазак пропраћен је великим публицитетом у ондашњим дневним листовима у Задру и Дубровнику, а он сам написао је касније интересантан путопис са важним подацима о манастиру из времена када га је посетио.⁵³

Неки од чланова породице Милорадовић емигрирали су у Аустрију. Међу њима се као аустријски официр војним успесима истакао Јероним Милорадовић Храбреновић од Дубрава у борби против Турака на Кордуњу у другој половини XVIII века. Он је 1760. за војне заслуге добио племство од царице Марије Терезије, али је касније прешао у Русију, где је постао генерал руске војске.⁵⁴

Породица Милорадовића-Храбрене једина је у Херцеговини оставила очуване споменике из два историјска раздобља: средњег века и турског доба. Њихов друштвени и економски значај, праћен подизањем задужбина, сврстава их у ред средњовековних феудалаца. Чувајући своју веру и традицију, они су успевали да се прилагоде времену у коме су живели. Тако је било могуће, на пример, да у периоду од XV до XVIII века настане неколико тако различитих портрета појединачних личности ове породице: од стилизованог до симбола сведеног портрета „доброг Радоја“ на Радимљи,⁵⁵ преко фреско-портрета војводе Радоја у цркви на Тријебињу и спахије Милисава у Житомислићу до барокног портрета Јеронима Милорадовића.⁵⁶

⁵² Г. Милорадовичъ, *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Чернigовъ 1890, 27. Меморијална плаоча на јужном зиду је од метала, величине 45 × 40 см. Слова су висока око 2–3 см. У доњем делу уgraviran је грб у поље величине 9 × 7,5 см (сл. 3). (О грбовима везаним за породицу Милорадовића — Храбрене пише В. Богићевић, н. д. 144—145). Текст на плаочи гласи: Здѣсь погребенъ Милисав Храбренъ Милорадовичъ основатель монастыря Житомысличъ въ 1563. г. Доска эта поставлена свиты егъ величества генерал мајоромъ графомъ Гр. Ал. Милорадовичемъ въ памаотъ посещения обители основанной его предкомъ въ 1883. году.

⁵³ Вест у листу: Slovinac, god. VII, br. 29, Dubrovnik, 11 oktobar 1884, стр. 463 — даје кратко обавештење о грофу Милорадовићу и његовој књизи.

⁵⁴ В. Богићевић доноси генеалогију и историјат породице као и породичне грбове. — Неки Јован Храбреновић јавља се 1763. као велики добротвор манастира св. Тројице. Cf. С. Петковић, *Манастир св. Тројица код Пљевља*, Београд, 1974, 118, белешка 496.

⁵⁵ А. Сергејевски сматра да је стећак „доброг Радоја“ Милорадовића управо његов лик. Види: D. S., *Slike pokojnika na našim srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. VIII, Sarajevo, 1953, 131—132.

⁵⁶ В. Богићевић, н. д., 143 (табла) даје репродукцију портрета Јеронима Милорадовића у руској генералској униформи из друге половине XVIII века, чији се оригинал чува у Одјелу Срба у Хрватској Повијесног музеја Хрватске у Загребу.

3. ИСТОРИЈА ЖИТОМИСЛИЋА

Етимологија имена Житомислић(и) доводи се у везу са старим словенским називом који се, у сличном облику, среће и раније на Балкану.⁵⁷ У познатим средњовековним изворима из времена пре османских освајања Житомислић се не помиње, иако се налазио близу караванског пута који је од Јадранског мора водио преко трга Аријева и Бивољег брда према Буни и Благаду.⁵⁸

Први помен места јавља се тек у пописном дефтеру босанског санџака из 1468/9. године. Житомислић се тада налази у оквиру тимара Храбрене, војводе Петра и брата му Радоја, и то као празно село које не доноси ренту.⁵⁹ Место је, вероватно, опустело у време ратних разарања која су захватила нарочито доњи ток Неретве.⁶⁰ Оно је, изгледа, остало дugo напуштено, да би, оснивањем манастира поново оживело. Тако се назив Житомислића може поново пратити од 1559. и 1566., али сада преко првих докумената која се односе на манастир и његове ктиторе. Подаци које дају пописни дефтери из 1468/9. и 1477. јасно показују да је Житомислић био стара баштина Храбрене из времена пре долaska Турака. Довођењем у везу ових података са предањем и сведочењем турских докумената из манастирског архива може се закључити да је у Житомислићу на месту данашње постојала стара црква која је у току ратних година страдала и опустела.⁶¹

Иако се Житомислић налазио близу пута између два важна града, Почитеља и Благада, а касније и Мостара, немамо података да су у та старија времена у њега навраћали страни путници. Они који су о њему касније оставили податке истичу да је до манастира било тешко доћи, и да се то могло само уским коњским стазама, пошто је пут водио преко брда, кроз врлетне и кршевите пределе. Можда је то био један од разлога што је манастир посетило мало путника, иако је већ од XVI века број страних путника у Херцеговини, нарочито Француза, био знатан.⁶²

Први познати нам страни путник који је посетио манастир и описао свој боравак у њему био је руски конзуј Александар Гиљфердинг, који је 1857. путовао преко Херцеговине за Сарајево. Његове

⁵⁷ К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, посебна издања Српске академије наука, књ. SSSXXVI, Београд 1959, 515. — Житомитск у долини Струме помиње се у време Немање. Види и Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 91.

⁵⁸ M. Vego, *Naselja Bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957, 24 (Buna); Д. Ковачевић-Којић, *Грађанска насеља средњовјековне босанске државе*, „В. Маслећа“, Сарајево, 1978, 45.

⁵⁹ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, 153.

⁶⁰ Id., 161.

⁶¹ В. Коровић, н. д., 6—7.

⁶² M. Šamčić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, „V. Masleća“, Sarajevo 1966, 1—312; Исти, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* (1863—1878) i njihovi utisci o njoj, V. Masleća, Sarajevo 1981. — Тако у другој половини XIX века два Француза, С. Бујон (1863) и Е. д. Сент Мари (1870—1873) посетили су Житомислић. Види поглавље I, напомене 7, 8.

белешке су, зачудо, веома скромне и задржавају се углавном на препричавању предања о породици ктитора, опису природних лепота или уређењу манастира.⁶³

Године 1883. манастир посећује гроф Г. А. Милорадовић, потомак ктитора, који се из разумљивих разлога интересовао највише за историју породице. У његовом дневнику налазе се и друге корисне белешке, о којима ће још бити говора.⁶⁴

Међутим, главни извори података за историју манастира су манастирски архив, записи у књигама и натписи сачувани на појединачним предметима у цркви. Помоћу њих је могућно донекле реконструисати основне токове живота и активности у манастиру.

Архив турских докумената даје највише података о ктиторима, времену заснивања и подизања манастира и тешким приликама које су пратиле свакодневни живот и рад.

Сачињавала су га службена акта којима су се решавала спорна питања између манастира, с једне, и турског живља и власти, са друге стране.⁶⁵

Из првог сачуваног документа, 1559, дознаје се како је спор око неке земље решен у корист људи који заступају манастир.⁶⁶ Међу њима се помиње и Вукашин, свакако отац спахије Милисава. Тек седам година касније, 1566, невесињски кадија издаје ферман војводи Петру и Јовану по коме се порушена православна црква може поправити, али тако да не буде већа ни у ширину ни у дужину него што је пре била.⁶⁷ Већина каснијих докумената па и оних из 1583. и 1599. у којима се помињу први игуман манастира Јован и Милисав Вукашинов из села Црнићи (Дубраве) односи се на спорове око земље у Драчеву и око других поседа за које се манастир, заједно са ктиторима, бори да их очува, позивајући се на своја древна права „од битке”.

⁶³ А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, „В. Маслеша”, Сарајево 1972, 66—69.

⁶⁴ Г. Милорадович, *Православный монастырь Житомисличъ въ Герцеговинѣ*, Чернигов 1890, 47—48.

⁶⁵ Тачан број документа не може се установити, пошто су изгорела у пожару 1941. године. Према подацима Симоновића преведено је са турског језика педесет аката, али се не дознаје колико их је остало непреведено. У манастиру се ценио значај турских докумената, што потврђује попис превода који је учинио игуман Христифор Милутиновић. Препис документа јз овог пописа очуван је једино код Симоновића. Од педесет преведених документа Р. Симоновић је објавио тридесет четири: пет из XVI, дванаест из XVII и седамнаест из XVIII века. Последњи документ забележен код Симоновића датован је 1817. Р. Симоновић и В. Боровић уочили су да су документи лоше и нестручно преведени. Први наводи да је од педесет документа добро само неколико које су превели Мехмед Угљен и Мустафа еф. Сефић, судски тумач из Мостара (1884). Међутим, поводом једног документа преведеног 1884. В. Боровић констатује да су преводиоци били „нећерчни људи који нису пазили на значење поједињих речи”.

⁶⁶ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 38—39, документ бр. 1. (46); В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 6, исправља тумачење године код Симоновића од 1558. па 1559. годину коју смо и ми овде прихватили.

⁶⁷ Р. Симоновић, н. д., 39—40, док. бр. 2. (13), 3. (43—47); В. Боровић, н. д. 6, бел. 3.

Нема вести о градњи или довршењу цркве, иако је она трајала дуго.⁶⁸ Можда је ово било проузроковано материјалним трошковима у које је манастир запао парниччењем, а делимично и учешћем Храбрене у побуни никшићког војводе Грдана 1597, у којој се они помињу као „главе Дониех Влаха”.

Како се 1583. помиње игуман, а убрзо и прве богослужбене књиге, сигурно је да манастир од тога времена живи, мада свакако у несрћеним приликама.

Тек из записа мајстора Вукашина од манастира Ораховице, уклесаном на капителу јужног стуба, дознајемо да су 1602/3. постављени стубови, дакле да је црква довршена.⁶⁹ После неколико година, 5. маја 1609. довршено је живописање храма по наруџбини игумана Саве, а трудом и средствима јеромонаха кир-Максима, који је можда био из породице Храбрене.⁷⁰

Података о преправкама, изменама или доградњи на цркви нема. Само се у једном документу из 1613. године помињу извесне промене на цркви због чега бивају тужени Рајо, Стојан и Вук из Тријебића.⁷¹ Њима се приписало да су око цркве која је раније била саграђена „сада” „тврди зид подигли, а унутри обојили и слике извјешали”. Тужени су се бранили да нису ништа мењали и да је црква онаква како су је подигли њихови „стародједови”. Позвани сведоци, „поштени мухамеданци”, потврдише да је црква била раније саграђена на четири стуба. Даље се у документу не помињу ни тврди зид око цркве, ни слике. Документ је двосмислен, недоречен, па стога и нејасан. Он не даје могућност за доношење закључака о карактеру и обиму доградње а ни о исходу спора. Могућно је само претпоставити да се доста закаснела тужба муслимана односила на замену трошног, привременог зида цркве, тврдим зидом од камена.

Касније није било оваквих случајева. С обзиром на то да су се спорови пред кадијом водили и око обичнијих ствари, тешко да је могло промаћи нешто у вези са грађевинским променама на цркви. Као пример може да послужи документ из 1743. у коме је забележено да игуман манастира Житомислића моли да се „... на лицу места прегледа оправљена кућа лежећа изван манастира, а спојена манастиру, која је промаком времена порушена била и која је исто тако широка и висока без имало вишкага оправљена”. Кадија се упутило на лице места и пошто се уверио да је „кућа била порушена и потом поправљена без проширења и повишења”, издао игуману потребну исправу.⁷²

⁶⁸ Најранији материјални доказ о почетку живота у манастиру био је манастирски печат, датиран 1585. В. Боровић (н. д. 8) каже да је печат мали, округао и да има следећи натпис: + се печат стое благовешт. Престе бци мн. ж. 1585. Он, изгледа, не доводи у питање време настанка печата, али начин на који је исписан текст и година упозорава на опрезност. — Cf. М. С. Поповић, *Српске старине*, Писмо манастира Житомислића, Босанско-херцеговачки источник год. X, св. VII—VIII, Сарајево, 1896, 280, где је такође описан печата.

⁶⁹ Стари српски записи и натписи, I, бр. 927.

⁷⁰ Стари српски записи и натписи I, бр. 986.

⁷¹ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 40—41, документ бр. 6. (44)

⁷² Id. 48, документ бр. 29. (51)

Ова два једино очувана документа таквог садржаја потврђују да се будно мотрило на свако па и најмање поправљање обичне куће ван манастира а камоли саме цркве.

Што се више залази у XVII век, повећава се број спорова за заштиту манастирских добара од злоупотреба и присвајања најплоднијих манастирских земаља од стране домаћег муслиманског, а када и православног живља.

Упркос томе, у манастиру се вредно радило. Црква је опремљена крстоницом, престоним иконама и богатим иконостасом рађеним у позлаћеном дуборезу. Убрзо по живописању цркве почело је и преписивање књига потребних манастиру. У време игумана Саве (1609—1616), Висариона (1616—1617) и Серафиона (1618) преписано је више од десет важних књига. Половину једног јеванђеља преписује чак „својеју рукоју тогда настојашчи игумен кир Висарион“. Судећи према најстаријем запису из 1618/19, морао је најдаље до тога времена бити завршен манастирски *Поменик*, украшен лепим заставицама, у коме се помињу сви српски краљеви, архиепископи и игумани манастира Житомислића, као и мушки и женски чланови породице Храбрена.

Почетком XVII века Житомислић је већ познат манастир из кога излазе образовани и способни монаси. Његов пострижник Иларион постао је 1606. игуман Требињског манастира, Тврдоша, резиденције херцеговачког митрополита, а 1616. постао је и игуман Хиландара.

За то време синови и рођаци спахије Милисава настављају борбу за очување својих поседа, 1617, 1619, 1620, 1624, 1628, 1629. Доказују пред кадијом да су село Свитава са дванаест млинова на реци, као и шест млинова на Буни, власништво манастира; да су земље у Драчеву и Церници посед њихове породице од старине.⁷³ У спору око земље у Драчеву Стјепо, Стојан и Вук изјављују да су све те земље „од памтивека на имену наше фамилије... и да су оне свештеницима цркве находеће се у истом селу продате тако да се на четврт обраћивати имају и благом пасти...“⁷⁴ Повремено се у документима Рајо, Стојан, Драго и Саво називају „Милорадови синови“, што значи да се не губи старо презиме Милорадовића. Осим података о парничењу у трећој деценији нема других вести о манастиру.

Активност оживљава тридесетих година. Проигуман Висарион поклања 1630. манастиру ћепо украшен крст од кипариса,⁷⁵ а 1634. у манастиру Хопову је његовим настојањем преписан *Хронограф* или *Цароставник*, књига која је својом историјском садржином представљала омиљено штитво.⁷⁶

Ктитори Храбрени поклањају манастиру две књиге: 1637. спахија кир Стефан Аврамовић један *Псалтир* украшен иницијалима,^{77*} а

⁷³ Id., 40—43, документи бр. 7 (14), 8 (11), 9 (50), 10 (3), 11 (6) и 12 (14—32).

⁷⁴ Id., 41—42, 9 (50).

⁷⁵ Р. Симоновић, н. д. књ. 168 (1891), 15; Стари српски записи и натписи I, бр. 1212.

⁷⁶ В. Коровић, *Манастир Житомислић*, 17; Стари српски записи и натписи I, бр. 1257.

⁷⁷ Стари српски записи и натписи I, бр. 1287.

* Иницијали у књизи потичу из *Псалтира* спахије Стефана Аврамовића Храбрена.

1638. спахија Радивој, син Милисава спахије, платио је писање једног *Месечника* при игуману Евтимију.⁷⁸

У Хиландару је тада, 1637, игуман био јеромонах Михајло „од Житомислића“ кога је на игуманском престолу наследио јеромонах Виктор, пострижник манастира Житомислића. Виктор, способан човек и прегалац, постао је веома цењен. Успео је да сазида и обнови неке црквице у Кареји и Хиландару, а унапређивао је и преписивачку делатност. Попа Гаврила Житомислићанина, који је неко време живео у Хиландару, ободрио је да, како сам Гаврило у запису каже, „лобуђен љубављу према оцу Виктору, предише за Хиландар 1669/70. један Минеј“.⁷⁹ Житомислићу је приложио Варлаамово житије писано 1644, а касније, 1674. Зборник беседа са службом и похвалом кнезу Лазару.

Од средине па све до краја XVII века прилике погоршавају два дуготрајна и иссрпљујућа рата: кандијски (1645—69) и морејски (1684—1699). Током ових ратова, који су трајали готово четрдесет година, Житомислић се налазио у непосредној близини границе дуж које су се стално водиле борбе. Манастир је морао бити изложен великим невољама и несигурности. Појачавају се упади хајдуčких чета и уопште, јавни ред и мир били су сасвим угрожени. Како је тешко морало бити у манастиру у време дугог кандијског рата, дознајемо тек узгред из записа у једном молитвенику из 1649. у коме се помиње „љуто насиље од тада владајућих“.⁸⁰ У таквим приликама долази до сеоба многих старих породица.⁸¹

И у животу манастира Житомислића догађају се велике промене. Последњи пут се помињу, 1648, ктитори Рајо, Стојан, Вук и Саво из Црнића у вези са кошењем траве у Церници.⁸² Од чланова ове породице остају у Житомислићу само калуђери, који на себе примају терет борбе за манастирске земље и њихово чување. Тако су 1665. игуман Симеон и Радоје, Милорадови синови, значи Милорадовићи, тужили муслимане села Пијесци због Драчева.⁸³ Још су се једном 1677. Михајло, Руфим и Симеон, калуђери, потужили да су им оспорена права на земљу, али су сведоци које су довели навели детаљно међе поседа и потврдили „да је све... калуђерско“.⁸⁴

Нема никакве сумње да је посед спахијске породице прешао у власништво манастира средином XVII века и да се известан број чланова породице тада замонашио, јер је то био можда једини начин да очувају своју баштину у Житомислићу и да на њој остану.

Јако се после овог рата стање нешто поправља, Сарукци-баша је 1678. морао да изда калуђерима бујрунтију „да не има зулума манастиру“.⁸⁵ Осим тешкоћа које је проузроковало ратно стање, и даље су се водили спорови око земље у Драчеву.

⁷⁸ Исто, бр. 1309.

⁷⁹ В. Коровић, *Манастир Житомислић*, 11; Д. Богдановић, *Каталог Ћириличких рукописа манастира Хиландара*. Српска академија наука и уметности — Народна библиотека, Београд, 1978, 1:18, палеографски албум сл. 194.

⁸⁰ В. Коровић н. д. 14; Стари српски записи и натписи I, бр. 1441.

⁸¹ Историја народа Југославије, књ. II, „Просвета“, Београд 1960, 460.

⁸² Р. Симоновић, н. д. књ. 169 (1892), 44, документ бр. 13 (4).

⁸³ Id. 44, документ бр. 15 (5—8).

⁸⁴ Id. 44, документ бр. 15 (1).

⁸⁵ В. Коровић, *Манастир Житомислић*, 14.

Међутим, примећује се једна нова појава која ће бити карактеристична за XVIII век. Наиме, 1686. калуђери манастира Житомислића купују од неког хаци-Сали-аге из Мостара две куће, два кмета, појате, гувно са кулом и др.⁸⁶

Манастир је дакле, и поред сталног парничења и несигурности, у релативно добром економском положају, али можда више него то, узроке овој појави треба тражити у друштвеним приликама које су доводиле до продаје земље у Житомислићу па и у Мостару и околнини.

Прилике нису ометале рад у манастиру. У њему су се још преписивале књиге, мада не онако често као раније. У току једне године, 1650, преписане су у манастиру две књиге, *Октоих* и *Минеј* за децембар.⁸⁷

Било је и других активности које су унапређивале живот у манастиру или попуњавале и улепшавале цркву. Кратак запис да „1663. Максим чешму огради”⁸⁸ значи највероватније да је у то време манастир добио водовод, што је био свакако скуп подухват који је захтевао много рада и труда. На жалост немамо података ко је био овај скромни човек, да ли неко од породице Храбрене или монах из манастира или неки други добротвор.

Било да су се налазили у Житомислићу или у другим обитељима, житомислићки монаси, као и верници, често су му помогали драгоценним прилозима.

Један од најлепших и највреднијих приложио му је проигуман манастира Серафион, плативши 1675. једном непознатом али добром мајстору да уради позлаћени дуборез царских авери.

Хаци Јеремија, јеромонах житомислићки, поклонио је 1684. манастиру сребрну петохлебницу. Трудом Висариона јеромонаха сакован је у Сарајеву 1689. мали дуборезни крст окован сребром, који је даровао манастиру Вукосав Томашевић из Црне Реке. То је један од ретких предмета који је до данас сачуван у манастиру. Висарион јеромонах, митрополит дабро-босански поклонио је Житомислићу, манастиру у коме се замонашио и у коме је умро, штампано руско јеванђеље, а 1691. постарао се да га „златар Сава от места Сараева, отачеством ест Дробњак” окује „сребром и златом”. По његовом налогу је касније, 1706. у Житомислићу преписивао и украсавао један *Службник* Лазар Бугарин⁸⁹, који је, изгледа, нарочито због тога дошао из Сарајева. Још пре тога, 1696. митрополит је поклонио манастиру налоњ дуборезбарен и украсен техником интарзије у седефу. Овај лепи део црквеног намештаја био је „рукоделие Гаврила ермонаха Рачанића” у Сарајеву, где је Митрополит био на служби. — Не само духовници већ и остали верници даривали су често свој манастир. Тако су браћа Витковићи оставила о себи спомен, дарујући 1696. лепо сребрно кандило украсено орнаментом биљне вреже и представама св. Ђорђа на коњу, Богородице и Распећа.

⁸⁶ Р. Симоновић, н. д. књ. 169 (1892), 45, документ бр. 16 (33).

⁸⁷ Id. књ. 168 (1891), 21.

⁸⁸ Id. 8.

⁸⁹ Sreten Petković, *Rukopis manastira Žitomislja iz Britanske biblioteke u Londonu*, Naše starine XVI, Sarajevo (у шtampi).

Но исте године манастир је имао и штету, јер дознајемо да тужки муслимане села Пијесци „што су Драчево пасли“.⁹⁰

Преписивачка делатност — преписивачи — илуминатори

За XVII век, и то нарочито за прву половину, значајна појава је жива преписивачка делатност у манастиру. Она се по обиму и значају не може поредити са неким другим манастирима који су имали своје преписивачке радионице, као на пример Св. Троица код Пљеваља, али издава Житомислић међу ређе манастире у којима се књига преписивала и украсавала. Број преписаних књига могао је бити и већи него што је то данас могуће утврдити. Према сачуваним подацима од 1611. до 1619. године преписано је десетак књига, међу којима је било и веома лепо украсених примерака.

Књига *Апостол* из 1618. у којој су сликаны портрети јеванђелиста „списа се при манастиру Житомислићу и пол же плати дијакон кир Петроние, а пол же диак кир Илија Шакотић...“⁹¹ Књига беседа св. Јована Златоустог, писана при храму манастира Житомислића 1619. и украсена лепом заставицом, била је поклон „кир Вукашина одабаше Браичетића“.⁹²

Тек од тридесетих година поново налазимо књиге писане у манастиру. Тада су настали један *Псалтир* (1636),⁹³ *Месечник* спахије кир Радивоја (1638)⁹⁴ и 1637. *Псалтир* кир-Стефана, спахије, Аврамовића Храбрене, богато украсен разнобојним иницијалима.⁹⁵

Још две књиге, после дужег прекида, преписане су у Житомислићу 1650, и то *Октоих* и *Минеј* за децембар.⁹⁶ Преписивачка делатност у манастиру постепено је сасвим пресахнула. Колико је познато тек 1706. у манастиру је преписивана једна књига — *Службник* — као последњи одјек старих обичаја и потреба.⁹⁷

* * *

Само неколико преписивача, међу којима је морало бити и вештих илуминатора, оставило је своја имена у записима. Први је „худи Петар Чајничанин“ или „чрталац чрнилу Петар“, који је у кратком времену од 1611. до 1612. године преписао у Житомислићу три миње.⁹⁸

⁹⁰ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 45, документ бр. 17 (38).

⁹¹ Стари српски записи и написи I, бр. 1054.

⁹² Стари српски записи и написи I, бр. 1067.

⁹³ Стари српски записи и написи I, бр. 1280.

⁹⁴ Стари српски записи и написи I, бр. 1309.

⁹⁵ Стари српски записи и написи I, бр. 1287.

⁹⁶ Стари српски записи и написи I, бр. 1450, 1451.

⁹⁷ Рукопис се чува у збирци манускрипата Британске библиотеке у Лондону под бројем Add. 16.373. Открио га је и за штампу припремио С. Петковић у наведеном делу.

⁹⁸ Стари српски записи и написи I, бр. 996, 997, 1000; пре овога, 1590. на једној књизи која је у непознато време доспела у Житомислић, потписао се преписивач Панкратије (бр. 811), али он није писао у Житомислићу.

Кир Висарион, „настојашчи игумен” манастира Житомислића, преписао је „својеју рукоју” половину једног јеванђеља 1616. године.⁹⁹

Лествицу Јована Лествичника, омиљено монашко штиво, преписао је 1617. монах Петар у манастиру Возућа.¹⁰⁰

Једно недатирano јеванђеље, украшено иницијалима, „Челадко дијак начрта”.¹⁰¹

Дијак Ратко Ранковић од Свете Тројице писао је 1616. у свом манастиру *Устав службе Божије*.¹⁰²

Апостол из 1618, украшен иницијалима и портретом св. Луке, изгледа да је „списао” дијак кир Илија Шакотић.¹⁰³

Јеромонах Теофил „чрташе” 1649. један молитвеник,¹⁰⁴ а *Минеј за март* списао је 1690. „грешни брат Авакум од манастира Хопова и приложи у Житомислићу”.¹⁰⁵

Једини преписивач за кога је утврђено да је радио и посао илuminатора био је Лазар Ђугарин, који се 1706. године у Житомислићу „потруди” да украси један *Службеник* заставицама, бројним иницијалима и двема великим минијатурама са портретом Јована Златоустог.¹⁰⁶

Да су преписивачи добро радили и да је њихов рад цењен, сведочи и подatak да је „грешни поп Гаврило Житомислићанин” писао за потребе манастира Хиландара један изборни *Минеј 1669/70.*¹⁰⁷

В. Ђоровић, који је рукописне књиге манастира Житомислића последњији видео, истиче да је „... карактеристично за све те рукописе да нису брз посао од невоље, него да су, мање-више, врло лепи примерци писарског рада.”¹⁰⁸

* * *

Прву вест о Житомислићу почетком XVIII века представља запис о преписивању поменутог Службника 1706. Већ следеће, 1707. године, Михајло и Гаврило Милорадовић доносе руске књиге које ће постепено заменити српску рукописну књигу.

Само четири године после посете Житомислићу, у време руско-турског рата 1711, Михајло поново долази у домовину, сада у посебној дипломатској мисији, да организује устанак против Турака. Не зна се да ли је том приликом Михајло долазио у манастир, али догађаји који су се завршили неповољно по устанике, сигурно су манастир довели у незавидну ситуацију. Мада се о томе никде изри-

⁹⁹ В. Ђоровић, *Манастир Житомислић*, 10, белешка 3.

¹⁰⁰ Стари српски записи и написи I, бр. 1043.

¹⁰¹ М. Вукићевић, *Манастир Житомислић*, 43.

¹⁰² Стари српски записи и написи I, бр. 1037.

¹⁰³ Стари српски записи и написи I, бр. 1054; Cf. М. Вукићевић, н. д., 48.

Овде није јасно да ли је дијак кир-Петроније или кир-Илија Шакотић.

¹⁰⁴ Стари српски записи и написи I, бр. 1441.

¹⁰⁵ Стари српски записи и написи I, бр. 1926.

¹⁰⁶ С. Петковић, н. д.

¹⁰⁷ В. Ђоровић, *Манастир Житомислић*, 11; Д. Медаковић, *Трагом српског барока*, Нови Сад, 1976, 99.

¹⁰⁸ В. Ђоровић, н. д., 10.

чи то не говори, на могућу тежину ситуације у то време индиректно упозорава документ из 1716. године, у коме се саопштава да су се калуђери пре четрнаест година разбежали па им сада ага из Видоског града (Стоца) потврђује да су до 1702. плаћали све пореске обавезе.¹⁰⁹ Р. Симоновић упозорава да је документ рђаво преведен, па је могуће претпоставити да је дошло до грешке у исписивању, односно превођењу године.

Познато је да је после 1712. дошло до великих репресалија Турака против Црногораца, које су се гдеkad испољавале и рушењем манастира.¹¹⁰ Ако имамо ово у виду, вероватније је да су се житомислићки калуђери разбежали у страху од турске освете 1712. (а не 1702), а вратили се после четири године (а не четрнаест), 1716, када су затражили потврду од видоског аге. Дотле се ситуација сигурно смирила, Михајло Милорадовић је био далеко, у Москви, и калуђери су смели да се врате. Подаци којима располажемо потврђују да су калуђери у манастиру сигурно до 1708. Те године они чак купују у Житомислићу кућу, појату, гувно, два винограда, испашу, ораницу и др., што показује да не помишљају на бекство.¹¹¹ У манастиру су исте године умрли и сахрањени босански митрополит Висарион и проигуман Сава. — Вести нема од 1709. до 1716, што не представља дуг период, али када знамо за догађаје у вези са устаничком мисијом Михајла Милорадовића, ћутање постаје сумњиво.

Некако у то време, 1714, Михајло Милорадовић, кога су морали погрузити пораз и потуцање после њега, отпочео је у Москви да ради на састављању *Цароставника*, чије је појединачно делове и сам писао. У запису који се одликује ванредно лепим рукописом назива себе смрно „... грешни аз Михаило Милорадовић полковник и кавалиер царскога пресветаго величества”. Касније, 1735, *Цароставник* је донео „у своје отечество из Московије” неки Никола Лековић из Никишића.¹¹²

Део *Цароставника* преписан је из летописа требињског архимандрита Јанићија, који је, можда, Михајло Милорадовић донео по повратку из Херцеговине. По његовом налогу и *Цароставник*, познат иначе као Рукописни зборник Михајла Милорадовића, преписивао је Никола Властелиновић „у царствујућем граду Москви”. Он је то урадио, како даље наводи „на квартиру г. полковника и кавалиера Михаила Милорадовића”, а „са великим труdom и подvigom”.¹¹³

По повратку у манастир калуђери и даље немају мира. Већ 1718. „свештенци цркве села Житомислића” туже се благајском кадији да их „становници Благаја против закона узнемиравају и да им... новац... узимају”, па траже да им се новац врати, а убудуће

¹⁰⁹ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 45, документ бр. 19 (34).

¹¹⁰ Историја народа Југославије, књига друга, „Просвета”, Београд, 1960, 1172—1173.

¹¹¹ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 45, документ бр. 18 (15).

¹¹² Стари српски записи и написи II, бр. 2253; Павле Ровински, Рукописни зборник Михаила Милорадовића, нађен у манастиру св. Луке у жупи Никишићкој, а састављен и преглан у Москви 1714—1715. Летопис Матице српске, Нови Сад, 1895, књ. 181, 40, 42. (Књ. 182, 75—87; књ. 183, 110—118).

¹¹³ Стари српски записи и написи II, бр. 2277; П. Ровински, н. д. 41.

да се од узнемирања сачувају.¹¹⁴ Мало потом калуђери туже неког Јуру Милча, који је „испред цркве прије сванућа украо и отерао дванаест калуђерских волова...”¹¹⁵

Глобе „несигурност и узнемирања нису обесхрабриле житомислићке монахе. Они 1718. године украсавају цркву са две нове престоне иконе Христа и Богородице и иконом Недремано око, које им је насликао „грешни Михајло” средствима ктитора кир-Петронија Вукопарана.¹¹⁶ Да би иконе изгледале што богатије, игуман Максим приложио је 1730. оков за ореол иконе Богородице са записом о његовом ктиторству. Игуман Максим био је вредан и способан човек који је унапредио економију манастира и бројним куповинама 1730—1731. повећао манастирска имања у селу Житомислићу и на планини Обрљин.¹¹⁷

Манастир је ових година имао и пријатних друштвених дogađaja. Два пута, 1727. и 1734. походио је манастир неуморни патријарх Арсеније IV Јовановић. О првој посети постоји велики својевручни запис патријархов на једном листу руске књиге *Пентикостара*, који се чува у Житомислићу. Другу посету учинио је нешто пре аустро-турског рата у време када „... велика војна бист в Италији между цесаром Немецким Карлом VI и међу краљем француским”.¹¹⁸

Велике невоље доносиле су манастиру, као и другим житељима оног времена, честе епидемије. Два пута у релативно кратком временском размаку, 1732. и 1764. владао је у Херцеговини велики помор куге. Тада је у Мостару, где је био на служби као поп, умро и житомислићки калуђер Јоаникије. На листу једне књиге манастира Житомислића, сада у Бечкој библиотеци, брат његов Антоније оставио је 1732. потресан запис у коме на kraju каже „... беше напрасна смрт ва чловеце, какова же нест била ти на прародитељ наших”.¹¹⁹

Пред огромном опасношћу од куге која је у Херцеговини харала и 1764. житомислићки калуђери остављају докуменат, готово неку врсту опоруке: „У селу Житомислићу ако би случајно умрли... (ређају се имена седам калуђера)... и Илија игуман... да не би нико могао за себе тапије узети на њихову властиту земљу што се налази у истом селу, па ни онда ако би земља случајно опустила.”¹²⁰ Вероватно је до предострожности дошло како би у случају њихове смрти земља остала манастиру, јер се она иначе не може сасвим разумети. В. Боровић доводи случај у везу са несрећеним приликама међу самим калуђерима. Наиме, средином века, између 1755. и 1768. водиле су се сталне парнице међу калуђерима, а за кратко време сменило се у манастиру шест игумана.¹²¹ Са друге стране, 1772. дошло

¹¹⁴ Р. Симоновић, н. А., књ. 169 (1892), документ бр. 20 (48).

¹¹⁵ Р. Симоновић, н. А., књ. 169 (1892), 46, документ бр. 21 (52).

¹¹⁶ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 20, бел. 3. у којој исправља читање Р. Симоновића.

¹¹⁷ Р. Симоновић, н. А., 47, док. бр. 24 (25).

¹¹⁸ Id. књ. 168 (1891), 25.

¹¹⁹ Стари српски записи и натписи II, бр. 2592.

¹²⁰ Р. Симоновић, н. А., књ. 169 (1892), 48, док. бр. 30 (19).

¹²¹ В. Боровић, н. А., 21; Исти: *Мостар и његова српска православна општина*, издање Српске православне општине мостарске, Београд 1933, 43.

је до сукоба између манастирског братства и херцеговачког митрополита Ананија, што је изазвало немиле последице. Митрополит је оптужио калуђере травничком везиру за тобожњу везу са „каурским краљем” због припремања устанка у Херцеговини. Ове оптужбе спасли су Житомислићане мостарски мусимани који су устали у њихову одбрању, али неколико калуђера је од страха ипак побегло на Свету Гору. Да ли због овог страха или страха од куге, 1788. пребегао је у Далмацију и јерођакон Спиридон Кузмановић Милорадовић, који се касније веома истакао својом делатношћу у манастиру Крки.

Убрзо, после првог налета куге, црква замало није порушена, јер месеца јула 1738. „... бист трус велики и иакоже ва мале и црква не пасти от колебания”.¹²²

Исте године умро је у Москви велики запитник и можда рођак Милорадовића, дипломата на двору цара Петра Великог, гроф Сава Владиславић. У тестаменту сачињеном кратко време пред смрт Владиславић одређује да се као помоћ и милостиња пошаљу у „српску земљу” два сандука црквених књига, и то један требињском манастиру (тј. Савини), а други житомислићком манастиру „... који је код Пљеваља”. Он даље налаже да се ти сандуци пошаљу морем и да буду уручени по натпису а за помен „души моје”. Црквене сасуде рађене у то време у Москви биле су намењене цркви у Топлој крај Херцег-Новог, у коме је живела Савина сестра са сином.¹²³ Међутим, један од ових предмета, дискос са представом Благовести и великим натписом из 1738, доспео је, незнано када и како, у Житомислић.

Како нам саопштава овај драгоцен документ, известан број руских црквених књига доспео је у манастир не само као поклон Милорадовића и цара Петра Великог већ и Херцеговца грофа Саве Владиславића. Савине везе са Житомислићем, по много чему судећи, могле су бити и дубље. Подаци из неких руских извора које помиње Јован Дучић дају основа за претпоставку да је породица Владиславић водила порекло из крајева блиских Житомислићу, и да је близост са породицом Милорадовић била заснована и на родбенским везама.¹²⁴

Вероватно је уз помоћ или посредовање породице Милорадовић и Владиславић набављен известан број руских икона за манастир, чиме су смањене потребе за породбином икона од домаћих или грчких мајстора. Ипак, било је и изузетак. Житомислићки јеромонах Христифор, који је до 1755. службовао у Сарајеву, добавио је 1750. лепу икону Дејисис са светитељима из Венеције за четири златице. Он је о томе оставио велики, својеручни исписан запис на полећитни иконе.¹²⁵

¹²² Р. Симоновић, н. А., књ. 168 (1891), 21; Стари српски записи и натписи II, бр. 2749.

¹²³ Д. Синдик, *Тестаменти Саве Владиславића*, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 8, „Просвета”, Београд 1980, 147, 158. — Навод у тестаменту да се Житомислић налази „крај Пљеваља” ствара извесну недоумицу. Међутим, како је гроф Сава Владиславић помагао и Свету Тројицу код Пљеваља, то се ово може разумети као омашка. (Види: С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд, 1974, 112, 113).

¹²⁴ Јован Дучић, н. А., 33.

¹²⁵ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 28, 35.

*
* *

Ратне чарке и напета ситуација између Турака и Црногорца, појачане од средине века, веома су отежавале прилике у Херцеговини па самим тим и у Житомислићу. При честим покретима војски манастир није могао остати поштећен великих дажбина. У књизи Јована Златоустог у којој су забележене и вести о доласку патријарха и о земљотресу, записан је опширо и сликовито догађај о проласку ћехаје Сопа Оглан-паше на Црну Гору 1756, чија се војска утаборила у Мостару на Луци. Војници овде „попеше чадоре и преданише дан“ и после извесне затегнуте и нејасне ситуације због које им је био затворен град, Мостарци им „... отворише шехер и отолен у јутру дике се ордија у проклети Благай и ми дасмо конака 12000.“¹²⁶ — Иако се то у овом запису тек успут саопштава, очито је да удео Житомислића није био мали.

Осумњичен за везе са црногорским царем Шћепаном Малим, јеромонах Теофило, житомислићки игуман 1767. кога је оклеветао столачки спахијски капетан Зулфикар, бачен је у травничку тамницу, одакле је после годину дана, 1777, побегао у Русију. Мада је желео да се врати у домовину, није се усудио јер су му из родног краја поручивали да се Турци стално интересују за њега.¹²⁷

У једном опширном запису из 1794, уз објашњење како је Студеничко јеванђеље (писано 1666) сачувано у Житомислићу, помиње се испртно један локални догађај: „Нека се зна како похараше — Турци Дробнаке и цркву. И ову књигу узеше гатачки Турци ...“ Али, саопштава даље запис, клобучки диздар Рустем-бег учинио је племенит гест тиме што је откупио јеванђеље и предао манастиру Косијерево, одакле је књига доспела у Житомислић.¹²⁸

Дубички рат, у коме је Турска много изгубила миром у Свиштову 1791, још више је отежао положај становништва у Турском Царству. Као последица јављају се повећане глобе и порези. — У архиву Житомислића постојао је докуменат из 1796. који о томе нешто више казује. „Превисоким ферманом би одлучено да се високим везирима оброком од две године има подмирити нека свога од које припада на рају из Житомислића као део да се више товарити не може 8260 акчета.“¹²⁹

Међутим, упркос наметима и појачаном економском притиску, XVIII век је био век економског напретка манастира. Крајем овог

¹²⁶ Стари српски записи и натписи II, бр. 3108; В. Боровић, *Мостар и његова српска православна општина*, 30.

¹²⁷ Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 268.

¹²⁸ Стари српски записи и натписи II, бр. 3675.

¹²⁹ Р. Симоновић, н. а., књ. 169 (1892), док. бр. 32 (45). — У сицилу благајског кадије из претходне, 1795. године (бр. 55) налази се и копија царског фермана из кога се дознаје да су ајани од житомислићких калуђера противзаконито узимали новац. Ферманом се наређује да, осим прописаних 250 трошка на име таксита, „... ајани не смију другим тражењима калуђере узнемиравати“. Оригинал документа чува се у Оријенталном институту у Сарајеву. Превод и краћу регесту сицила сачинио је Хивзија Хасандеџић. — Податак сам добија из Регионалног завода за заштиту споменика културе у Мостару, Љубиљану археолога Вукосаве Атанацковић-Салчић.

века, како својим приходима тако и прилозима верника, манастир је успео да се ослободи исцрпљујућег парничаре са муслиманима, тиме што је парничаре морао да исплати. После тога манастир Житомислић је са те стране био на миру, а за то, изгледа, има да захвали спретности свога игумана Христифора Паликуће, који је успео да сакупи потребан новац.¹³⁰

У исто време мостарски и сарајевски верници оставили су много доказа о својој оданости манастиру, поклањајући му разне уметнички обрађене предмете од сребра потребне цркви, као своје заветне дарове. Тако је 1702. терзија Вуле из Сарајева поклонио манастиру велику тепсију; 1708. Рако Радевић сребрно кандило, из 1765. сачувана је пафта јеромонаха хаци-Василија Георгијевића Љубибрата, Требињца, а из 1776. барокна кадионица ктитора Томе Селаковића. Симо Милетић приложио је две године раније лепо сребрно кандило.

Крајем XVIII века један од најбогатијих сарајевских трговаца, хаци Јово Вуковић, родом Мостарац, изградио је чесму у порти манастира, више олтара. Чесма је била обележена плочом на којој је било исписано име добротвора и година подизања.

У другој половини XVIII века дошло је до градње старог конака на јужној страни од цркве. На вратима северног улаза у припрату мајстор Јаков Томић израдио је 1767. браву са лепим кључем готичког типа.

За многе од ових градњи, које су изискивале доста средстава, вероватно су и потомци оснивача манастира слали из Русије своје прилоге. Последња милостиња примљена је од њих под владиком Јеремијом „преко дубровачких христјана лета 1802“.¹³¹

*
* *

Прва половина XIX века обележена је борбом конзервативних босанских и херцеговачких бегова против султанових реформи. Њихове међусобне борбе за материјални и друштвени престиж одражавале су се и на понашање према раји и манастиру. Нису ни догађаји у вези са устанцима у Србији остали без непријатних последица, с обзиром на то да су калуђери, као и раја, симпатијама и надама пратили ове догађаје.

Херцеговачки митрополит Јеремија односио се са посебном нааклоношћу према догађајима у Србији и био је спреман да подржи припреме за први српски устанак, преко пивског архимандрита Арсенија Гаговића, који је тим поводом, 1803. путовао у Русију.¹³² Догађаји који су уследили учинили су да се митрополит повукао из ове акције.

Куга која је поново, 1813—1815, морила по Херцеговини није поштедела ни Житомислић. Од ње је у манастиру умро 1815. и митрополит Јеремија, сахрањен усред гробља на Горици, са најлепше укraшеним крстом и лепо исклесаним натписом на надгробном споменику.

¹³⁰ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 22—23.

¹³¹ С. Шолаја, *Манастир Житомислић у Херцеговини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин за лето 1846, XI година, у Задру, 142.

¹³² В. Боровић, *Мостар и његова српска православна општина*, 43, 46.

Незадовољство поједињих херцеговачких бегова због увођења неких олакшица за хришћански живљење често се неповољно одражавало на живот у манастиру. Неко време пре 1829. манастир је, вероватно из тих разлога, страдао од почитељског Гавран-капетана.¹³³ Његова моћ је смањена доласком на власт Али-бега Ризванбеговића, али и за његове владе манастир није био без невоља. Запис из 1829. сачуван у књизи „Камен вјери” казује како је 8. фебруара Ризванбеговић освојио Храсно, Габелу и Дубраве, упалио у Храсну шест кућа, отерао животиње и „узе од манастира Житомислића гроша 3587. Бивши тада у манастиру игуман Христифор Борковић”.¹³⁴ У једној другој манастирској књизи кратка белешка саопштава да 1832: „Али ага Ризванbegović оде у Цариград и донесе ферман да буде паша у Херцеговини. И тада би доста муке и зла хришћанима и би војна међу Турцима и Црногорцима.”¹³⁵

Није чудно што је после свега манастир био толико исцрпљен недаћама да је 1831. морао тражити помоћ добрих људи, мостарских трговца и занатлија.¹³⁶

Средином XIX. века, 1857, у време када га је походио руски конзул и научник А. Гильфердинг, манастир се већ био опоравио. Његов конак имао је лепо уређене и намештене ћелије; 1853. обновљена је покварена чесма у манастиру, 1855. препокривена црква, а 1856. подигнути су и неки објекти потребни манастирској економији.

Напредак најбоље показује отварање Духовне школе 1858. године. Нови конак, саграђен 1859, намењен је био првенствено за њене потребе.

Како је ово и време устанака херцеговачке раје против Турака, то се просветни рад у манастиру ускоро прекида. Нићифор Дучић, управник школе, придружио се устаницима Луке Вукаловића у манастиру Дужи, а вредни игуман Серафим Перовић наставио је сам да се стара о манастиру и школи. Међутим, због недостатка средстава рад школе био је ускоро прекинут. Да би добио помоћ за њено издржавање, игуман је морао да птује у Русију. Захваљујући новчаним средствима која је успео да прикупи, 1866, по повратку, игуман је могао да обнови рад Духовне школе, а нешто касније, 1869, да организује и радове на темељитој обнови цркве.

Сачуван је податак да су пре тога, 1867, два руска фотографа, Пјатнишки и Бусе (Bousé) снимили „серију фотографија манастира и унутрашњости цркве ... пре рестаурације”.¹³⁷ Фотографије су снимане за специјални албум старија Босне и Херцеговине. Но без обзира на повод, снимање житомислићких старијина у време када је рад на стварању фотодокументације споменика био у зачетку, представља значајан догађај не само у историји манастира Житомислића већ и шире, за почетке рада на овом пољу у нас, уопште. Од тих старијих

фотографија које су се чуvalе и излагале у манастиру, сачуване су, преснимавањем које је извршио В. Боровић, само две: фреско-портрет ктитора и западна фасада цркве, испред које се тада налазио стари дрвени звоник.

Осим делатности на обнови рада школе, покушава се и манастир укључити у борбу за ослобођење од Турака.

Наиме, 1866. у манастиру је основан и тајни комитет за рад на припремању невесињског устанка. Због овога као и због веза са Србијом 1865. на манастир се оборила нова невоља. После извршеног претреса у манастиру Тури су 1870. осудили игумана Серафима, његовог брата Јована, мостарског учитеља и архимандрита Леонтија Радуловића на прогонство у Африку.¹³⁸

Духовна школа, чији је рад био тесно везан са делатном личношћу Серафима Перовића, престала је да постоји 1871. У време аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине у манастиру је настала рад Српска основна школа, али је Духовна школа била пресељена у Сарајево, па потом у Рељево, пошто аустроугарским властима није одговарало постојање једног снажног, самосталног православног духовног центра у Херцеговини.

Да се на манастир често с неповерењем мотрило, доказује то што су у њему и касније вршени претреси, као што је један о коме 10. априла 1908. јавља Мусават.¹³⁹

Од средине XIX века доста се радило и на унапређењу манастирске економије. Манастир је стога уживао глас најбогатијег манастира у Херцеговини, али је то, како примећује В. Боровић, сасвим релативно у односу на богатство неких манастира у Фрушкој Гори. Од великих поседа које су имали Милорадовићи — Храбрени, манастир је успео да спасе само земље у својој непосредној околини. На тој земљи, трудом јеромонаха и вредних игумана Симеона Милорадовића, Серафима Перовића, Симеона Тодоровића, Христифора Милутиновића, Христифора Михајловића, Митрофана Симића (до 1933), у манастиру је створено газдинство које је служило за узор.¹⁴⁰

¹³⁸ Митрополит Владислав, *Житомишљићка духовна школа — богословија (1858—1871)*, Православље, год. XII, бр. 280, 15. новембар 1978, 9.

¹³⁹ *Premetačina u manastiru Žitomišljiću*, MUSAVAT, Mostar, god. III, br. 15, 10. IV 1908, 3.

¹⁴⁰ До другог светског рата манастир је имао више привредних објеката и земљишних површина са посебном наменом. Са северне стране појате, о којој ће бити речи, налазила се „башча” са воћњаком ограђена тврдим зидом. Из ње био је расадник који је целом селу служио као извор садница и као место за обуку воћара. Да би имао своје уље, манастир је од 1856. засадио свој маслињак, који се налазио на Буковима крај Неретве, а до другог светског рата имао је до сто стабала маслина. Током своје историје манастир је имао више винограда на разним местима. У документима се често помиње куповина винограда. Пред други светски рат манастирски виноград налазио се испод брда Черјен и у њему је било око девет хиљада лоза. Лепо је ограђен сукозидом и има две чатрије. (цистерне). Више од 30 година манастирски економ био је Вукањ Вукановић из Завале.

Све ово уништено је током другог светског рата. После рата манастир је постао женски и претежак задатак сестринства био је да га отргне из запустости и подигне из рушевина. Земља коју манастир данас поседује сведена је на минимум, али великим трудом сестринства са настојатељицом, игуманијом Евпраксијом, успео је опет да постане мало или узорно газдинство.

Податке о манастирској економији до другог светског рата добила сам од Аћима Мићевића.

¹³³ В. Боровић, *Манастир Житомишљић*, 23.

¹³⁴ *Стари српски записи и написи II*, бр. 4069.

¹³⁵ *Стари српски записи и написи II*, бр. 4087.

¹³⁶ В. Боровић, н. д. 23; Мар. С. Поповић, *Српске старине*, Писмо манастира Житомишљића, Босанско-херцеговачки источник год., X, св. VII—VIII, Сарајево, 1896, 280.

¹³⁷ Е. де Сент-Мари, *Itinéraires en Herzégovine*, Bulletin de la Société de Géographie, avril-mai 1876, 377.

*
* *

Разноврсност делатности, потреба и интересовања била је у манастиру несумњиво подстицана и сталним везама са другим најважнијим манастирима или културним центрима.

С обзиром на периферни положај Житомислића, овакве везе су биле најпоузданјији путеви којима су долазиле и одакле су се без бојазни смеле прихватати новине.

Већ је у манастирском *Поменику* уз имена монаха наведен и већи број манастира са којима је Житомислић имао везе. То су, пре свега, Требињски манастир (Тврдош), Завала, Пива, Милешево, Хопово, Косијерево, Тројица Пљеваљска, Араговић, Дубочани и др.¹⁴¹

Из разних записа се опет може утврдити да су постојале везе и са Возућом, Озреном, Ломницом и Пећком патријаршијом. Изгледа да су најчешће везе биле са Тврдошем и посебно са Завалом, где се Храбрени јављају први међу ктиторима приложницима.¹⁴²

Несумњиво блиске односе са Пећком патријаршијом потврђује *Мали пећки поменик* са записом унесеним у XVI веку, у коме се помињу Храбрени, а од њих посебно, без титуле, Вукашин.¹⁴³

Путовало се и ван земље. Видели смо, најчешће у Хиландару, а касније претежно због тражења помоћи и милостије и у Русију. Поједини монаси вероватно су ишли на ходочашће у Јерусалим, као што, 1678, хиландарски монах, а житомислићки пострижник Јеремија путује да обиђе стари српски манастир арханђела Михајла у Јерусалиму.¹⁴⁴

Са таквог једног ходочашћа у Свету земљу донео је касније, 1805, неки хаџи Лазар слику на платну „Јерусалим” са бројним сценама које приказују овај град и догађаје везане за Христов живот и страдања.

Многи монаси и игумани манастира Житомислића оставили су значајне плодове своје делатности на пољу културе и просвете. Неки од њих остали су да делују у свом манастиру, а многи су отишли у друге велике манастире да тамо остваре корисна и богоугодна дела.

Житомислићки пострижник Иларион већ је 1606. игуман Требињског манастира, седишта Херцеговачке митрополије. Касније, као игуман манастира Хиландара (1616—1628), сарађује са најбољим српским сликаром тога времена Георгијем Митрофановићем, који је познату хиландарску трпезарију осликао 1621—1622, управо „... при игумену Илариону јерманаху”.¹⁴⁵

Већ смо видели да је 1616. житомислићки проигуман Бисарион сам преписивао половину једног јеванђеља. Знатно касније, 1634, он је наложио да се у манастиру Хопово на Фрушкој Гори препише за

¹⁴¹ Б. Тирић, *Поменик манастира Житомислића у Херцеговини*, Споменик Српске краљевске академије XXXIV, Београд, 1898, 71; Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 18; В. Коровић, н. д., 18.

¹⁴² В. Коровић, *Херцеговачки манастири*. Завала. Старијар књ. I (за 1928), Београд, 1923, 210, 215

¹⁴³ В. Коровић, *Манастир Житомислић*, 5.

¹⁴⁴ Стари српски записи и написи I, бр. 1749; В. Коровић, н. д., 15.

¹⁴⁵ З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, „В. Маслеша”, Сарајево, 1977, 60.

Житомислић *Хронограф*, ретка историјска књига доступна у то време српском народу.

Велики углед постигао је пострижник Житомислића Виктор, касније дугогодишњи игуман Хиландара. Али ни он није заборавио Житомислић, старајући се да га опскрби потребним књигама.

Још један житомислићки пострижник постигао је велики положај. Био је то Бисарион, који је 1692. рукоположен за дабробосанског митрополита. Поншто је остао у сталној вези са Житомислићем, он га је редовно и помагао. Умро је и сахрањен у манастиру 1708, што нам казује и велики запис на крсту више гроба у манастирској порти.

Многи житомислићки монаси обављали су према потреби, а нарочито од XVIII века, дужност свештеника у Мостару и Сарајеву.

У манастир су такође, више него што нам је данас познато, долазили значајни, културни и образовани људи оног времена. Познато нам је да је манастир два пута посетио патријарх Арсеније IV, и да је чак узимао привремено, на читање једну манастирску књигу.

Долазио је крајем XVIII века и Герасим Зелић, угледни духовник и велики путник, који је на зиду у припрати цркве манастира Житомислића оставио запис о своме боравку у манастиру.¹⁴⁶

Калуђер Серафим Шолаја, који је из Мостара често долазио у манастир написао је 1846. и његову прву монографију, која је истовремено и први рад на описивању манастира у Херцеговини. Овде је описан и живот последњег калуђера из породице Милорадовић, Спиридона Кузмановића, који је из Житомислића пребегао у Далмацију. У жељи да научи иконопис путовао је на Крф, а као образован духовник оставио је, сем неколико аматерски рађених икона за цркву у Врлики, своје рукописе, преводе и велику библиотеку и завештао манастиру Крки.

Сва ова делатност у прошлости створила је основ за отварање Духовне школе 1858, прве школе те врсте у Босни и Херцеговини. Њено оснивање и рад представљали су значајан историјски догађај у културном животу Херцеговине.¹⁴⁷

О корисности и важности ове школе говоре највише неки појади из њеног статута. Из њега дознајемо да је школа припремала не само свештенике него и народне учитеље. Видели смо раније да је манастир имао много тешкоћа са набављањем средстава за издавање школе, јер ни мостарска црквена општина, која је била заинтересована, није била доволно снажна да помогне школу.

Упркос томе, школа је пружала ванредно повољне услове ученицима. Сви су имали беоплатан стан, огрев, осветљење, послугу и књиге, а сиромашни поред тога и храну, одело и све што је потребно.

Школа је трајала две године а поред црквених предмета у њој су се учили и граматика, земљопис и рачун. Из житомислићке Духов-

¹⁴⁶ Стари српски записи и написи II, бр. 3746; Н. Дучић, н. д., 87. — Овај запис више не постоји.

¹⁴⁷ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije* (1879—1918), V. Masleša, Sarajevo, 1972, 25.

не школе изашло је много образованих монаха који су преузељи старање о неким манастирима у Херцеговини, као и ван ње.¹⁴⁸

Упоредо са Духовном манастир је основао и Српску народну школу. Р. Симоновић саопштава како „крај манастира има лепо уређена школа за децу манастирских кметова још од времена турске владе.”

О раду ове школе много се мање зна и само појединачни подаци помажу да се стекне приближна слика о њој. Тако је 1866. Српска народна школа имала 35 ученика.¹⁴⁹ Она је наставила рад и у време аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине, јер је 1889/90. забележено да школа има четири разреда са тридесет седам мушких ученика, а учитељ им је био Борђе Поповић.¹⁵⁰

Ова школа радила је са прекидима до 1918. године, после чега је претворена у државну школу па је у тој згради одржавана настава све до 1978. године.¹⁵¹

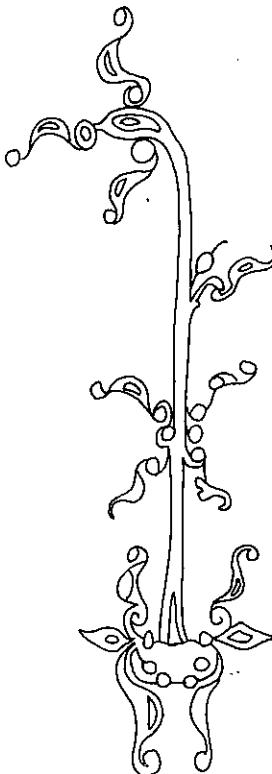
Један од савремених начина културно-просветног деловања представљало је стварање малог манастирског музеја. Наиме, када је саграђен нови конак, у једну од је одају смештена је ризница са библиотеком а крај ње се налазила велика сала која је била уређена као музеј. По описима Р. Симоновића и Г. Милорадовића који се углавном подударају, та се сала налазила на спрату новог конака. Р. Симоновић каже да је она била „...читав мали музеј старина”.

У њој су се, између остalog, чувале велика слика манастира, „поклон једног сликарa Немца”, копирана слика спахије Милисава, слика Рођења Христова на дрвету, више фотографија манастирских здања, „стари шлем и гвоздени окlop са десне руке... ископани близу манастира у околини”.

Јеромонах Христифор Милутиновић, каснији игуман, који се нарочито интересовао за историју и старине, ископавао је 1890. гробове у Орловцима (Црквини) и тада открио „храм са вишем олтаром”. Изгледа да је испод неког стећка који се налазио на том локалитету „нађена гривна од срме”.

Крајем 1941. године све ово културно благо, библиотека, ризница и музеј, изгорело је у пожару новог конака који је после тога остао у рушевинама. Уништење је избегло само оно што се затекло у

цркви која је, правим чудом, остала поштеђена. Пре тога, 26. јуна 1941. цело братство манастира побиле су усташе и баџиле у Видоњскујаму на десној обали Неретве, а манастир је опустео.¹⁵²

¹⁴⁸ Митрополит Владислав, н. д. 8.

¹⁴⁹ Id. 9.

¹⁵⁰ Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti* (1878—1918), Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971, 1—2.

¹⁵¹ Митрополит Владислав, н. д., 9.

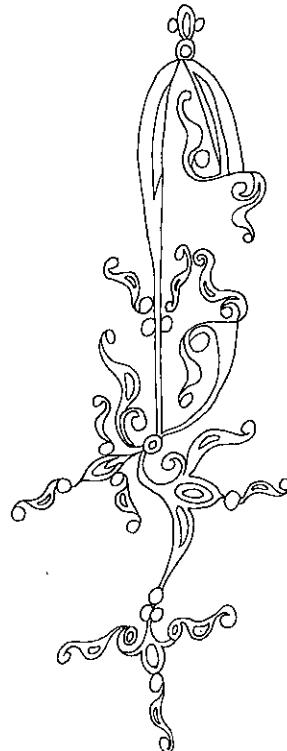
У почетку свога рада основна школа радила је, изгледа, заједно са Духовном школом у згради која се налазила југозападно од цркве у склопу оградног манастирског зида. (Ова зграда са три висока димњака, која мало испада из равни оградног зида манастира, види се на платну бечког сликарa Рајфенштајна из 1886, сл. 5). Вероватно је то била она зграда за коју Симоновић каже да је „крај манастира”. Ова зграда порушенa је крајем прошлог века. Није познато када је подигнута нова, садашња, зграда у којој је школа радила до 1978. — Податак о порушенoj згради школе сазнаo је Аћим Мићевић од најстаријих мештана Житомислића, у лето 1980.

¹⁵² Споменица православних свештеника жртава фашистичког терора палих у НОБ, Београд, 1960, 46. (Братство манастира Житомислића, Епархија Захумско — Херцеговачка.)

Манастир Житомислић, ed. Управа манастира, Мостар, 1971, непагинирано.

По сведочењу мештана у братству манастира Житомислића живели су тада игуман Константин Вучуровић са Зубаца, јеромонах Доситеј Вукићевић родом из Мостара, јерођакон Макарије Пејак из Бијелог Поља, Марко Продановић, богослов из Мостара, Бранко Билановић, богослов, родом из Автовца, Обрен Окиљевић, петнаестогодишњи искушеник, родом из Гацка, један по имену непознати монах и протођакон Владимир Чејовић, секретар Црквеног суда у Мостару, који се случајно задесио у манастиру, али је добровољно пошао у смрт са својом браћом.

III. АРХИТЕКТУРА

Основ за утврђивање редоследа главних догађаја значајних за градњу манастира представља неколико турских докумената и натпис у цркви. На основу њих раније утврђена хронологија остаје и данас прихваћена, с мањом разликом у интерпретацији неких оштећених или недовољно јасних извора.

Године 1566. невесињски кадија издаје војводи Петру и Јовану ферман следеће садржине: „Пошто се у селу Житомислићу, општине Дубрава, котара Невесиње, православна богомоља порушила, за градњу исте код овог шеријатског суда дозвола би затражена и видев да се поправак православне богомоље у смислу шеријата може дозволити, с тога се овим писменом које се уручује војводи Петру и Јовану, грађење исте богомоље дозвољава тако да им нико сметати и на пут стати не сме, јер је сам цар допустио да се по своме закону молити могу.”¹

Наведени докуменат нам јасно казује да је на истом месту и раније постојала црква и да се 1566. издаје дозвола за њено обнављање. Узрок и степен порушености цркве данас није могуће утврдити.

Од 1583. манастир је оспособљен за вршење службе, јер се тада помиње игуман Јован Храбрен.²

Време довршења грађевинских радова на цркви теже је утврдити. Оно се одређује, посредно, у 1602/3, датумом натписа на капителу јужног стуба, у коме се каже да су те године постављени стубови у цркви.³

Нема ни докумената о каснијим преправкама или променама на цркви. Извесну недоумицу ствара један недовољно јасан докуменат из турског архива — тужба муслимана села Житомислића од 1613. против Раје, Вука и Стојана из Тријебића, из које се, између остalog дознаје: „... пошто су оптуженика стародједови за поседнућем саградили једну цркву на четири стуба, а сада су оптуженици

¹ В. Ђоровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*, Старијар, III серија, том X—XI, Београд, 1935—36, 6, белешка 3.

² Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1892, књ. 169, 40, документ бр. 4 (30).

³ Стари српски записи и натписи I, бр. 927

око исте цркве тврди зид подигли и унутри обојили и слике извјешали, ми молимо да се то одстрани...⁴

Из овог документа види се да је црква на стубовима подигнута раније. Израз „за поседнућем“ (тј. после освајања) широк је и неодређен, јасан утолико што показује да је временски размак између два догађаја — подизања „цркве на четири стуба“ и подизања „тврдог зида око цркве, бојења и вешања слика“, „сада“ — могао бити и дужи. Факат подизања цркве са стубовима је, дакле, нешто старо, одраније познато и прихваћено, а подизање зида око цркве и бојење унутра — нешто ново. Довде документат изгледа јасан. Међутим, кад су позвани сведоци „поштени мухамеданци“ да о томе кажу своју реч, они посведочише: „Нами је познато да је речена црква на четири стуба саграђена, ми овако сведочимо. Ови се сведоци примају и услед захтева би написано и даје се захтеватељу да може до потребе при очевиду показати.“ Овим се текст завршава, не помињући шта су о спорним питањима рекли сведоци и шта је шеријатски суд пресудио. Документат је, сасвим разумљиво, побудио интересовање истраживача, али није много допринео новим сазнањима. Тешко би било прихватити мишљење да је црква тада претрпела неко велико рушење или преправке, јер су управо у другој деценији прилике у манастиру биле врло повољне.

Може се једино претпоставити да је „црква на четири стуба“ била првобитно изграђена од неког трошног материјала, а да је 1602/3. тај трошни материјал замењен каменом, тј. тврдим зидом око цркве, после чега је уследило и живописање.

Захваљујући опису Н. Дучића имамо нешто података о изгледу цркве тек средином XIX века, пре велике преправке из 1869. Црква је тада била веома мрачна, јер су на наосу постојала само три мала, несиметрично распоређена прозора, а на апсиди уместо једног три уска отвора.⁵ Пошто је под утицајем влажне и топле атмосфере овог краја малтер у цркви поотпадао, калуђери су 1869. дали да се малтер изнутра скине и црква поново малтерише и окречи.⁶ Тада су свакако извршене и грађевинске измене на фасадама, па је осим већих прозора пробијен и улазни отвор на западном зиду припрате.

Пре преправке у манастиру је, као што смо обавештени, снимљен известан број фотографија старија и архитектуре.⁷ Од две очу-

ване фотографије једна је поуздан и значајан документат о изгледу западне фасаде цркве пре преправке.

Осим овога, очувано је и неколико уметничких дела са мотивима из Житомислића. Најстарије и највредније је платно бечког сликарa Рајфенштајна (Reiffenstein), који је 1886. насликао поглед на манастир са северозападне стране.⁸ (Сл. 5)

Сарајевски сликар Евалд А. Чеплин, који је у Житомислићу боравио 1895, оставио је неколико цртежа и акварела од мањег документарног значаја, јер се задржао на детаљима занимљивим због животописности мотива, као што су стари дуб или старо гробље на Горици.⁹

сања дошло 1867. (Cf. Itinéraires en Herzegovine, Bulletin de la Société de Géographie, avril—mai 1876, 377.) Из те серије су свакако две сачуване фотографије, портрет ктитора и западне фасаде цркве, које је В. Боровић приложио у Извештај о раду у Житомислићу 1926. Њихови негативи се чувају у збирци фотоисторије Народног музеја у Београду, под инвентарним бројевима 473, 474.

⁴ Уље на платну, величине 60 × 82 см потписано и датовано доле десно „P. Reiffenstein Wien 86“. Аутор се помиње у Algemeines Lexicon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart, Von U. Thieme und F. Becker, Bd. XXVIII, Leipzig, 1934. — Слика се чува у старом конаку манастира.

⁵ Чеплинови радови објављени су у сарајевском листу NADA, 1. XII 1895, бр. 23, 448—49.

Сл. 5 Манастир Житомислић са игуманом Серафимом Перовићем, рад бечког сликарa P. Reiffenstein 1886.

⁴ Р. Симоновић, н. д., 40—41, документат бр. 6 (44).

⁵ Н. Дучић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Књижевни радови, књ. I, Београд 1891, 59; Cf. В. Боровић, н. д., сл. 9 са погрешно назначеном легендом „Црква у Тријебињу“. Овде је, у ствари, репродукована стара фотографија цркве манастира Житомислића из 1867, када је уз западну фасаду постојао стари, дрвени звоник. Изглед северне фасаде подудара се готово сасвим са Дучићевим описом, док изглед западне фасаде Дучић не помиње.

⁶ Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 5. — Према Иларионову и грофу Милорадовићу, као и према Симоновићу, црква је преправљена 1869, а према В. Боровићу, она је сва прекречена после 1862. (н. д., 26) Недоумицу отклања податак Иларионова да је до поправке цркве дошло у лето 1869, што се посредно јасно дознаје из његовог чланска. Cf. Н. Иларионовъ, Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ, Чтения въ императорскомъ обществе истории и древностей Российскихъ при Московскому университѣтѣ, юль-сентябрь, Москва, 1870, 3.

⁷ Р. Симоновић, н. д., књ. 169 (1892), 16 саопштава да се у манастирском музеју чувало више фотографија манастирских здања и старина, снимљених 1864. — E. de Sainte-Marie, међутим, саопштава уверљиво да је до фотографи-

1. КОМПЛЕКС МАНАСТИРА ЖИТОМИСЛИЋА

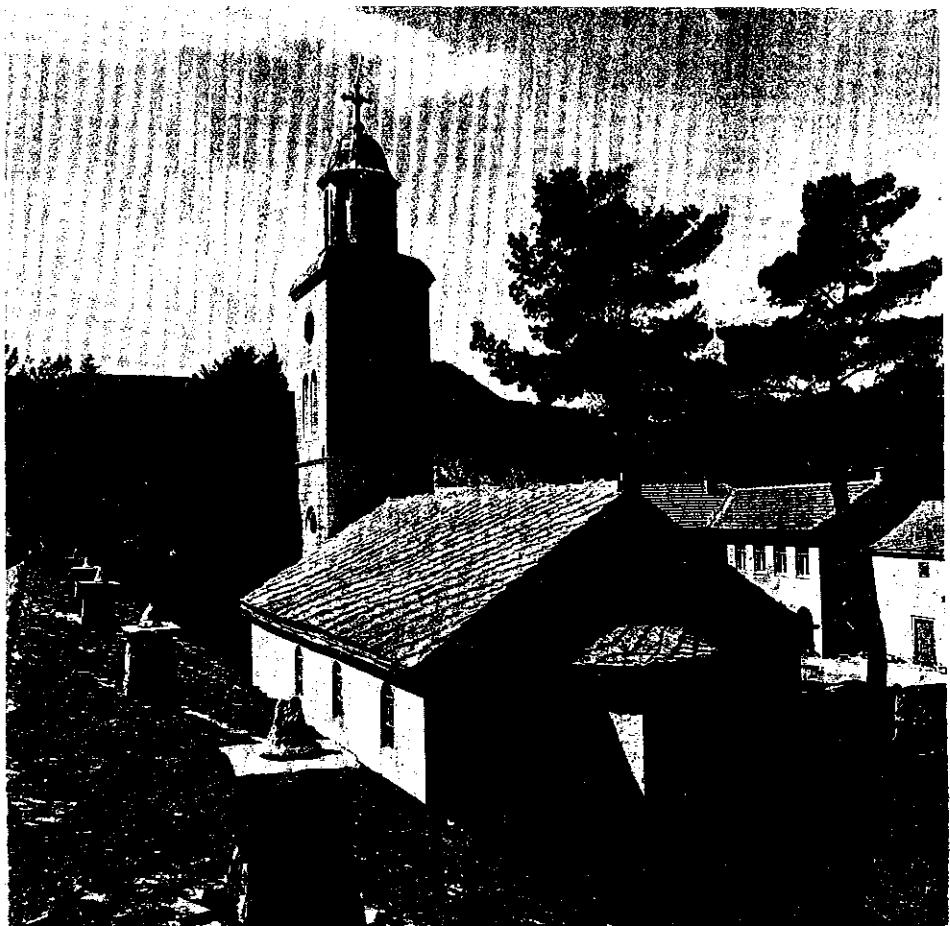
Манастир Житомислић као архитектонска целина, укључујући и помоћне манастирске зграде, мање је проучаван и познат, што је вероватно последица недостатка података у изворима и литератури. (Сл. 6; пртеж 2)

Када је 1846. С. Шолаја описивао манастир, он је био ограђен тврдим зидом кроз који се у њега улазило „... на двоја врата, са северне и јужне стране“.¹⁰ Тада још не постоје нови конак и школа, али Шолаја не помиње ни остале манастирске зграде које су у то време већ морале постојати.

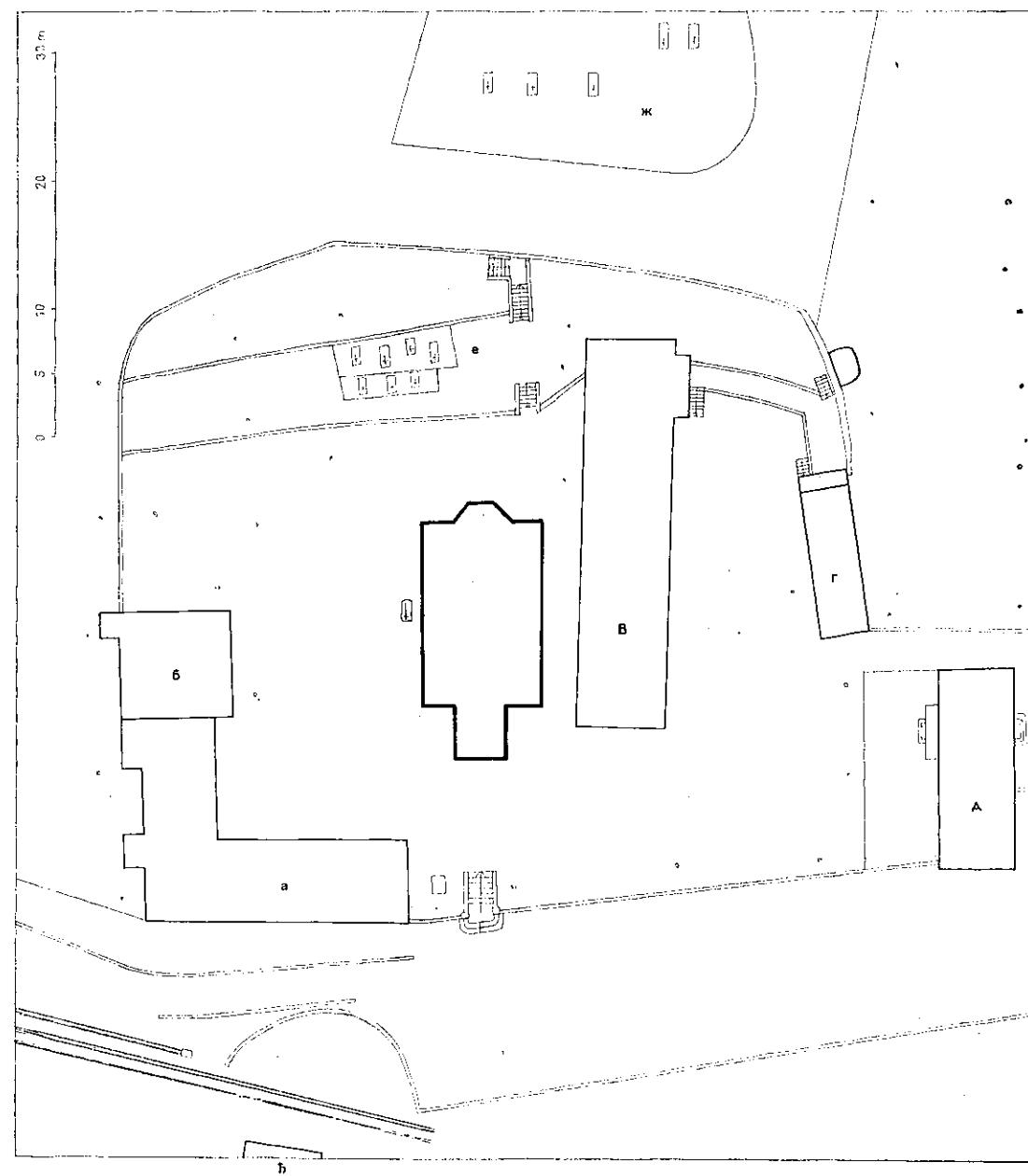
С обзиром на то да није било археолошких истраживања, неизвесно је колике је површине могао бити првобитни простор окружен

¹⁰ С. Шолаја, *Манастир Житомислиће у Херцеговини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин, у Задру, за лето 1846, 137. — Улаз с јужне стране некада се налазио око 50 м јужније од данашњег, па се због зграде крај које је био звао „капија код јањила“. (Податак А. Мићевића).

Сл. 6 Део комплекса манастира Житомислића. Јужно од цркве стари конак, а северно нови конак са кухињом (снимак из 1967)

52

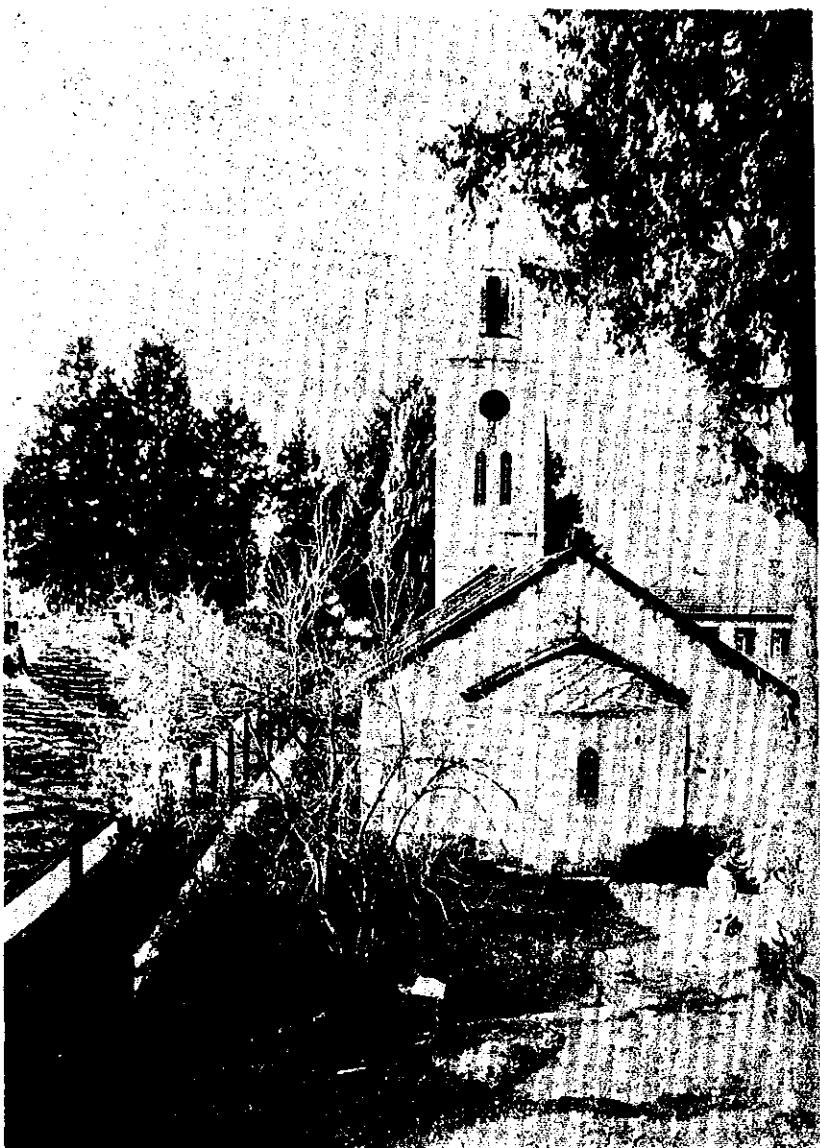
Пrtеж 2 Ситуациони положај манастира Житомислића

- а. нови конак
- б. кухиња (оџак)
- в. стари конак
- г. салаи
- д. школа
- е. појата
- ж. гробље у порти
- ж. гробље на Горици

53

зидом. Могуће да је са северозападне стране ишао истом линијом, ако се претпостави да је главна тачка у овом делу оцак — стара кухиња са трпезаријом.

Од 1846. извршене су неке промене и доградње: отворени су улази на западној страни према Неретви, и на источној страни према гробљу на Горици. Нови конак саграђен 1859. настављао се на оцак, па је тако створен оградни зид који својом висином са спољне стране оставља утисак високог бедема. Он заклања поглед на цркву од које се издаљине виде само горњи део новог звоника и врхови чеппреса. Изгледу висине доприноси и уздигнутост платоа на коме је изграђена манастирска целина, јер положај и распоред споредних зграда око цркве као да прати конфигурацију терена.

Сл. 7 Поглед на трем старог конака

Једини податак о градњи неког старијег објекта у манастиру сачуван у изворима јесте запис из 1663. о градњи чесме.¹¹

Најстаријим објектом у комплексу сматра се манастирска кухиња — оцак — за коју Н. Дучић верује да је зидана једновремено са црквом.¹² Уклапа се у зид који опасује манастир са северне стране. То је зграда правоугање основе, са полуокружним испадом на северној страни (пртеж 2). Јужна фасада окренута дворишту омалтерисана је, а северна је од ломљеног или грубо притесаног камена. На јужној фасади уградена је накнадно камена розета непознатог порекла и намене. (Сл. 8)

Нови конак призидан је уз западну фасаду оцака 1859. и намењен је био, првенствено, за смештај Духовне школе. Осим тога, ово велико здање, тзв. „нове куће”, имало је четрнаест ћелија и две магазе.¹³

Стари Конак, „ћелије”, саграђен 1767, представља веома леп и редак објекат те врсте у Херцеговини. Северна фасада окренута цркви има отворен трем на дрвеним стубићима, са којег се улази у ћелије. Јужна фасада има у приземљу улазе за оставе, а на спрату прозоре ћелија. Кров је покривен каменом плочом и има стари тип димњака.¹⁴ (Сл. 7, 8; пртеж 2)

Својим положајем у комплексу манастирских зграда стари конак представља међу између црквене порте и дворишта за економију јужно од њега. У овом дворишту, дуж јужног оградног зида манастира налази се салаш, покривена и делимично отворена зграда, намењена за чување кукуруза. У продужетку, поред јужног, данас споредног улаза у манастир, подигнута је зграда основне школе (основе 16 × 7,50 m) са две учионице испод које се, у подруму, налазила „механа”. (Пртеж 2)

Јужније, ван данашње ограде дворишта, испод ограде Осојнице, налази се јањило, правоугаона зграда раније покривена каменом плочом, која је служила за затварање оваца и говеда, а делом и као перадарник.

Ван простора ужег манастирског комплекса који је ограђен зидом, али у непосредној његовој близини, налазе се и други привредни објекти манастира. Уврх манастирског поља Лучица саграђена је 1856. појата, зграда која је служила за смештај пиће, тј. сточне хране. Зидана је од притесаног камена, дуга са 30, а широка око 4

¹¹ Стари српски записи и натписи I, бр. 1599.

¹² Објекат није ни архитектонски ни археолошки доволно испитан. Према обавештењу А. Мићевића, до 1924. оцак је северном страном био прислоњен уз брежуљак Горицу. Тада је земља одстрањена и остао видљив необрађен зид. Раније се под овом земљом, налазила нека врста хладњака и оставе манастирске. — До 1963. уз оцак је спреда била призидана једна просторија која је сада уклоњена.

¹³ Конак је изгорео крајем 1941, а обновљен на темељима старог трудом и средствима сестринства манастира и сељана 1967. Види: др Д. Кашић, Славље у обновљеном манастиру Житомислићу, Гласник Српске православне цркве, 7, 1967, 129—145. — На фотографији објављеној 1895. у „Nadi“ види се да је конак раније имао и на спрату отворен трем.

¹⁴ Према подацима Управе за заштиту споменика културе у Мостару, стари конак је од времена изградње претрпео неколико преправки. Санiran је и реконструисан према старом објекту 1957. — Није ми познат изврз за годину подизања конака, наведен у документу Управе од 5. X 1956.

метра и покривена каменом плочом по ћемеру. На источној страни, под самим забатом, види се урезана година градње: 1856. Лучно засведени улаз на источној страни (висине 1,50 m) води на пространо, каменом попоћено и подзидано тувно, које је једно било у непосредној близини улаза у хамбар, саграђен нешто касније, 1859, у подруму новог конака.

Смишљено издвојени према намени, сви ови мањи привредни објекти повезани су у веома функционалну целину.

С обзиром на то да је својим имањем излазио на Неретву, манастир је морао проширити мрежу својих објеката. Око 1890. на другој, десној обали Неретве, саграђени су поред жељезничке станице велика магаза и хан. Ово је учињено да би се обезбедио смештај робе и путника, што је захтевала новоизграђена жељезничка пруга. Од манастира се преко Неретве дотада прелазило манастирском лађом. Потом је изграђена и манастирска скела „цатара”, која је била у употреби све до изградње моста 1971.¹⁵

¹⁵ Вреди забележити податак о конструкцији скеле, који сам, добила од Аћима Мијевића. Скелу су представљале две затворене жељезне лађе које су на горњем делу имале ограђени дрвени подијум за превоз људи, стоке па и кола. Скела је била везана за жељезни кабл пружен преко Неретве, по коме је клизио привез, а скелу је покретала сама вода. — Упореди и Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 9, који такође помиње цатару.

Сл. 8 Стари конак, јужна фасада

56

Сл. 9 Јужна фасада кухиње — оџака

Куле

У време када је долазио С. Шолаја, ван манастирског комплекса, или свакако у склопу ширег амбијента који окружује манастир Житомислић, налазиле су се три куле. Две су припадале манастирским кметовима Кузманима (касније кула Лазара Симића) и Љољићима, а у трећој је била манастирска остава (касније Сврдлинова кула).¹⁶ Некада су ово биле капетанске турске куле породица Бозилића и Бикића,¹⁷ а када су њима престале да служе, манастир их је откупио.

Објекти за снабдевање водом и наводњавање

Ванредно повољан положај манастира Житомислића између реке Неретве и потока Грабовника, који се у њу улива текући из Врдола, омогућио је изградњу система за снабдевање манастира водом. Данас се у Житомислићу налази на остатке два водовода.

¹⁶ С. Шолаја, н. д., 135.

¹⁷ Н. Креševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 86. До данас је очувана једино кула Симића. Види напомену 22.

57

Први, старији, доводио је воду из Врдола крај потока Грабовника кроз канал чврсто озидан каменом. Други водовод ишао је од извора Чесма, кроз цеви од цигле. Овај је био краћи и укључивао се ниже од извора у стари, дотрајали, зидани водовод са Грабовника, тако што су цеви од цигле положене у каменом озидани канал напуштеног водовода.¹⁸

Најстарији податак о једном водном објекту, забележен у по-менутом рукописном *Триоду* манастира саопштава кратко „1663. Максим чешму огради“. Чесма коју је Максим саградио вероватно је у вези са старијим водоводом са Грабовника.

Чесма коју је крајем XVIII века саградио сарајевски трговац хаци-Јово Вуковић примала је воду са Грабовника. Вода је била изведена у манастиру на два места: иза апсиде и на оградном зиду десно од западног улаза у порту. На чесми „више олтара“ био је подигнут мали камени споменик на коме је било урезано име добровртвога и година постављања. Данас се не може утврдити где се налазила чесма „више олтара“ јер од ње нема трага. — На чесми која је уградењена у зид десно од улаза у порту остала је сачувана плоча украшена плитко профилованим, оштро преломљеним исламским луком на правоугаоној плочи, са натписом о обнови чесме 1853.¹⁹

Када се чесма покварила, око 1888/9, игуман Симеон Тодоровић дао је да се ископа бунар, који се налази изнад гувна, у „доњој авлији“, испред западног улаза у порту. То је мање правоугаоно здање (основе $36,5 \times 36,5$, а висине сса $2,80$ m) са тремом на четири ступца са полукружним луковима. У горњем делу сада је порушен, а некада је био засведен.²⁰ Својом архитектуром овај бунар личи на објекте исте намене у манастиру Хиландару.²¹

Од старијих објеката за воду у самој манастирској порти некада се, између орака и цркве, налазила стара чатрња, која је вероватно покривена земљом, те се и не види да је постојала.

Осим ових објеката, очувани су и остаци Врела под липом, извора у самој Неретви, који је каменим наткривеним каналом био изведен на обалу. Покрај овог врела, са којег су се водом снабдевали и сељани, подигнута је и камена софа за одмараше и уживање крај Неретве. Очувани су и остаци покушаја наводњавања: Владичини врело испод Цернице и канал између башче и расадника.

¹⁸ На остатке оба водовода мештани и данас наилазе у Врдолу. Подаци о водоводу, старој чатрњи и систему за наводњавање А. Мићевић.

¹⁹ Н. Дучић, *Манастир Житомислић*, Братство, год. I, Сарајево, 1925, 274; В. Ђоровић, *Манастир Житомислић*, 23. — Димензије плоче: 65×82 cm, висина лука у темену 75 cm. Натпис уклесан лепим словима у пет редова гласи: се источник обнови ђиризомъ трдом и иждивеніемъ іер(мона)хъ.... . . . год... 1853.

У четвртом реду било је име игумана Симеона Мильковића, кога је братство прогнало из манастира па је, вероватно, после тога обијен део натписа са његовим именом.

²⁰ Објекат нема крова, а лучни отвори су у доњем делу зазидани. Постоји предлог Регионалног завода за заштиту споменика културе у Мостару (1980) да се објекат доведе у првобитно стање.

²¹ Cf. С. Ненадовић, *Чесме и чистерне манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 4, Београд, 1978, сл. 16.

У страдањима која је манастир доживео у току другог светског рата изгорео је нови конак и минијарни остаци старог дуба на Горици. Крај рата црква је дочекала запустела и у веома тешком стању. Њен велики историјско-уметнички и културни значај признат је тек 1952, када је и званично проглашена спомеником културе.²²

²² Актом министра пољопривреде и сточарства бр. 23671/46. од 9. IX 1946. доноси се решење по коме се манастиру Житомислићу не признаје карактер установе веће историјске вредности, а према претходно прибављеном мишљењу министра просвете.

После проглашења цркве и манастирског комплекса спомеником културе под заштитом државе 8. I. 1952. бригу о заштити манастира од пропадања, као последици ратних разарања, преузима Управа за чување и одржавање споменика културе и природних реткости града и среза Мостар, која од 1956. својим скромним средствима, али врло добром и агилном екипом стручњака са Мирком Кујачићем на челу почиње рад на основном обезбеђивању цркве и манастирских објеката од даљег пропадања. Радови на санирању цркве и оправци и реконструкцији старог конака извођени су од 1956. у неколико наставака. Трем који је био премештен на југ постављен је на првобитно место дуж северне фасаде, чиме је враћен оригинални изглед конаку.

У времену од 1961—1964. вршена су сондажна истраживања зидова у циљу откривања остатака фресака, а 1963. црква и манастирски комплекс су делимично и архитектонски снимљени.

Радови већег обима на поправци цркве, почев од измене кровне конструкције, почели су од 1970. Тада је започето и скидање малтерне облоге са спољних фасада цркве.

У свему томе није изостало ни велико материјално учешће манастира чијим средствима и радом је 1967. из рушевина подигнут нови конак, а између 1970. и 1972. црква покривена бакром, молована и подигнути потпорни зидови у порти.

Када је кроз манастирско имање, између манастирског комплекса и Неретве, просечен 1964. магистрални пут, указала се хитна потреба да се читав простор испред манастира стави под посебну заштиту, што је од 1968. и учињено.

Стручним и културним људима било је познато да овако добро очуване манастирске целине у свом првобитном, природном амбијенту, а надомак града, нема у читавој Херцеговини. Ова целина много је изгубила просецањем пута, чиме је манастир одвојен од реке са којом је био, природно, тесно повезан. Ако је то била неопходна жртва нашој цивилизацији, онда се она морала зауставити на томе.

Када хронолошки пратимо документа, акта и преписку некадашње Управе, а касније Регионалног завода за заштиту споменика културе, постаје очевидно колико се ова институција борила да запити манастирски амбијент, знајући његову културну, уметничку и историјску вредност за Херцеговину. Ова брига преносила се и на остале споменике у селу Житомислићу.

Тако је, већ 1956. (акт бр. 872/56) спречено рушење старе турске куле Лазара Симића. 1957. стручњаци Управе успели су да спасу манастирску алеју орака, која је требало да буде посечена приликом електрификације села. Наглашено је да је та алеја, као непосредна околина, саставни део споменика. — Међутим, већ 1959. управник Земљорадничке задруге села Житомислића спрема се да подигне бараку — живинарник испод пута, а испред улаза у манастир. У последњем тренутку ово је спречено. Управа се обраћа Месном уреду Житомислића и моли да се забрани локација таквог или ма каквог сличног објекта или промена изгледа терена на томе месту, јер би се тиме „нарушшио склад комплекса споменика“ (акт бр. 262/1—59, од 23. IV 1959).

Овакви захтеви засновани на законским прописима, као и апели на осећање за лепо и опште добро заједнице остали су, на жалост, без разумевања и подршке. Уместо кокошињца на истом месту је убрзо подигнута приватна стамбена зграда. За њом је следило подизање још неколико сличних грађевина рађених без сагласности органа за заштиту споменика и без урбанистич-

2. АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ

Манастирска црква је једноставна, невелика, правоугаона грађевина, покривена двосливним кровом који обједињује наос и припрату. На источној страни завршава се споља тространом апсидом, издигнутом на ниски полукружни подзид. (Сл. 6) Уз западну фасаду припрате призидан је накнадно, 1891, високи двоспратни звоник са лантерном на врху.²³ Тако су данас њене укупне димензије $19,92 \times 9,37$ м. (Пртеж 4—7)

ког плана. Оне својим положајем као и неприродном висином, заклањају поглед не само на манастир већ и на село. — Када путник наилази преко Неретве мостом или од Мостара, он ће се, пре свега, сачути с погледом на ове градосије, а не, као некада, на складни комплекс манастира пред којим је мирно, пространо житомислићко поље.

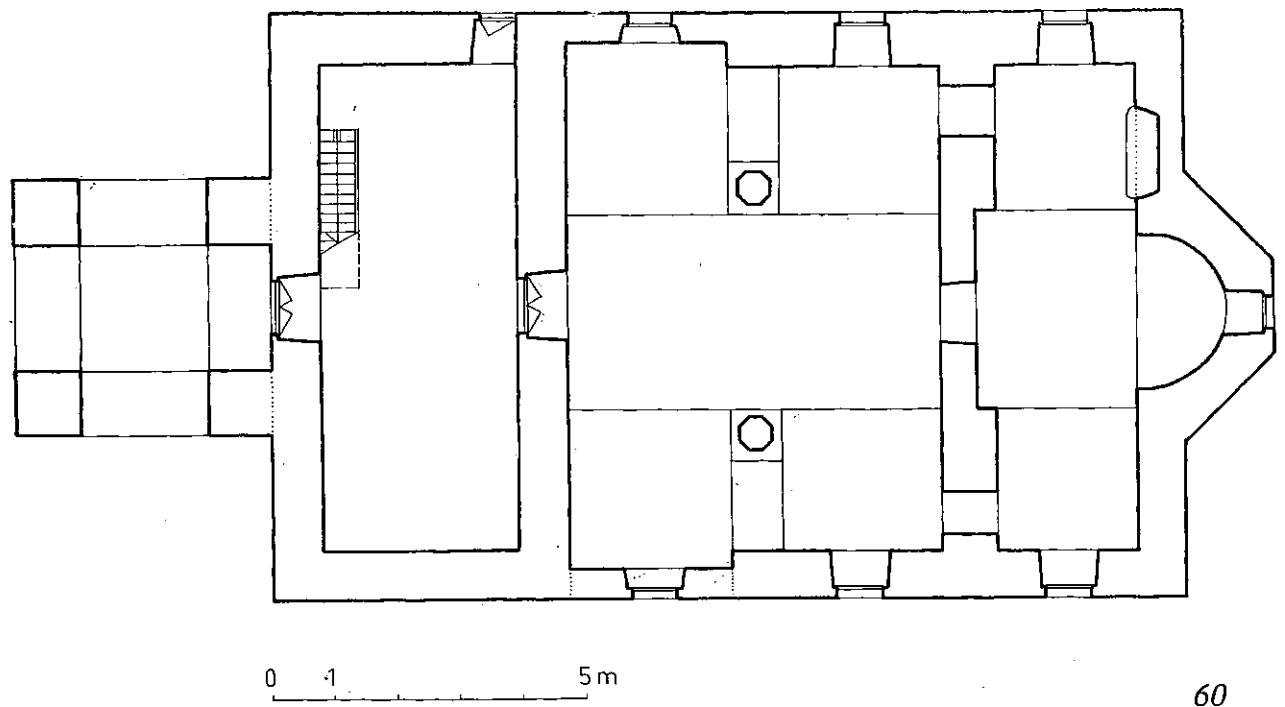
У току последњих неколико година (1975—1980) број ових објеката које приватници дижу на некада обрадивој, плодној земљи, расте невероватном брзином и прети да неопозиво измени изглед не само манастирског комплекса (што се већ догодило) већ и природну лепоту пејзажа и старе урбанске агометације села Житомислића, и то старог села с којим је манастир чинио складну не само урбани већ и духовну целину.

Некадашњи изглед манастира, тј. прилаза манастиру са северозападне стране, остаће једино на слици бечког сликарa из 1886.

На подацима и могућности да користим архивску грађу захваљујем Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Мостару.

²³ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 25, забележио је из записника мостарске општине да је њен трговац Вуко Кукур дао 16. II 1891, 104 наполеона за градњу звоника.

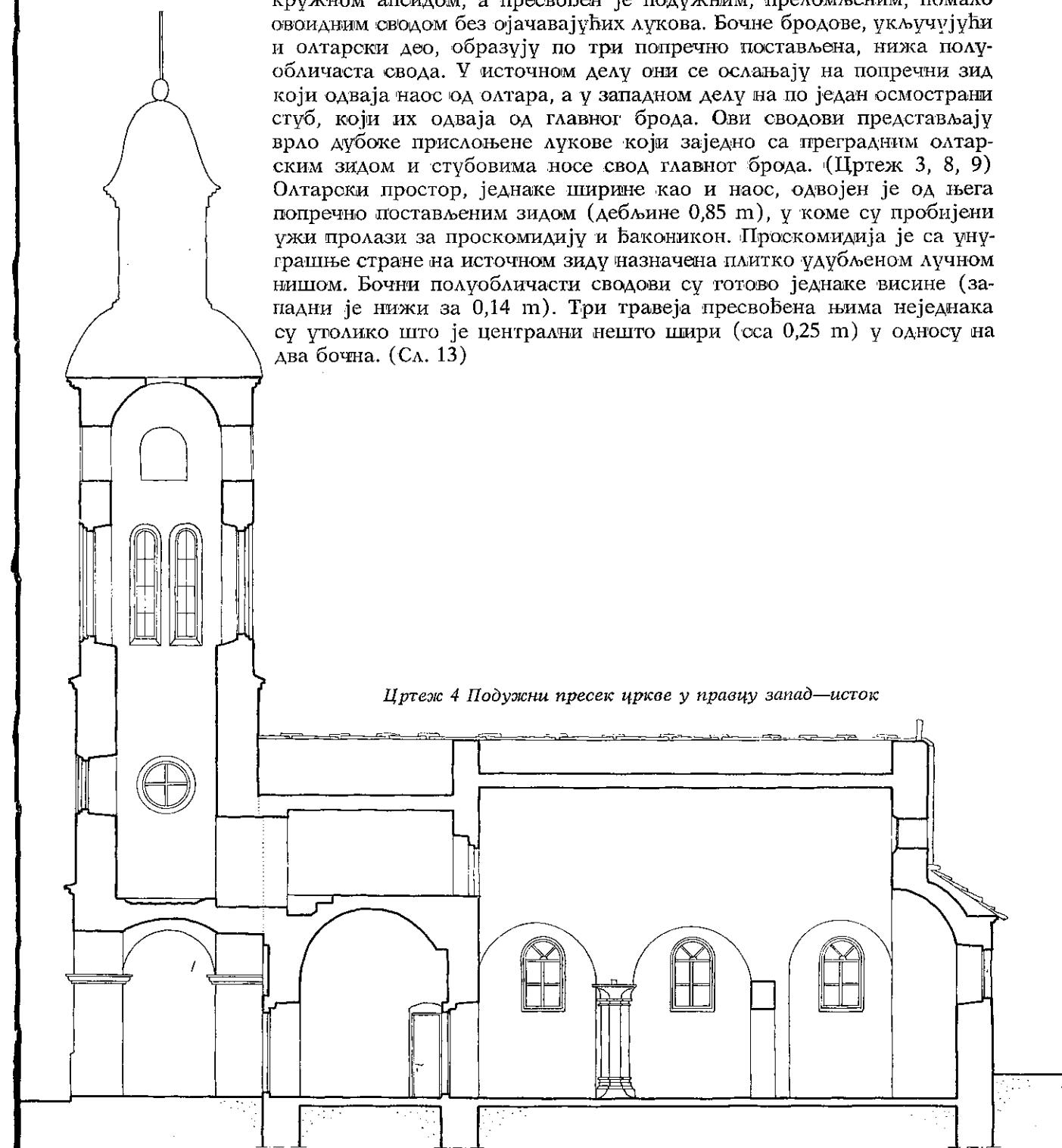
Пртеж 3 Основа цркве манастира Житомислића

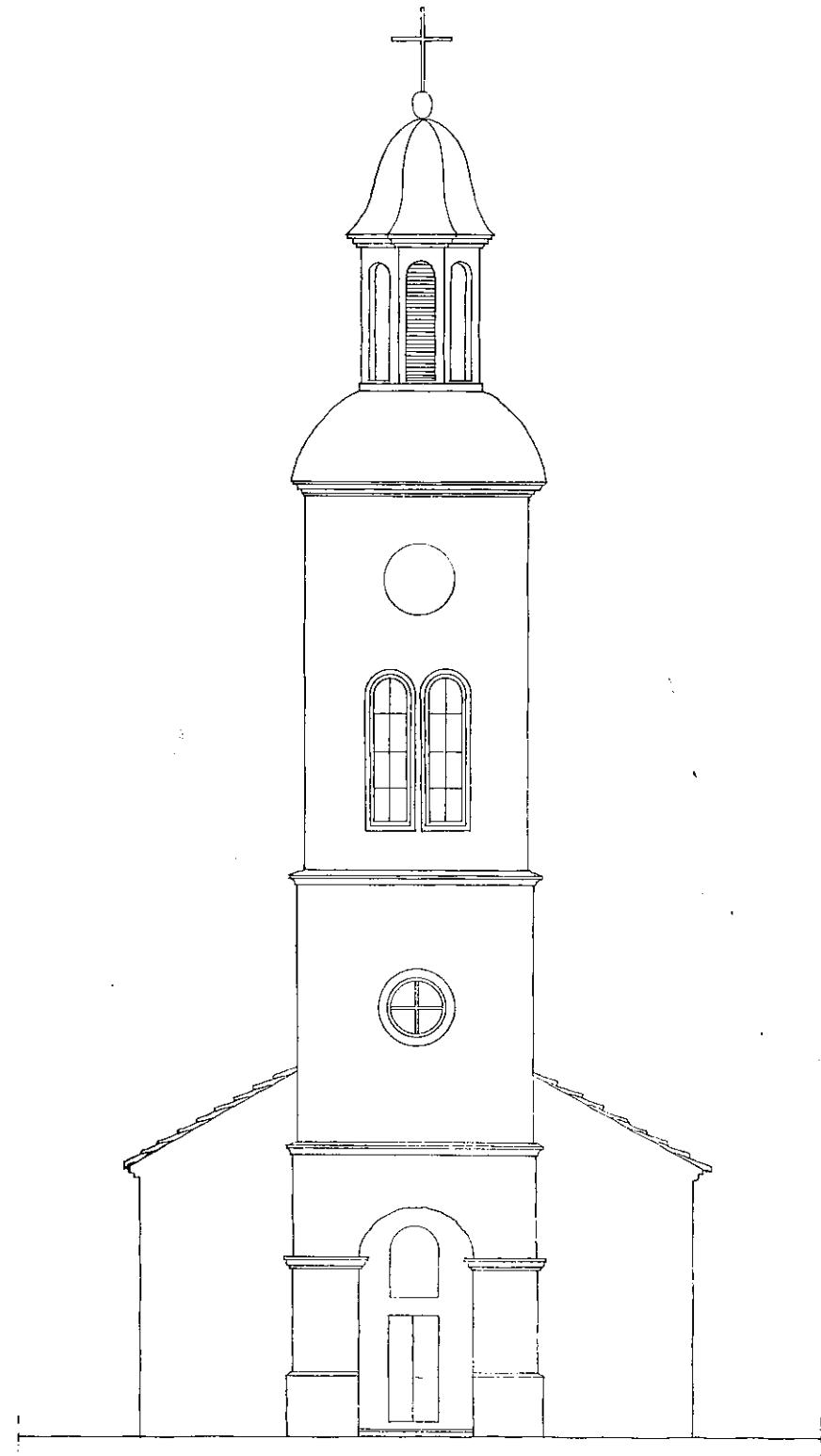

60

Једнобродна унутрашњост цркве не наговештава њен тробродни унутарни план. Главни брод се завршава нешто ужом, изнутра полу-кружном апсидом, а пресвођен је подужним, преломљеним, помало овојидним сводом без ојачавајућих лукова. Бочне бродове, укључујући и олтарски део, образују по три попречно постављена, нижа полуобличаста свода. У источном делу они се ослањају на попречни зид који одваја наос од олтара, а у западном делу на по један осмострани стуб, који их одваја од главног брода. Ови сводови представљају врло дубоке прислоњене лукове који заједно са преградним олтарским зидом и стубовима носе свод главног брода. (Пртеж 3, 8, 9) Олтарски простор, једнаке ширине као и наос, одвојен је од њега попречно постављеним зидом (дебљине 0,85 м), у коме су пробијени ужи пролази за проскомидију и баконикон. Проскомидија је са унупречије стране на источном зиду назначена плитко удаљеном лукном нишом. Бочни полуобличasti сводови су готово једнаке висине (западни је нижи за 0,14 м). Три травеја пресвођена њима неједнака су утолико што је централни нешто шири (оса 0,25 м) у односу на два бочна. (Сл. 13)

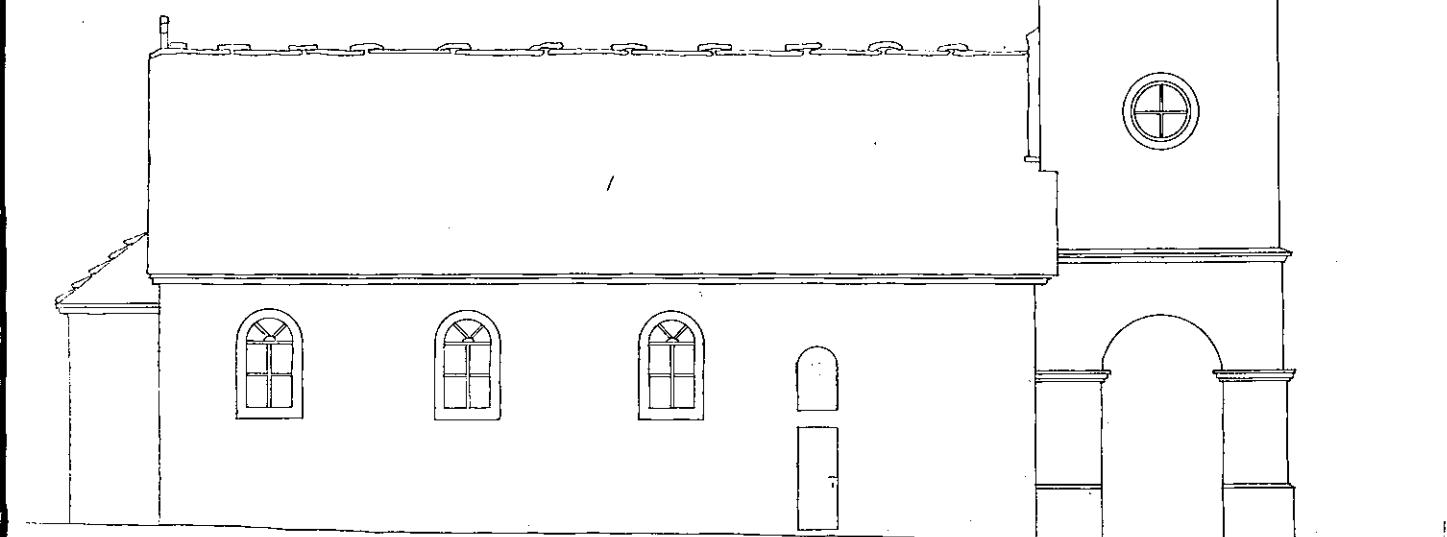
Пртеж 4 Подужни пресек цркве у правцу запад—исток

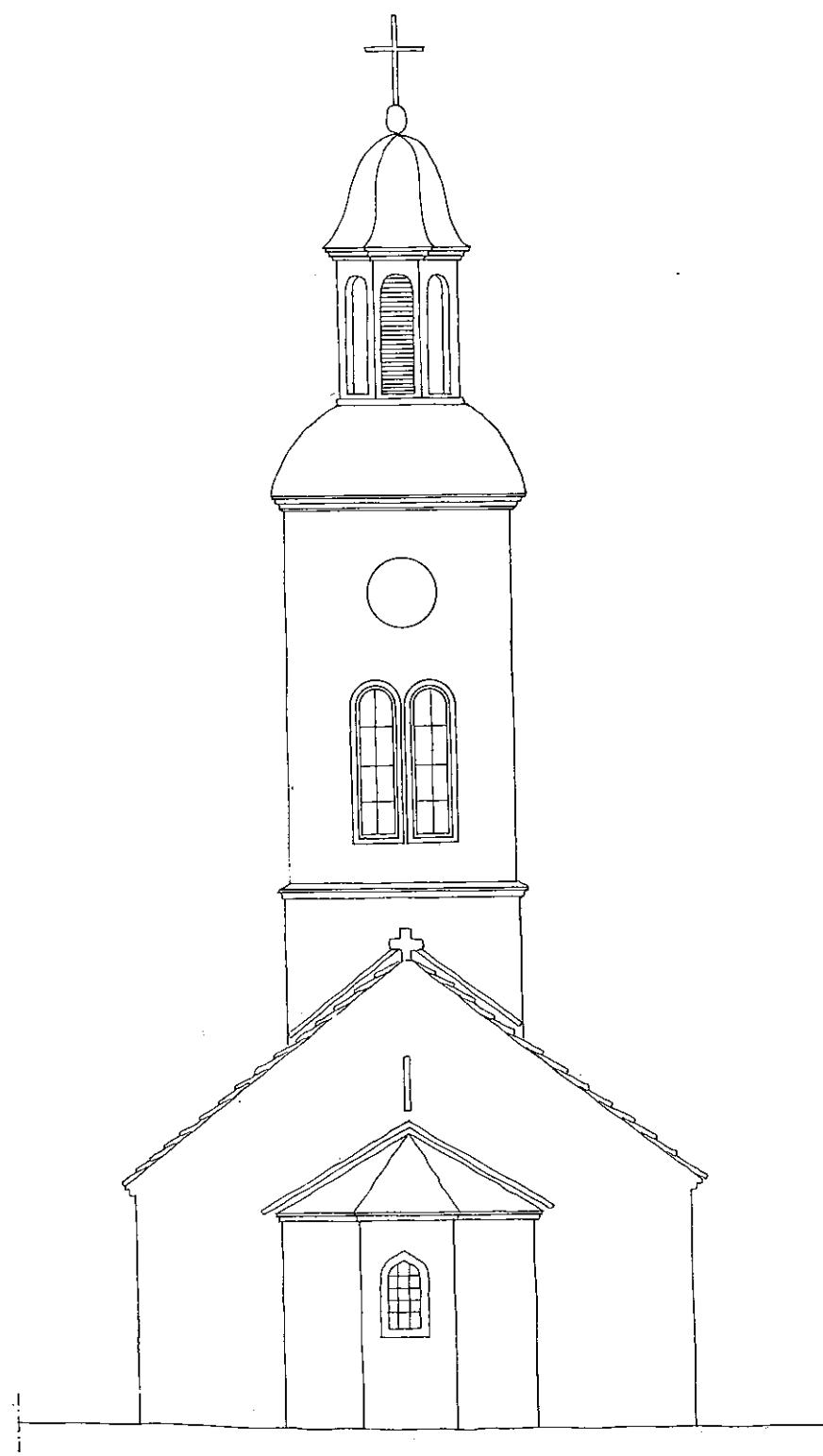
Цртеж 5 Изглед цркве са западне стране

62

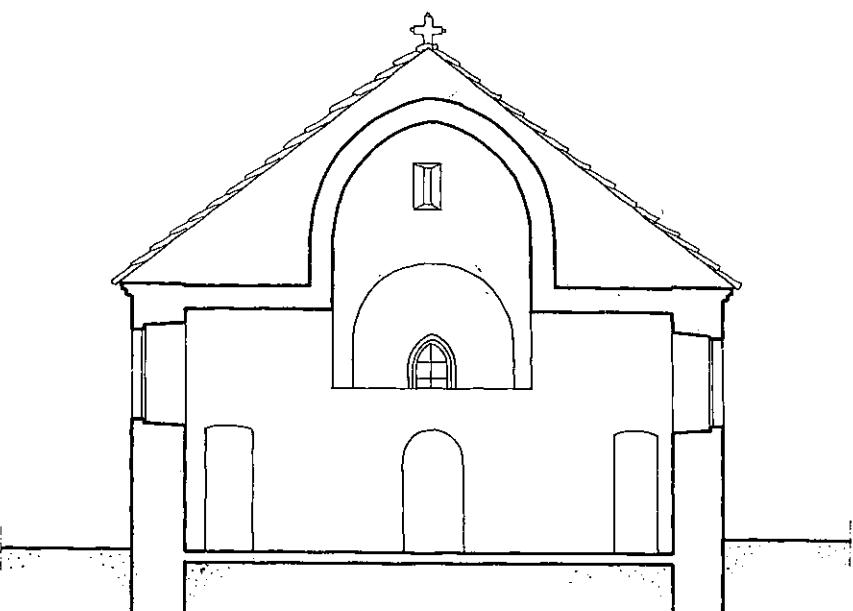
Цртеж 6 Изглед цркве са северне стране

63

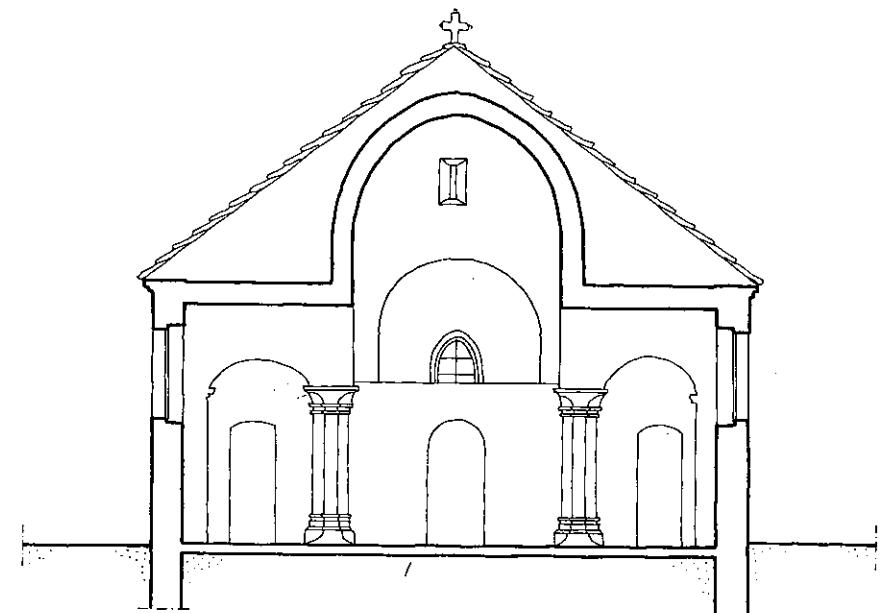
Цртеж 7 Изглед цркве са источне стране

64

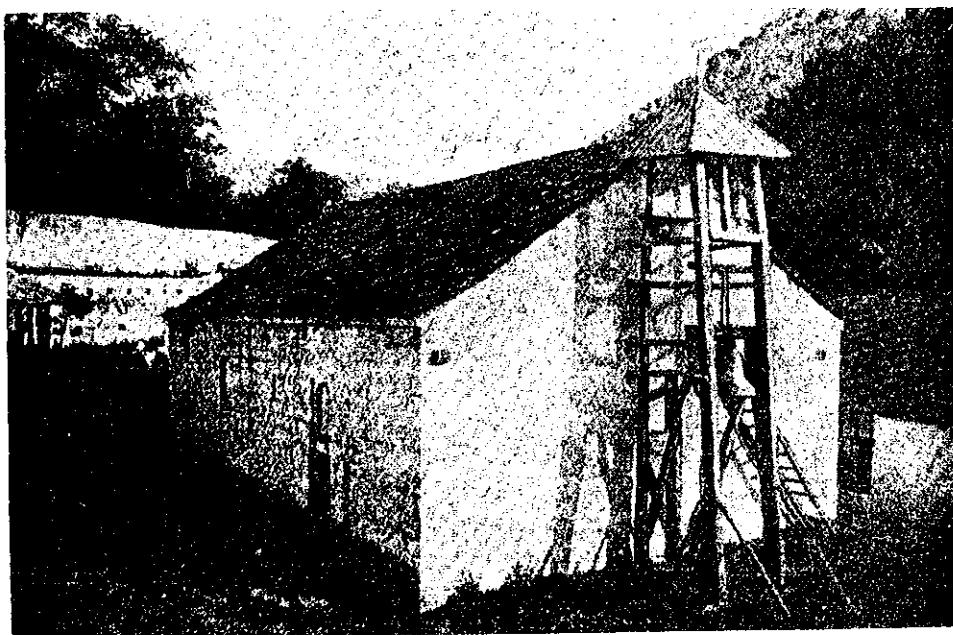

Цртеж 9 Попречни пресек кроз наос са погледом на зидану олтарску преграду

65

Цртеж 8 Попречни пресек кроз наос са погледом на издвојене ступце

Сл. 10 Поглед на цркву са северозапада (снимак из 1867)

Пропорције наоса, укључујући и олтарски део, необичних су размера, које се ближе квадрату. Дужина овог простора без апсиде, износи 8,88 м, док ширина варира од 7,67 м у централном и олтарском травеју, до 8,39 м у западном. Дебљина зида, која се и иначе креће између 0,84 и 0,87 м, у западном травеју износи 0,45—0,48 м, тако да он добија у ширини 0,60 м. Извесне промене примећују се и на патосу западног травеја. Наиме, уски део уз северни и јужни зид није патосан, па се види крупно необрађено камење темеља. Промене се на том месту запажају и на спољним фасадама. На северној у виду поремећених редова тесаника, а на јужној су видљиви трагови данас зазиданог, лучно засведеног отвора (пролаза), чија се висина готово подударала са теменом лука прозора. Несумњиво да је овај отвор извесно, можда и дуже време служио као улаз у цркву. Нема довољно података који би нам објаснили када и зашто је овај пролаз отворен и колико дugo је био у употреби. Међутим, његово затварање може се довести у везу са променама које су извршене на западној фасади припрате, чији се ранији изглед види на старој фотографији из 1867. године.²⁴ (Сл. 10)

Припрата одвојена зидом од наоса зидана је, изгледа, истовремено са црквом. Пресвођена је полуобличастим сводом постављеним

²⁴ Једини очувани стари снимак цркве из 1867. године приказује западну фасаду цркве заклоњену високим звоником сачињеним од дрвених греда. Из овог звоника и сенке коју он ствара једва се може приметити да на западној фасади у то време није постојао улаз. Он је пробијен после 1867, највероватније у време поменуте преправке цркве када су отворени и већи прозори. Јужни улаз на наосу тада је, по свој прилици, зазидан. — Да ли је дрвени резбарени портал пренесен с овог улаза на западни, за сада није могућно утврдити.

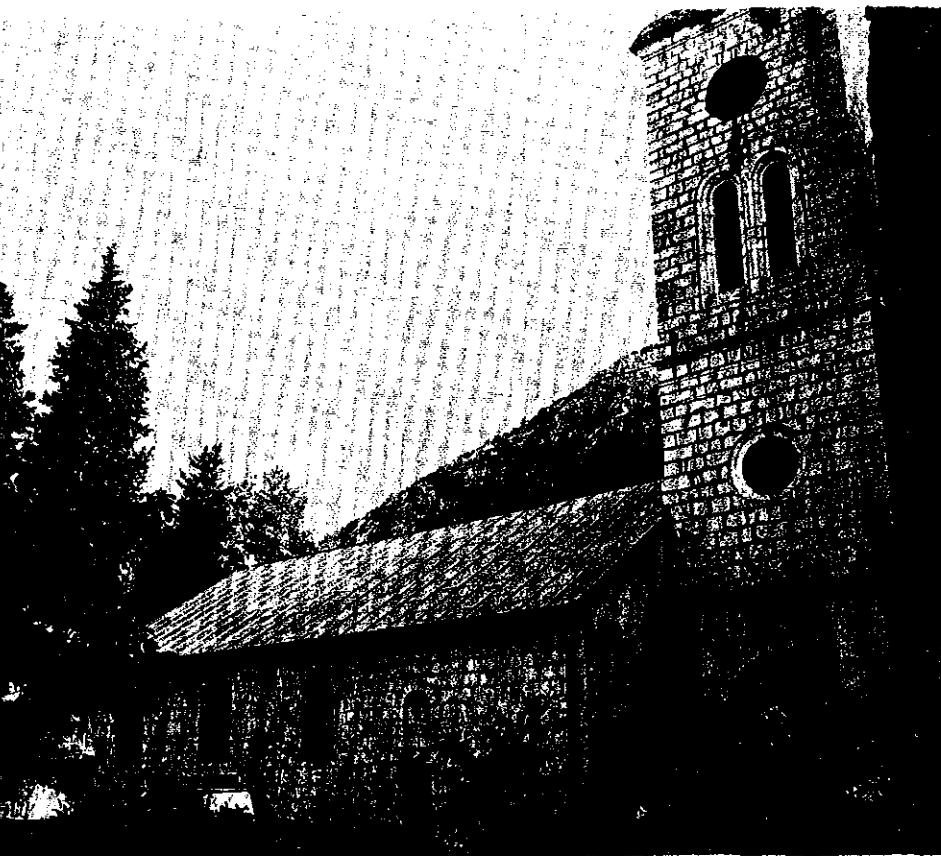

Сл. 11 Данашњи изглед цркве са северозападне стране

потречно у односу на подужну осовину цркве. Свод је нешто виши од висине бочних сводова у цркви. Зидан је од наизменичних редова уске опеке и исто толико широких фуга малтера. Изнад свода је низа правоугаона просторија са равном таваницом и подом, која је према цркви отворена правоугаоним отвором, док на западној страни има пролаз за новопризидани звоник. Из припрате се у ову просторију улази кроз отвор пробијен на своду, помоћу прислоњених дрвених степеница.

По свом данашњем изгледу просторија личи на катихумену, али нема довољно података на основу којих би се могло закључити да је служила у те сврхе и када је у свом данашњем изгледу настала. — Намена катихумене позната нам је углавном из средњовековних извора и мало је очуваних података који би потврдили постојање ових просторија и објашњавањали њихову намену. Највероватније је да су личиле на светогорске, где је средњи спратни део изнад главног улаза био великим прозором повезан са наосом цркве, и одакле су се, као што знамо из података о Жичи, могла пратити збивања у цркви.²⁵

²⁵ В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Међународни научни скуп Сава Немањић—Свети Сава, Српска академија наука и уметности, Београд, 1979, 230—243.

Сл. 12 Поглед на цркву и нови звоник са северне стране

Слична просторија изнад западног дела храма постоји и у цркви манастира Завале, за коју ћемо видети да има још неких сличности са Житомислићем.

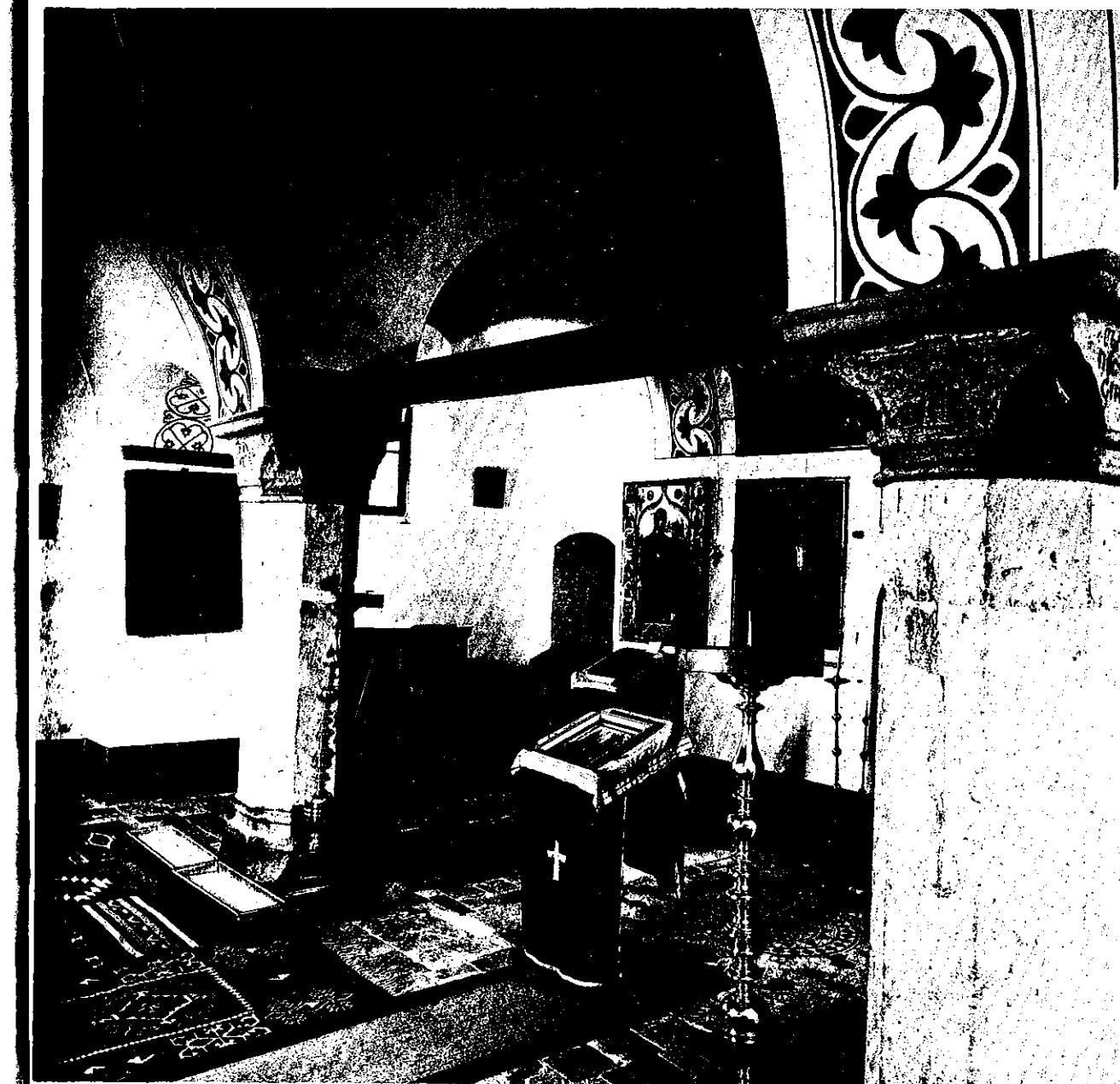
Црква је зидана од мањих, притесаних квадера камена поређаних у релативно правилне и једначене хоризонталне редове. До 1970. црква је била покривена каменом плочом, а онда је замењена лименим покривачем. (Сл. 12)

Кровни венац једноставног, кружног профиле постоји свуда око цркве, јесам на западној фасади. На њој су остале две мање камене конзоле које су могле служити за прихвататање конструкције дрвеног трема пре него што је постављен звоник. (Сл. 11)

Дуж северне и јужне фасаде наоса симетрично су распоређена три приближно једнака, полуокружно засведена прозора, док је апсидни прозор у темену завршен благо преломљеним луком.²⁶ (Сл. 6, 12; цртеж 6, 7)

Ниски улази на северном и западном зиду припрате јоквирени су каменим гредама, а изнад надвратника су плитке, полуокружно засведене и веома издужене нише.

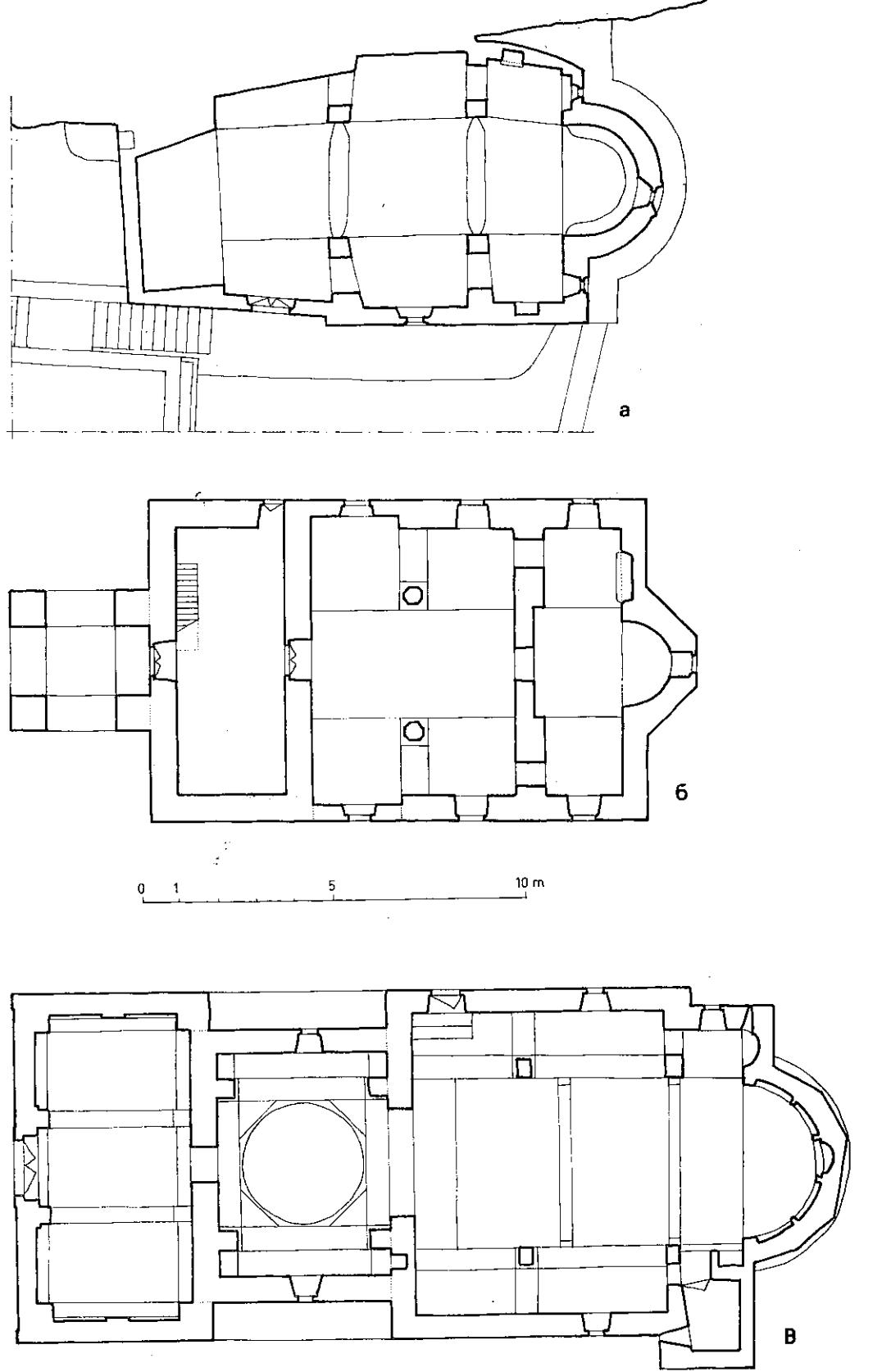
²⁶ Садашњи прозори су свакако из времена обнове цркве када је отворен и већи прозор на апсиди, испод кога је остао уски отвор (40×29 см), сада делимично зазидан.

Сл. 13 Унутрашњост наоса цркве, североисточни простор

3. ТИПОЛОГИЈА, ОСОБЕНОСТИ, АНАЛОГИЈЕ

Према основним одликама архитектуре житомислићка црква као да је изведена из типа цркве са прислоњеним луковима, које се пореклом везују за прероманску приморску архитектуру, а честа су појава у старој Херцеговини. Док је једнобродна варијанта овог

Цртеж 10 Упоредна основа
а. Завала
б. Житомислић
в. Св. Тројица Пљевальска

типа бројнија, развијену, тробродну, ређе срећемо. Њој би припадали Завала у Попову пољу, Св. Тројица код Пљеваља и Ломница у источној Босни.²⁷ Њима би била блиска и црква манастира Житомислића,²⁸ која ширином бочних бродова, односно дубином бочних сводова, доводи овај тип до крајњих могућности развоја.

Најближе Житомислићу биле би Завала и Св. Тројица, јер све три имају споља једнобродни а унутра тробродни план, образован помоћу бочних попречно постављених сводова. Све три, такође, немају куполу. У даљим разматрањима видећемо да је по неким одликама Житомислић ближи Завали, а по неким Св. Тројици. (Цртеж 10)

У време грађења житомислићке цркве, завалска је, као дотрагала, 1587. морала да буде обновљена. Има основа за претпоставку да су Храбрени помагали обнову старе и већ трошне завалске цркве, јер се неколико чланова породице налази убележено у завалском *Поменику*, међу првима после игумана и монаха.²⁹ Зато не би било немогуће да су мењана искуства и коришћени исти градитељи. На то упућује и постојање једне просторије на спрату изнад припрате која личи на катихумену, а јавља се у обе цркве.

Различити услови које је пружао терен, као и разлике у материјалним могућностима ктитора, братства Завале и спахија Храбрене, могле су утицати на разлике. Јер, иако житомислићка црква није много већа, она делује пространије, својим нешто ширим бочним бродовима са паром стубова украшеним капителима и одвојено зиданом припратом.

По неким већ наведеним одликама архитектуре, а нарочито по пропорцијама наоса оба храма, Житомислићу је сроднији храм Св. Тројице. Наоси су такви да се њихове пропорције готово ближе квадрату, само што је код Житомислића то још изразитије. Ово је запажено и у Св. Тројици као неубичајена појава, што се тумачи нужношћу прилагођавања која је градитељу наметала, можда, основа раније постојеће цркве.³⁰ Проблем пресвођавања овако широког простора јавио се у оба случаја. Али упркос великој ширини храма у односу на дужину, градитељ Житомислића решио је размере међу бродовима складније и тиме добио прегледнији унутрашњи простор.

Међу наведеним сродним црkvама ове варијанте једини Житомислић има преломљени, овојидни свод, без ојачавајућих лукова. Појава преломљеног свода код овог типа црквице јавља се у Херцеговини

²⁷ В. Кораћ—В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV—XVII век*, Зборник Филозофског факултета VIII, 2, Београд, 1964, 579—584.

²⁸ В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1, Краљево, 1975, 20, напомена 48.

²⁹ В. Коровић, *Херцеговачки манастири*, Завала, Старинар III серија, књ. I (за 1922), Београд, 1923, 215.

³⁰ С. Петковић, *Манастир Св. Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 20, 24; 33—34, белешка 71. — Слична претпоставка могла би се учинити и за манастир Житомислић, а могла би је решити археолошка ископавања. Наиме, при копању једног гроба уз северни зид цркве (1920) на дубини 1,5—2 м нашло се на тврду подлогу за коју старији мештани кажу да је била од мешавине црвенице, крече и камена. Овај оскудни податак наговештава могућност постојања старијег локалитета на том месту. На податку захвљујем другу Аћиму Мићевићу.

као закаснели, позни утицај готике, односно неких приморских црквица XV века.³¹

Недостатак попречних ојачавајућих лукова, који и иначе постоје у Завали и Св. Тројици, уследио је из конструктивних разлога, будући да је централни брод овде премошћен стабилнијим преломљеним сводом. До сада није познато да је у Херцеговини нека црква овог типа имала куполу, па је незнатно наглашавање ширине централног травеја, што видимо у Житомислићу, могло да представља неку врсту замене за куполу, која, из неких разлога није могла бити саграђена.³² Међутим, првобитни изглед сводне конструкције остаје загонетан с обзиром на постојање куполе на моделу храма. И у погледу ове појаве, цркве манастира Житомислића и Св. Тројице код Пљевља представљају сродне и ретке случајеве: оба храма сада немају куполу, док на моделима које држе ктитори оне постоје.³³ За разлику од Св. Тројице, портрет ктитора из Житомислића данас не постоји, па је проучавање модела храма на овом портрету могућно само преко очуване ликовне документације.³⁴ О евентуалном ранијем постојању куполе над централним травејем није могућно доносити закључке без испитивања сводне конструкције³⁵.

Ни чудна подударност са сличним случајем у Св. Тројици не помаже да разјаснимо случај Житомислића. Претпоставка да је модел храма у Св. Тројици представљао сећање на некадашњи храм пре обнове могла би се учинити и за Житомислић. Али модел храма из Св. Тројице не пружа у том смислу довољно доказа и потребних елемената.³⁶

Ово само упозорава да су улеђавања или дотеривања на моделу ипак била могућа, било да је у питању сећање на некадашњи храм, било да је модел представљао макету храма какав је био замишљен, па је услед непознатих околности остао неизведен.

Већ је В. Боровић уочио да је од херцеговачких манастира једино Житомислић, сем старог Требињског манастира, рађен са из-

³¹ В. Кораћ—В. Ј. Ђурић, н. д., 589. У Херцеговини се јавља овакав свод у XV веку у цркви Св. Георгија у Сопотници код Горажда и у цркви под Соколом. Cf. В. Ј. Ђурић, Историја Црне Горе, Црна Гора у доба обласних гospodara, Београд, 1970, 447—449.

³² В. Кораћ—В. Ј. Ђурић, н. д., 592—593.

³³ С. Петковић, н. д., 31—32. У Св. Тројици постојање куполе није могуће проверити због фресака на своду, док сводна конструкција у Житомислићу није испитана.

³⁴ Фотографија фреске снимљена је 1867. (сл. 29) — У близко време радио је неки, данас непознати, сликар из Макарске (Cf. Vid Vuletić-Vukasović, Strobošanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, Viestnik hrvatskoga arkeološkog društva, god. XI, br. 3, Zagreb 1889, 79) копију уљем на платну величине 189 × 75 см, која се чува у припрати. Модел храма на њој показује, можда његов изглед у току преправке цркве 1869, па би као такав имао документарну вредност. Наиме, пропорције цркве, ново решење западне фасаде с улазом и розетом изнад њега, камена конзола, распоред отвора на јужној фасади, не изгледа да су приказани без основа. (сл. 30). Друга копија је пртеж сарајевског сликара Е. А. Чеплина из 1895. Како у то време фреска није постојала, копија је рађена по фотографији. (сл. 31).

³⁵ З. Кајмаковић, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, „В. Маслеша”, Сарајево 1971, 136, 228. Аутор претпоставља замашне интервенције на цркви, које би, осим рушења куполе и уклањања фресака, укључивале и рушење звоника.

³⁶ С. Петковић, н. д., 31, 32, напомене 63 и 55.

весним амбицијама у архитектури.³⁷ Поређењем ова два храма, могло би се претпоставити да су ктитори или традитељи Житомислића желели да остваре утисак тробродне цркве, за коју је у том погледу могао бити узор Тврдош. Уочљиво је такође да, осим сличности просторног решења, од свих манастира у Босни и Херцеговини, само Тврдош и Житомислић имају исти тип стубова са капителима.

4. АРХИТЕКТОНСКО-ДЕКОРАТИВНИ ДЕТАЉИ И ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА

Стубови са капителима. Масивни стубови у Житомислићу састављени су од два блока камена, са стаблом осмостраног пресека, које почива на стопи а завршава се капителом. Стопа својом

³⁷ В. Боровић, Херцеговачки манастири, Добрићево, Старинар III серија, књ. II (за 1923), Београд, 1925, 77.

Сл. 14 Јужни стуб у наосу цркве

профилијом представља, у неку руку, изврнути капител. Чини је висока квадратна плоча косо засечених углова, изнад које се смењују профили у виду торуса и трохијлуса, а преко којих се прелази у осмострано стабло стуба. Истим типом профила прелази се из стабла у капител, који је такође засечених углова доле, а горе се завршава једноставно профилисаном плочом која приhvата лукове бочних сводова.³⁸ (Сл. 14)

Капител северног стуба представља својим рељефним украсом јединствену појаву у уметности турског времена, спајајем старих, домаћих елемената украса са стећака са савременим детаљима прихваћеним од исламске уметности. Капител је на засеченим угловима украшен по једним крушколиким елементом, који представља опонашање исламских сталактига, иако њихова форма, недовољно технички избрушена, може да подсети и на главе неких животиња (на пример на стилизовану главу рогатог јелена). Идући од западне стране где је приказан ловац са луком и стрелом, а на глави има каџигу (или капу) украшену перима³⁹, овија се призор лова на медведа, јелене, зечеве и птице, а уз присуство сокола и паса. (Сл. 15—18)

Остајући у оквиру романског начина укraшавања капитела са зооморфним мотивима, житомислићки капители и тематски и стилски инспиришу се још веома близком уметношћу укraшавања стећака. Највише сродности у облицима, покретима и типу неких животиња других ногу, ушију, раширених канци и повијена репа, налазимо на некрополама крај Стоца, у Больјумима и Опличићима⁴⁰.

Упркос тематској и стилској сродности са рељефима на стећцима, која се манифестију наивношћу израза, овде се јасно виде разлике у обради. У односу на стећке овде је рељеф нешто виши и пунији, а поједиње животиње имају веома карактеристичне, вретењасто издужене облике тела и ногу, што одаје особености рада клесара. Све очи рађене су на исти начин, као правилан концентрични круг, у чијој је средини сврдлом пробушене рупица, што на стећцима није отажено.

Капител јужног стуба рађен је у декоративном, геометријском маниру, укraшен мотивом розете. Стиче се утисак да је изведен немарније и као у некој журби, јер висуљци на засеченим угловима, пандан северним, делују у односу на ове недовршено. На источној страни исклесане су три розете, испуњене мотивом шестокраких звезда. Клесарски поступак с оштрим ивицама чини наглашенијим пртеж

³⁸ П. Помировић, *Капители манастира Житомислића*, Богословље, год. XIII (XXVIII), свеска 1—2, Београд, 1969, 123—138.

Висина северног стуба је 2,45 а јужног 2,47 м. Квадратна основа стопе стуба 63×63 см; висина капитела са стаблом стубова су скинути малтер и масна боја па се види да су састављени од два блока камена, од којих је горњи тамножућкасте а доњи светлије сиве боје, у ствари, две врсте домаћег кречњака.

³⁹ Р. Вашић, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje i BiH*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“ Zenica, 1973, 257.

⁴⁰ Cf. M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „V. Masleša“ Sarajevo, 1965, T. LXVI/13, LXXVI/6.—П. Помировић, н. д., 132—133 налази најближе паралеле на Радимљи, Бијачи, Черину и Больјумима.

Сл. 15 Капител северног стуба — западна страна

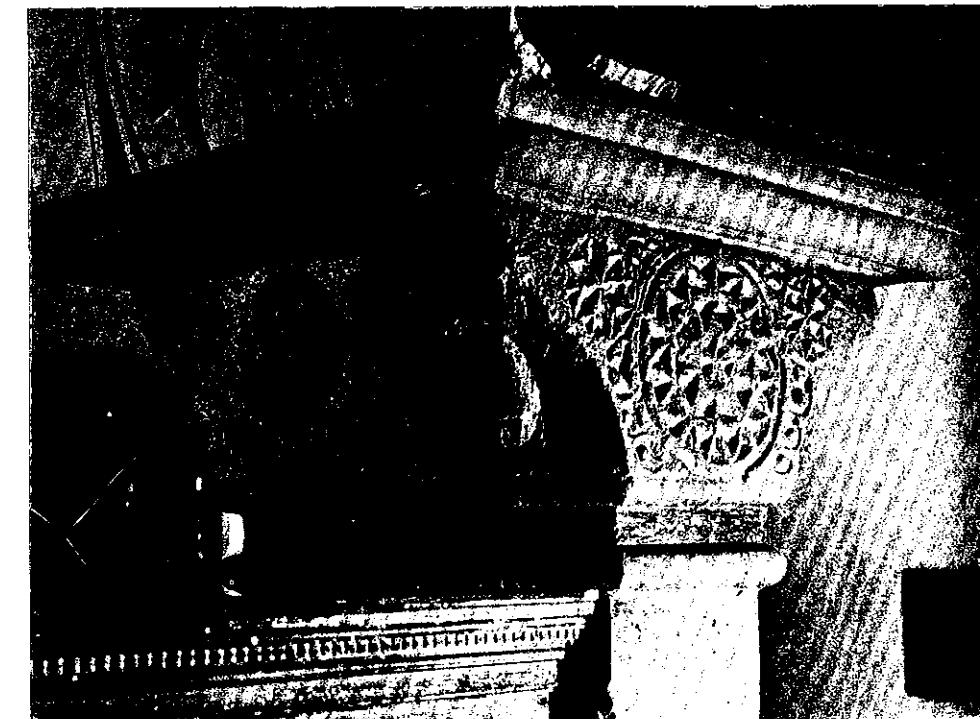
Сл. 16 Капител северног стуба — јужна страна

Сл. 17 Капител северног стуба — источна страна

Сл. 18 Капител северног стуба — северна страна

Сл. 19 Капител јужног стуба. Лево — источна, десно — северна страна

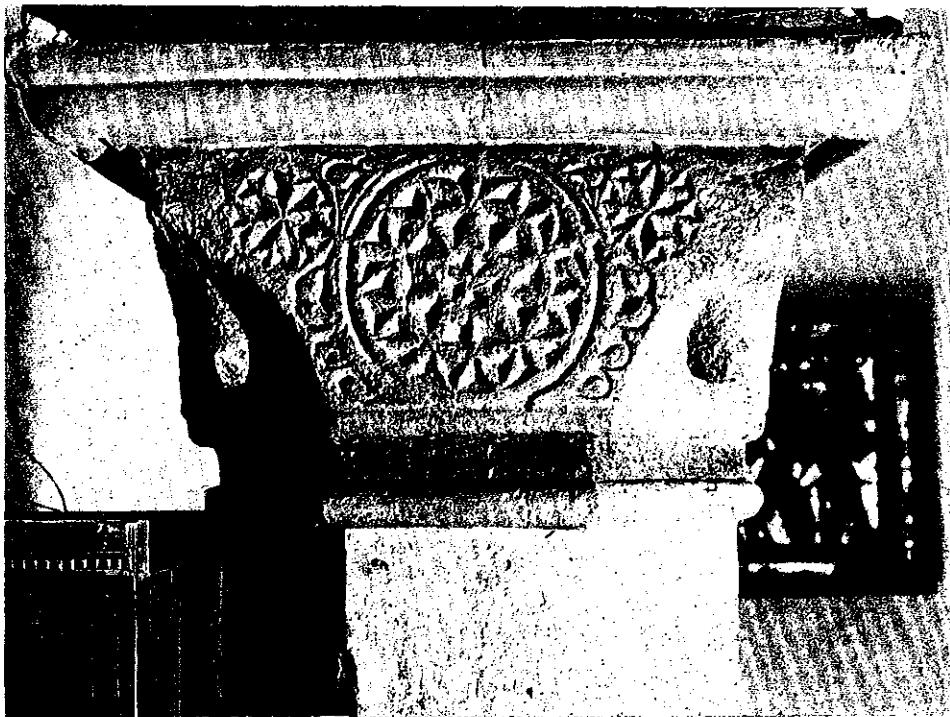
него пластицитет. (Сл. 19) Велика, кружна, прстенасто уоквирена розета, са две мање на угловима северне стране капитела, обраћена је пластичнијим поступком и јако подсећа на исте мотиве изведене у дуборезу. (Сл. 20) — Розета као мотив налази примену од давнина у широком репертоару примењене уметности, нарочито дуборезне, клесарске и везилачке. По сродности мотива и стилским одликама наше су најближе исламској декоративној пластици, па им у тим оквирима налазимо и најближе аналогије⁴¹ — Западна страна капитела украсијена је рељефним грчким крстом у средини и пластичним круговима са крстичима око њега. Преко ове, већ претрпане плохе, исписан је натпис с именом клесара, мајстора Вукашина: *маистора вукашина ћ мънас(ти)ра (и)раховици*.

Једина неукрашена, јужна страна капитела исписана је у три реда натписом са годином постављања стубова.⁴² Въ лѣто ѣрѣ поста-виш се сіи стлпи. (Сл. 22) Због знатне ѿштећености камена на месту где је исписана година, јавља се недоумица и неслагање око њеног тумачења. Од два предложена читања године: 1563. (Н. Дучић) и 1602/3. (Иларионов, Симоновић, Коровић, Момировић и др.) у науци је данас прихваћена ова последња година и поред знатне тешкоће у

⁴¹ Запажа се сродност са розетама на минбера и михрабу у цамији Хусеин-паше Больанића у Пљевљима, саграђеној пре 1594. Cf. А. Андрејевић, Алата цамија у Фочи, Београд 1972, сл. 34, 35.

⁴² В. Срблjanoviћ, *Хусеин-пашина цамија у Пљевљима*, Мостови II — 7, Пљевља, 1970, 93—98.

⁴³ Стари српски записи и натписи I, бр. 927.

Сл. 20 Капител јужног стуба — северна страна

Сл. 21 Капител јужног стуба — западна страна са натписом мајстора Вукашина

Сл. 22 Капител јужног стуба — јужна страна. Натпис са годином постављања стубова, 1602/3.

читању друге и треће бројке — слова — изазване пуцањем камена и премазивањем слова масном бојом⁴³.

Као што се прототип архитектуре житомислићке цркве налази још у облицима романике и прероманике, слично је и са основним обликом и типом његових стубова. Осмоугаона стабла стубова представљају, у ствари, неспретне и зделасте позне сроднике стубова или витких колонета из средњовековних храмова у Србији и на Приморју. Осмоугаоне стубове често срећемо у припратама средњовековних пркава, као на пример у припрати Дечана, Пећке патријаршије, или Ресаве.

Како у погледу обликовања унутрашњег простора храма тако се и у детаљима уочава општа тежња уметности XVI века. Најчешће се користе узори средњовековне уметности, нарочито XIV до XV века, али се сада стварају облици често огрубели. Њима се додају детаљи из репертоара савремене исламске уметности, па се ти узори

⁴³ П. Момировић, н. д., 130, доноси натпис по читању В. Боровића. Он је последњи и најстудиозније објаснио због чега је једино могућно прихватити 1602/3. годину. Питање редоследа читања записа са јужне на западну страну, тј. здесна налево, како, за разлику од осталих, предлаже П. Момировић, може да изгледа логичније или и не мора. Наме, врло примитивно уклесан натпис са именом мајстора могао је имати и карактер вотивног натписа коме само недостаје почетна формулатија „помени Господи... маистора Вукашина“ итд.... Он је можда зато и исписан на страни са крстом.

спајају у целину, често веома оригиналну, какву, бар што се тиче стубова са капителима, налазимо једино у Житомислићу.

Сличност са обликом стубова у манастиру Ораховици у Славонији, као и блиско време грађења, чине могућом претпоставку да је Вукашин био из славонске Ораховице⁴⁴. Међутим, из времена турске владавине географски ближе паралеле за житомислићке стубове налазимо у Тврдошу, мада њихови капители нису украшени⁴⁵. Осим тога, много је вероватније да је мајстор Вукашин родом од манастира Ораховице (Мажића) на Лиму, где је, због саме природе терена, клесарство морало бити развијенији занат. Упућеност херцеговачких области на лимску долину због честих веза са манастиром Милешевом чине ову претпоставку оправданијом и вероватнијом.

Сродност са Тврдошем запажа се и у лепо обрађеном патосу с амвоном. Патос је покријен каменим плочама уједначене величине, од три различите боје и структуре кречњака из околине. Смењују се жућкасте, беле или тамносиве плоче, од којих су неке прошаране попут мермера и лепо углачане. На исти начин, правилно слаганим и обрађеним плочама поплаочан је и патос у припрати⁴⁶.

⁴⁴ П. Момировић, н. д., 135.

⁴⁵ В. Коровић, *Херцеговачки манастири I. Требињски манастир (Тврдош)*, Гласник Земаљског музеја XXIII, Сарајево, 1911, 505, сл. 5, 6.

⁴⁶ У јужном делу припрате означен је место једног гроба плочом дугом $1,46 \times 1,13$ см постављеном у правцу исток—запад, за коју се сматрало да обележава гроб ктитора. Осим овог гроба, 1869, откопана су четири гроба у западном травеју, али ни у њима није било прилога. Нема података о начину сахрањивања. Cf. Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 5.

Сл. 23 Амвон, почетак XVII века

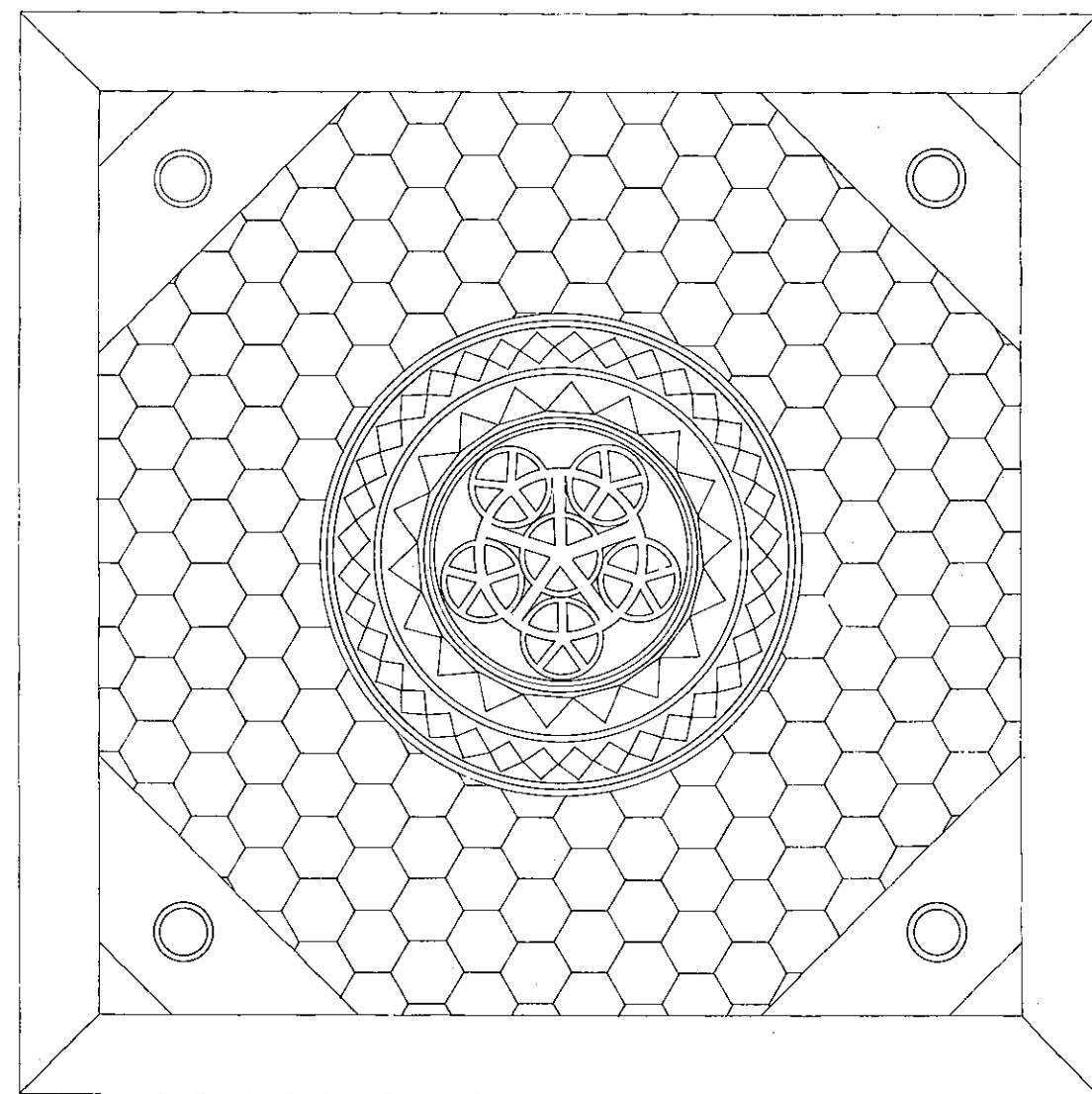
80

Амвон. У квадрат величине $1,85 \times 1,84$ м уписан је осмоугаоник испуњен шестоугаоницама жућкастобеле или сиве а понекде тамноцрвене, плаве или црне боје. У центру квадрата уписан је концентрични круг (пречника 0,80 м) украшен звездоликим мотивом. Орнамент има геометријски карактер и његова централна кружна розета подсећа на мотиве са предмета укraшених интарзијом. Обојена поља испуњена су неком врстом пасте, сличне вештачком камену. (Сл. 23, цртеж 11)

Житомислићки амвон има доста сродности са тврдошким, који је, аодуше, кружног облика, али попуњен истим бојама и шестоугаоницима⁴⁷. Облик квадрата с уписаним кругом упућује и на амвоне

⁴⁷ В. Коровић, н. д., 519, сл. 4.

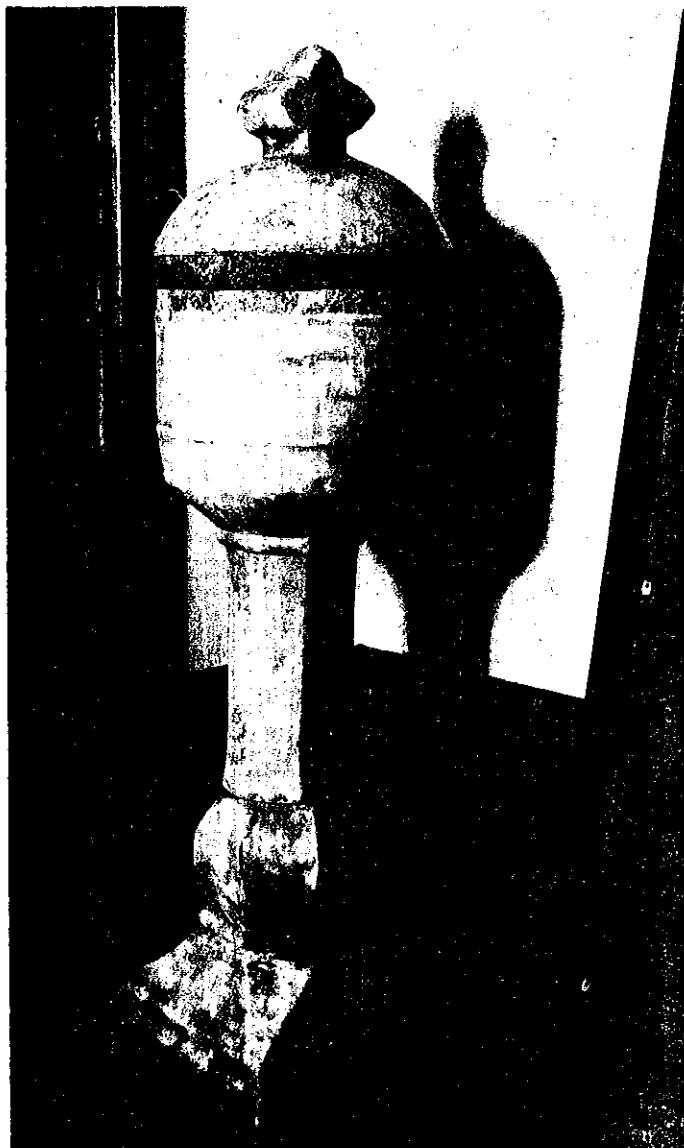
Цртеж 11 Изглед амвона у наосу цркве

из поједињих средњовековних задужбина. Обликом, величином, па и техником која имитира мозаик тежи се враћању на старе узоре⁴⁸. Али геометријским украсом, налик на интарзију или дуборез, он припада највероватније крају XVI или почетку XVII века.

Крстионаца. Од црквеног намештаја сачувано их је веома мало. Крстионаца од жућкастобелог камена, налик на мермер, својим обликом подсећа на велики путир са поклопцем (сл. 24). Међутим,

⁴⁸ На пример, амвон у Дечанима само је нешто већи од жигомислићког. Сличне амвоне с кругом уписаним у квадрат видимо у Љуботену, Марковом манастиру, Ресави.

Сл. 24. Крстионаца,
крај XVI, почетак
XVII века

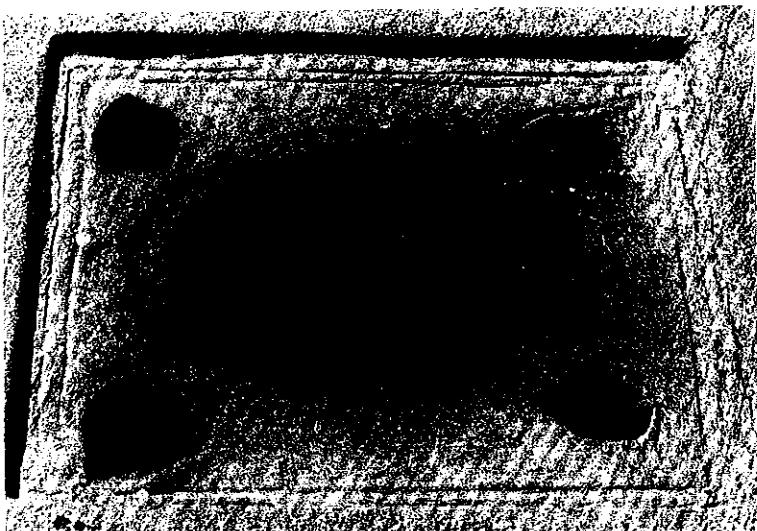
од квадратне стопе засечених углова, преко дршке-стубића полигоналног пресека проширене у доњем делу (слично нодусу), прелази се у ваљкасто обликовану посуду са поклопцем који се завршава крстом. У профилацији стопе и пресеку стубића уочавају се сродности с облицима позноготичких путира, али и с обликом самих стубова манастира Жигомислића, по чemu би се могла крстионаца датирати у крај XVI и почетак XVII века. Иако их у тим временима има и у другим црквама, једна од ближих стилских и временских паралела је крстионаца из манастира Св. Тројице код Пљевља⁴⁹.

Розета. Врло је вероватно да је розета, сада утравђена високо у јужни вид оцака, неко време била изнад нише на западној фасади цркве⁵⁰. (Сл. 25) На квадратној каменој плочи са профилисаним бордуrom пробијен је мотив розете коју образује круг с уписаним крстом. Четири лука секу кракове крста, стварајући сегменте на периферији круга, док су у угловима квадратне плоче пробијени лучни отвори завршени оштрим исламским луком. Орнамент творе нешто изукурштане траке наглашених ивица. Груба и невешта техника резања представља је као рад слабијег клесара, па је, као и сваком примитивном раду, теже одредити ближе време настанка. Извесну аналогију налазимо са розетом изнад улазних врата цркве у Тријебињу. Розете изнад ниша на фасадама црквица приморског типа сасвим су обична појава, почев од најстаријих цркава овог типа, али се стилом ова розета од њих одваја.

⁴⁹ Основа стопе крстионаце је 13,5×13,5 см, а висина целе крстионаце са крстом сса 1,25 м.

Види: С. Петковић, н. д., 44—45, сл. 6.

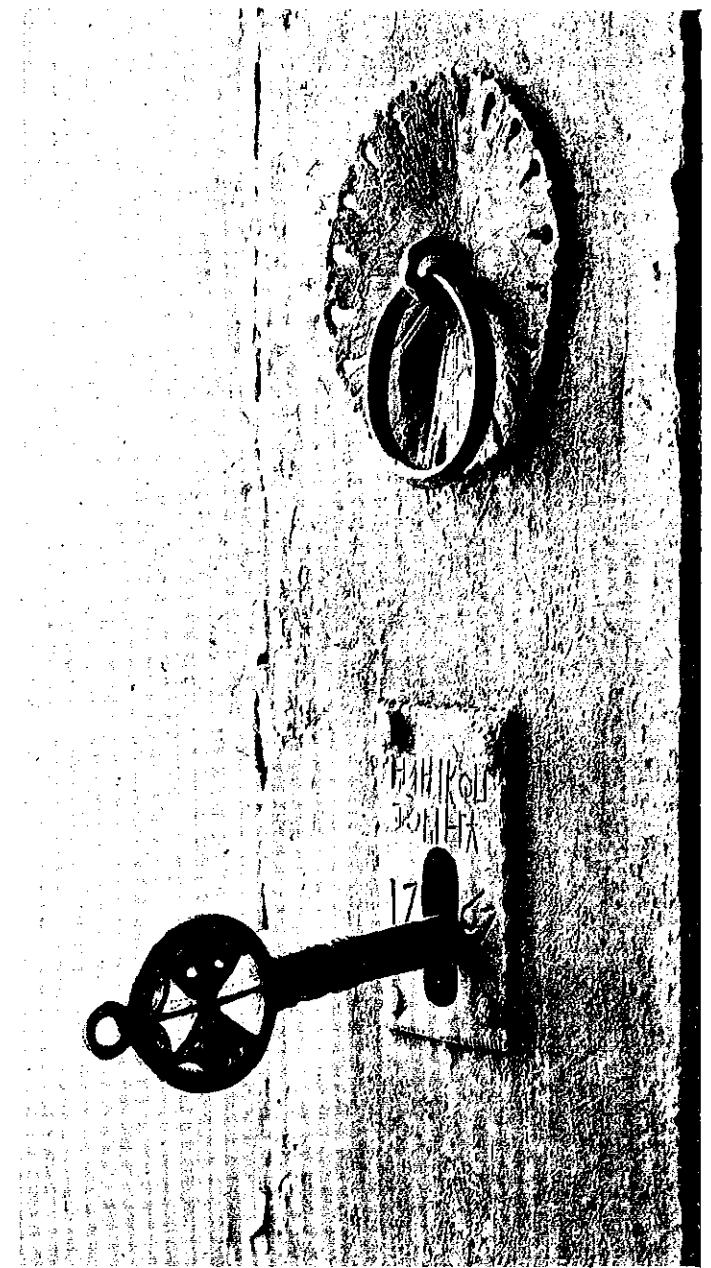
⁵⁰ Види белешку 34.

Сл. 25. Розета утравђена у вид оцака

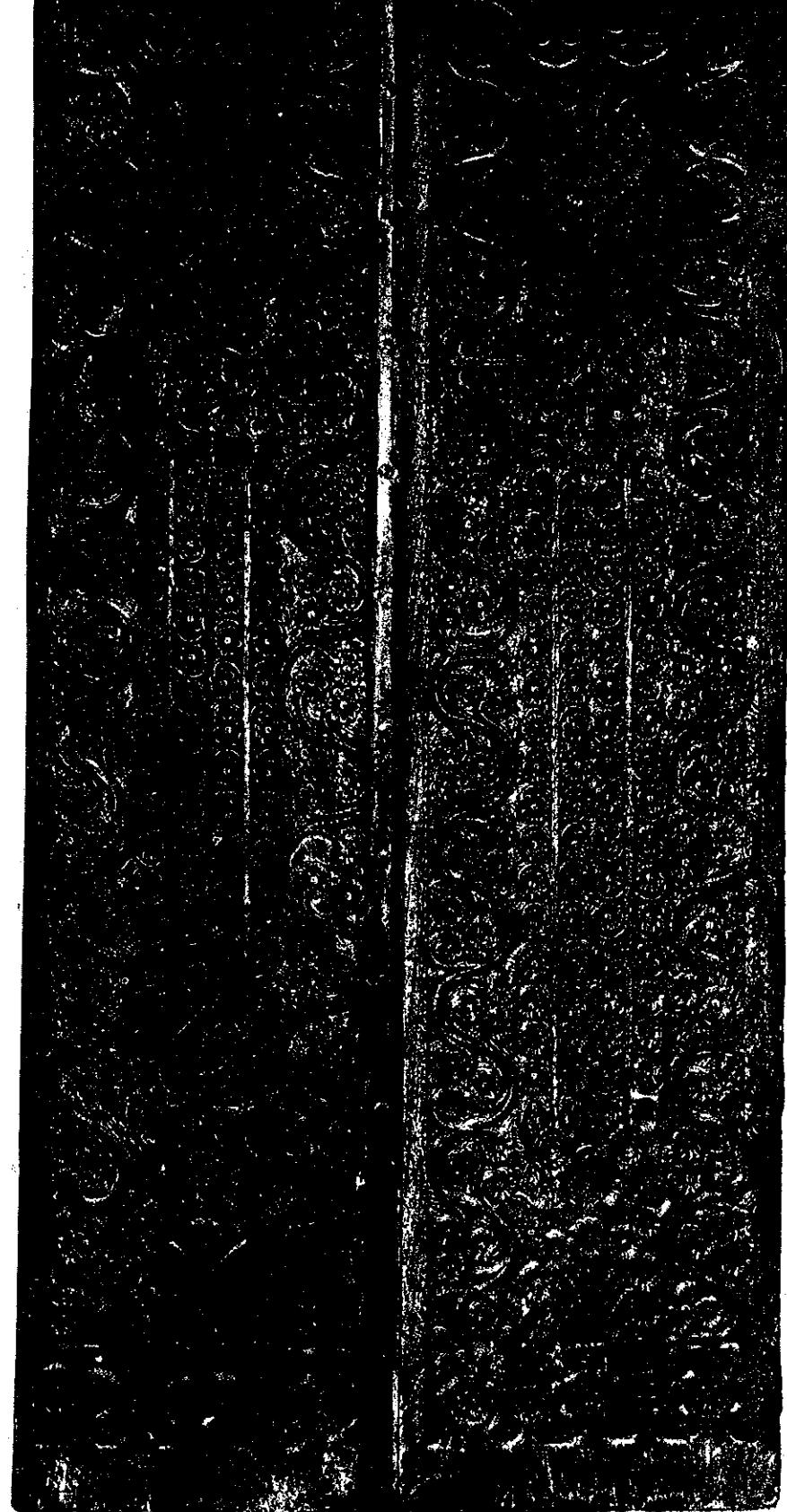
В рата. Врата на улазима у припрату, као и већину осталих детаља у цркви радили су бољи мајстори.

У погледу конструкције једнака су врата с јужног и западног улаза: састављена од двојне даске (дебљине са 5 см) причвршћена су са унутрашње стране са три гвоздене шипке приковане клиновима с правоугаоним главама. На северна врата споља аплициран је звекир пречника 13 см. Испод њега је правоугаона брава ($10 \times 7,5$ см), на којој је урезан натпис са именом мајстора Јакова Томића и 1767. година: на Јаков Томић 1767. (Сл. 26)

Сл. 26 Брава са кључем на северним вратима припрате, рад мајстора Јакова Томића, 1767.

Сл. 27 Дуборезни портал на западном улазу у припрату, друга половина XVIII века

Тип кључа је готичког порекла и веома је распрострањен у XV веку. Најдуже се задржава у Италији, где се може још наћи и у XVIII веку, мада у Европи ишчезава још у XVI веку.⁵¹ Брава и кључ су дело неког доброт, можда приморског мајстора XVIII века.

Западна врата потпуно су исте конструкције, што указује на исто време настанка, украшена су, према старој домаћој традицији, ванредно лепим дуборезом. (Сл. 27) Оба крила (свако $1,77 \times 44 \times 5$ см) резбарена су истим мотивом као на дуборезним шкрињама приморског типа⁵². Главни елеменат украса чине три вазе у доњем делу. У средњој је букет цветова, а из бочних се извија лозица са цветовима која вијуга око ивице врата. У средини плохе извучене су две паралелне вертикалне стаблике са цветовима симетрично распоређеним с обе стране. У горњој трећини мотив се развија па је изнад вазе са букетом постављена розета с уписаним крстом из чијих пазуха полазе стилизовани цветови лјилана.

Овако богато украшена и мајсторски изведена врата не срећу се често. Најближе аналогије налазимо на вратима конака у Дечанима⁵³, цркве Св. Димитрија у Пећи и међу објектима народног стваралаштва у укращавању намештаја. У погледу избора мотива и стилске концепције житомислићка врата најсроднија су дуборезу који налазимо на шкрињама у Херцеговини.⁵⁴

* * *

У градитељској делатности која се у Херцеговини нарочито живо развија од половине XV до средине XVII века (подударајући се једно време с уметношћу укращавања стећака), Житомислић заузима истакнуто место.

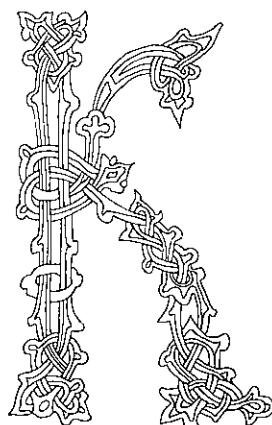
По овом типу манастирска црква представља комбинацију једнобродне црквице приморског типа и тробродног базиликалног решења. Углавном уочавамо следеће утицаје:

1. Приморски се одражава у појави особина романичког, односно ранороманичког начина грађења црквица са прислоњеним лукцима. Овоме се могу додати полуокружни лукови и сводови, обрада стубова и капитела са зооморфним украсом, обрада камених фасада с нишама изнад улаза, као и кровни покривач. Ретардирани готички утицај испољава се у појави преломљеног свода над главним бродом.

2. Локалне, домаће одлике показује капител северног стуба, наиме, рељеф који представља враћање на мотиве са стећака.

3. Утицаји исламске уметности запажају се при обради профилације стопа и капитела стубова, као и, делимично, на декорацији јужног капитела.

Целина је обележена тежњом да се на малом простору сачувaju традиционални облици средњовековне уметности. Свакако је то била жеља ктитора, удружене са градитељским искуствима домаћег, херцеговачког или приморског мајстора.

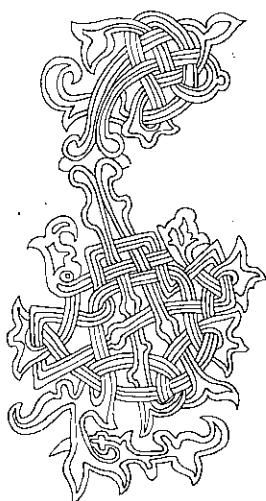
⁵¹ Разни типови ових кључева од XVI до XVIII века изложени су у Pitt Rivers Museum, Oxford. На податку могу да захвалим др. M. Wenzel из Лондона.

⁵² V. Han, *Umetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, Beograd 1960—61, 7.

⁵³ A. Дероко, *Народно најмарство II*, Споменик Српске академије наука и уметности CXVIII, Београд, 1968, сл. 253, 254.

⁵⁴ Џ. Поповић, *Разни резбарени предмети у Босни и Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја Н. С. св. IX, Сарајево, 1954, 91, сл. 15 (недатирана шкриња из околине Коњица).

IV. ЖИВОПИС

Живопис у цркви манастира Житомислића није очуван. Међутим, добро очувани натпис изнад улазних врата из припрате у храм саопштава да се „храм пописа и саврши” 5. маја 1609. године, по наредбама игумана Саве, а трулом и средствима јеромонаха кир-Максимијана¹. (Сл. 28)

† изъволнение ѿца и поснинение сина и съвръшкнє стаго дѹха · божест(в)ни
храмъ благовѣщеніе пописа съ и саврши се месеца маиѣ · е · данъ въ лето зрази
покеленіемъ єрмонаха иғвимна · сава · потврди сїе писаніе єрмонахъ мизимъ · і
платівъ · да п(р)ос(т)і

Све до 1961. када је у ниши изнад натписа откријена фреска Благовести², писало се само о једној фресци — портрету ктитора. Податке о постојању и стању живописа пре преправке цркве оставили су Ј. Шолаја (1846), Н. Дучић (1861), С. Бујон (1863) и Н. Иларионов (1870). Последња тројица осим портрета ктитора помињу и постојање осталог живописа. Бујон каже да је време свело слике на „јадно стање”, док Дучић саопштава: „... црква је живописана почетком XVII века, живопис је светогорске школе, над вратима припрате сачуван је запис...”³ Иако описује само портрет, Дучић нешто даље, говорећи о иконостасу, примећује да је живопис на њему „исти као на зидовима”, чиме и он потврђује да је 1858—60, када је живео у манастиру, осим ктиторске композиције постојало још очуваних фресака.

У време када је Иларионов долазио, још се могло видети да су припрате и црква са олтарским делом „од врха до доле исликали разним светачким ликовима”, или се све то налазило у таквом стању да се ништа није могло разабрати. Упркос томе, Иларионов је забележио да су у припрати, поред Благовести, а лево и десно од улаза биле насликане фигуре Богородице и Спаситеља, а у наосу, „лево

¹ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 986.

² Фреску су открили историчари уметности Р. Станић и А. Зеленика, из Завода за заштиту споменика културе у Мостару. Извештај Р. Станића од 29. VIII 1963. објашњава да је 1961. извршено чишћење фреске Благовести од кречних намаза, чађи и масноће, док је чишћење орнамента довршено 1963. године.

³ S. Bouillon, *Une excursion dans le nord de la Turquie, deuxième partie, Mostar et L' Herzegovine*, Revue Contemporaine, мај 1868, 227; Н. Дучић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Књижевни радови I, у Биограду, 1891 59—60.

Сл. 28 Фреска Благовести с патписом о живописању храма 1609.

од улаза”, анђео са мачем у руци. По последњим остацима могло се разабрати да су на зидовима били представљени и разни догађаји из „билијске историје”⁴.

Два најзначајнија истраживача, који су о манастиру писали после преправке, Р. Симоновић (1891) и В. Боровић (1936) не казују исто о судбини живописа. Док Р. Симоновић саопштава да „... тих слика више нема, јер се леп изнутра од влаге и старина покварио и поотпадао”, због чега је 1869. скинут и замењен новим⁵, дотле В. Боровић каже да су фреске после 1862. прекречене⁶.

Старији описи Иларионова као и тврђење Р. Симоновића, које је он свакако засновао на казивању калуђера неких двадесетак годи-

⁴ Н. Иларионовъ, *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Чтения въ императорскомъ обществѣ истории и древностейъ российскихъ при московскомъ университѣтѣ, јулъ—сентябръ, Москва, 1870, 3—5.

⁵ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Н. Сад, 1891, књ. 168, 4—5.

⁶ В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*, Старина III серија, том X—XI, Београд, 1935—1936, 26.

на после преправке⁷, чине веродостојним податак да су са потклобученим малтером отпали и последњи остаци фресака. Претпоставка да су зидови тада били само прекречени давала је наду да се под кречом, или новијим слојем малтера, и данас крију неки фрагментовани остаци фресака. Међутим, приликом сондирања зидова наизилазило се само на чисте површине глатког малтера. Трагови црвене боје запажени су само дуж ивице преградног зида уз зидани иконостас на северној страни⁸.

Сви наведени подаци отклањају сумњу да су фреске постојале све до 1869, али у сасвим оштећеном стању, на потклобученом малтеру који је при преправци потпуно уклоњен. Колико је темељит био тај захват показује чињеница да је тада морала бити уништена и фреска са ликом ктитора Милисава. Да ли су остатци фресака негде очувани, као што је то био обичај, за сада се не зна.

Хипотеза З. Кајмаковића да су фреске „плански уништене” 1613. не би се могла прихватити⁹. Тачно је да турски докуменат из ове године даје доста основа за сумњу, јер се из њега јасно види да житомислићки муслимани туже невесињском кадији Рају, Вука и Стојана из Тријебића не само зато што су „...око исте цркве тврди зид подигли” већ и зато што су цркву „...унутри обожијили и слике извјешали”, па траже да се то одстрани. Али у документу нема помена шта је о овоме одлучено. И мада ово ћутање даје повода за сумњу, доказа за насиљно уклањање фресака ипак нема. Истовремено и сам З. Кајмаковић констатује да су фреске у Житомислићу биле технички слабије изведене те да „...не издржаше терет времена”¹⁰.

Са сигурношћу се може констатовати једино чињеница да осликања цркве није прошло без реаговања муслманског становништва Житомислића¹¹.

Данас у Житомислићу постоји једино фреска Благовести с написом о живописању, док је портрет снахије Милисава очуван у оскудним описима и документацији¹².

⁷ Серафим Перовић, за чијег времена је фотографисан фреско-портрет ктитора и извршена преправка цркве, живео је до 1903. у Мостару где је и умро.

⁸ На податку захваљујем Јосифу Голецу, арх. техничару, који је заједно са Р. Станићем радио на тражењу остатака фресака. На трагове бојеног слоја нашло се и у ниши изнад северног улаза у припрату.

⁹ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, „В. Маслеша”, Сарајево 1971, 230—231. Коментаришући опширно докуменат из 1613. (који се у његовом препису у неким детаљима не подудара са преписом Р. Симоновића), он каже: „Купола је вјероватно на основу судске пресуде морала бити уклоњена. Тада су и фреске обијене.” — Ово се, изгледа, иако недовољно јасно, односи на живопис у читавој цркви.

¹⁰ Id., 234, 236; говорећи нешто даље о техничким одликама живописа у Житомислићу, З. Кајмаковић сматра да је њихов аутор „...био бољи умјетник него технolog” па су „фреске потпуно нестале...”, односно „...његова дјела не издржаше терет времена”. Стиче се утисак да је и сам аутор склонији да прихвати могућност пропадања живописа услед техничке несавршености, иако остаје нејасно за коју се од своје две претпоставке определио.

¹¹ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Матица српска, Нови Сад, 1965, 55, такође запажа и истиче протест и тужбу муслимана Житомислића против живописања цркве, као јединствен случај очуван у изворима.

¹² Види поглавље III напомена 34.

С. Шолаја помиње само да је портрет „изображен од главе до пете“¹³, а Н. Дучић каже да „... спахија држи цркву на лесној руци“ и да на себи има „... властеоско одело свога времена“¹⁴. Нешто је потпунији опис Француза Е. д Сент-Мари, дат према фотографији и копији портрета.¹⁵

Гроф Милорадовић је 1883. сувише касно стигао да би видео оригинал портreta. Он даје педантан опис према уљаној копији, која се и данас чува у припрати цркве, напомињући да портрет више не постоји и да се до 1869. „када су прерабивали цркву“, налазио на зиду лево од улаза.¹⁶ (Сл. 29)

¹³ С. Шолаја, *Монастир Житомислиће у Херцеговини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин, Задар, 1846, 139.

¹⁴ Н. Дучић, н. д., 60.

¹⁵ E. de Sainte-Marie, *Itinéraires en Herzégovina*, Bulletin de la Société de Géographie, avril—mai, 1876, 375; cf. M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Herzegovini u XIX stoljeću* (1836—1878) i njihovi utisci o пjoj, „V. Masleša“, Sarajevo, 1981, 74, 75.

¹⁶ Г. Милорадовичъ, *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Чернigовъ 1890, 19.

Сл. 29 Фреско-портрет
ктигора спахије Милисава
(фотографија из
1867)

Портрет који има натпис лево и десно од главе (милисав спахија)¹⁷ насликан је под троделним луком на двобојној позадини, окренут три четврти једесно у нешто погнутом ставу, како приноси модел храма. Одевен је у дуги огртач са широким рукавима, који је, као и плитка округла капа, обрублjen крзном. Испод њега има уску аугу доњу хаљину, опасану широким појасом. Фотографија показује да је бојени слој на одећи био јако истрвен и огуљен те да су

¹⁷ Стари српски записи и натписи I, 987.

Сл. 30 Портрет ктигора спахије
Милисава, копија уљем на платну,
око 1867—1869.

најбоље били очувани лик и модел цркве. Осим њских подеоних линија којима је омеђена композиција, северно од ње види се веома оштећен зид и, рекло би се, у горњем делу фрагмент неког ореола или лука. (Сл. 30, 31)

Нема основа за стилску анализу овог портрета. Чак се може сумњати да је током времена лик обнављан, освежаван, па и досликаван. Иначе, најближе аналогије налазимо са ктиторским портретима у Морачи (1574) и Светој Тројици код Пљеваља (1592). За разлику од личности на овим портретима, Милисав има на глави капу, а у слободној руци, уместо свитка, држи штап. Утврђено је да су горњу хаљину обрублјену крзном носили у то време хришћани.

Сл. 31 Портрет спахије
Милисава, цртеж Е. А.
Чеплина, 1895.

ни¹⁸, док се сликање капе сматра савременим исламским утицајем и ретка је појава на ктиторским портретима.¹⁹

До данас једина очувана фреска у Житомислићу, слава храма, Благовести (бл(а)говестије Б(огорди)це) насликана је у припрати, у ниши изнад улаза у наос. (Сл. 28)

Архангел Гаврил (αρχάγγελος Γαβριήλ), лево и Богородица, (μητέρα Θεού) десно, приказани су на тамноплавој позадини горе а доле тамносивој, испред сивкастог зида. Светложуту окер (одећа Гаврилова, престо и подножник), тамноцрвена (мафорион) и тамноплава моделоване су додавањем беле боје, али услед истоветности и избледелости бојеног слоја, истакнуте су више вертикалне линије цртежа драперије, што подвлачи издуженост фигура, лакоћу и елеганцију покрета.

Нарочито је оштећен инкарнат, због чега се на бледоокер подлози виде само контуре цртежа смеђе боје. Карактеристичне су за изглед ликова обла линија овала лица и готово права линија носа. Обрве су изведене авојном паралелном линијом, а очи су зbrisане.

Натписи су исписани калиграфски одмерено, уједначено и уредно, издуженим словима беле боје (cca 2,5 см). На потребушју лука нише која је у темену шире²⁰, насликан је живо и контрастно обложен орнамент вреже црвених листова са црним контурама. На основу сличности овог орнамента с орнаментом сликама у манастиру Озреку на истом месту, као и због издужености ликова и пастелног колорита, фреске су атрибуиране непознатом мајстору живописа у припрати манастира, из 1608²¹.

Уколико се о стилским особеностима фресака у Житомислићу може уопште говорити, то би могла бити, евентуално, анализа цртежа, облика и типова глава. Мале главе са карактеристичном правом линијом носа, као и издуженост и виткост фигура одиста би могле подсећати на озренског мајстора. Али не могу се занемарити разлике, уочљиве при поређењу фреске Богородице „Умиљеније“ из Озрена и житомислићких Благовести. Прва се одликује како пуњом формом тако и богатим драпирањем одеће. Наглашени контрасти светло-тамног заиста се не могу наћи у Житомислићу, где се не виде „... оштри прелази из сенке у светло“. О боји у случају житомислићких фресака такође је немогуће говорити јер је „пастелни и пригушени колорит“, који им се приписује, последица истрвености и избледелости бојеног слоја²². На то опомиње и добро очувана јаркоцрвена боја лиснате вреже на потребушју лука.

Сличност детаља, као што су место у цркви где је насликан портрет ктитора, или троједни лук под који је смештена фигура,

¹⁸ P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u BiH*, Radovi III sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Zenica, 1973, 253—254.

¹⁹ С. Петковић, и. д., 156, наводи још неколико случајева, на пр. у Пиви. — Иначе сличне капе обрублјене крзном имају мучитељи на икони св. Борђа са житијем из Чајниче, из 1574.

²⁰ Димензије нише: 109 × 96 × 9—20 см.

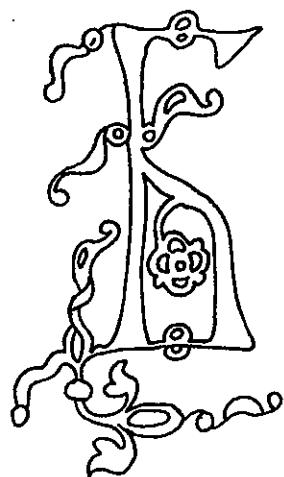
²¹ З. Кајмаковић, и. д., 234—236. — О томе да се мајстор сигурно није потписао на фрескама у Житомислићу није могућно закључивати, с обзиром да живопис није очуван. (Id. 148—149).

²² R. Stanić, *Prikaz knjige Z. Kajmakovića u Naše starine XIII*, Sarajevo, 1972, 256.

општијег су карактера и нису појава коју налазимо једино у ова два манастира.

Уочена је и разлика међу ктиторским натписима. За разлику од озренског, житомислићки натпис исписан је уредно, у четири правилно одмерена и распоређена реда, а текст је скоро тачно смештен у планирани простор²³. У Житомислићу се примећује разлика међу словима на натпису о живописању и натписима на композицији Благовести, где су слова не само елегантнија, већ се разликује и њихов дуктус, лигатуре, као и знаци за појединачне гласове²⁴.

Ипак и по овако оскудно очуваним остацима може се закључити да је непознати житомислићки мајстор, сликар композиције Благовести, припадао малом броју боље образованих сликара свога времена.

V. ИКОНОСТАС

Иконостас манастира Житомислића представља једну од ретко очуваних целина дубореза и иконописа из цветног периода српске уметности у време владавине Турака. Утолико је необичније што је измакао пажњи истраживача и до сада остао једва поменут¹. Њиме се бавио тек после другог светског рата Боко Мазалић, обрађујући га онолико колико се то могло у оквиру општег прегледа сликарске уметности у Босни и Херцеговини². Потом га, као значајну целину помиње З. Кајмаковић, поредећи га са пивским иконостасом, али сматрајући га млађим³.

Само су двери до сада бивале предмет детаљних проучавања. М. Коровић-Љубинковић је, задржавајући се на анализи дубореза, ауторство приписала проигуману Серафиону⁴, док их је П. Момировић, у посебној студији о дверима, оценио као рад мајстора Радула⁵.

Како је на томе углавном и остало, показала се потреба за обрадом иконостаса као целине, утолико пре што је он у међувремену и очишћен⁶.

Иконостасна преграда састоји се од доњег зиданог и горњег дуборезног дела. На доњи део, висине 2,54 а дебљине зида 0,55 т, постављен је темплон са сликаним крстом — ансамбл изведен у

¹ Н. Дучић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Књижевни радови I, у Биограду, 1891, 60; Н. Иларионовъ, Православный монастырь Житомисличъ въ Герцеговинѣ, Чтения въ императорскомъ обществѣ истории и древностей российскихъ при Московскому университѣтѣ, юль—сентябрь, Москва 1870, 5—7; Г. Милорадовичъ, Православный монастырь Житомисличъ въ Герцеговинѣ, Чернитовъ 1890, 17; Р. Симоновић, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1891, књ. 168, 5, уочио је да „иконостас врло леп“; В. Коровић, *Херцеговачки манастири*. *Манастир Житомислић*, Старинар III серија, том X—XI, 1935—1936, 14—15, обрађује само двери.

² Б. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, „V. Masleša“, Sarajevo 1965, 96, 114—119.

³ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, В. Маслеша, Сарајево, 1971, 127.

⁴ М. Коровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд, 1965, 111—113.

⁵ Р. Момировић, *Carske dveri manastira Žitomislića u Hercegovini*, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 99—112.

⁶ Чишћење и конзервацију иконописа и дубореза вршио је Завод за заштиту споменика културе у Сарајеву.

²³ З. Кајмаковић, н. д., сл. 166 и 174.

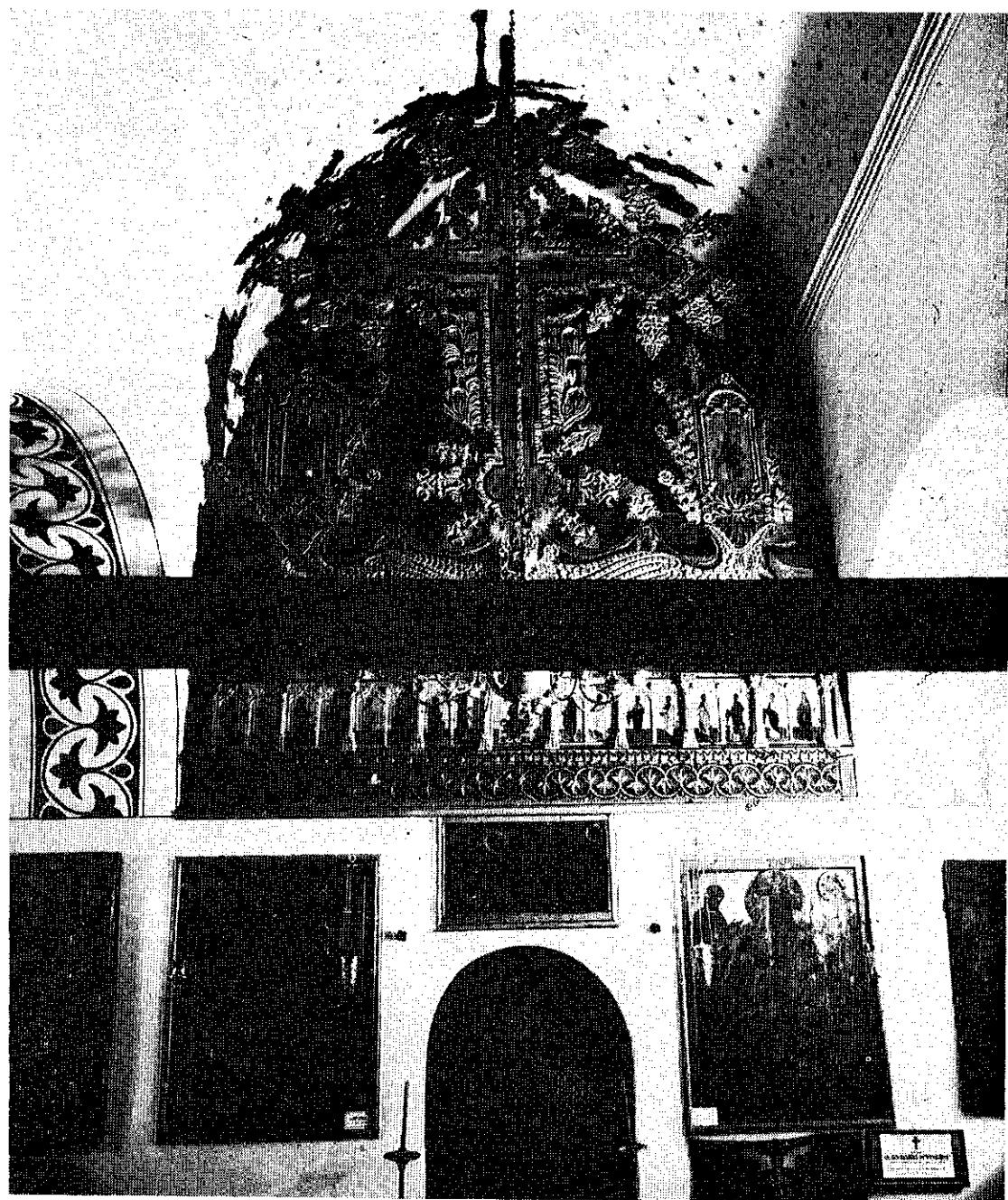
²⁴ То се види при поређењу речи „Благовещеније“. На натпису уз ликове исписано је: *Благовешиће* а у ктиторском натпису: *Благовешће*.

позлаћеном дуборезу с траговима плаве и црвене боје у удубљеним деловима. (Сл. 32; цртеж 12)

Зидани део преграде наставља се на попречни преградни зид између олтара и наоса. Однос ова два зида за сада није могућно утврдити.

Зидане олтарске преграде јављају се још у првој половини XIV века у Белој Цркви у Каравану и у Доброну, задужбинама локалне рашке властеле, жупана Брајана и Прибила. — Монументални зидани иконостас делимично је очуван и у задужбини херцега Стје-

Сл. 32 Иконостас манастира Житомислића, 1618—1619 (?)

чана Вукчића Косаче из средине XV века, под утврђеним градом Соколом на Пиви.

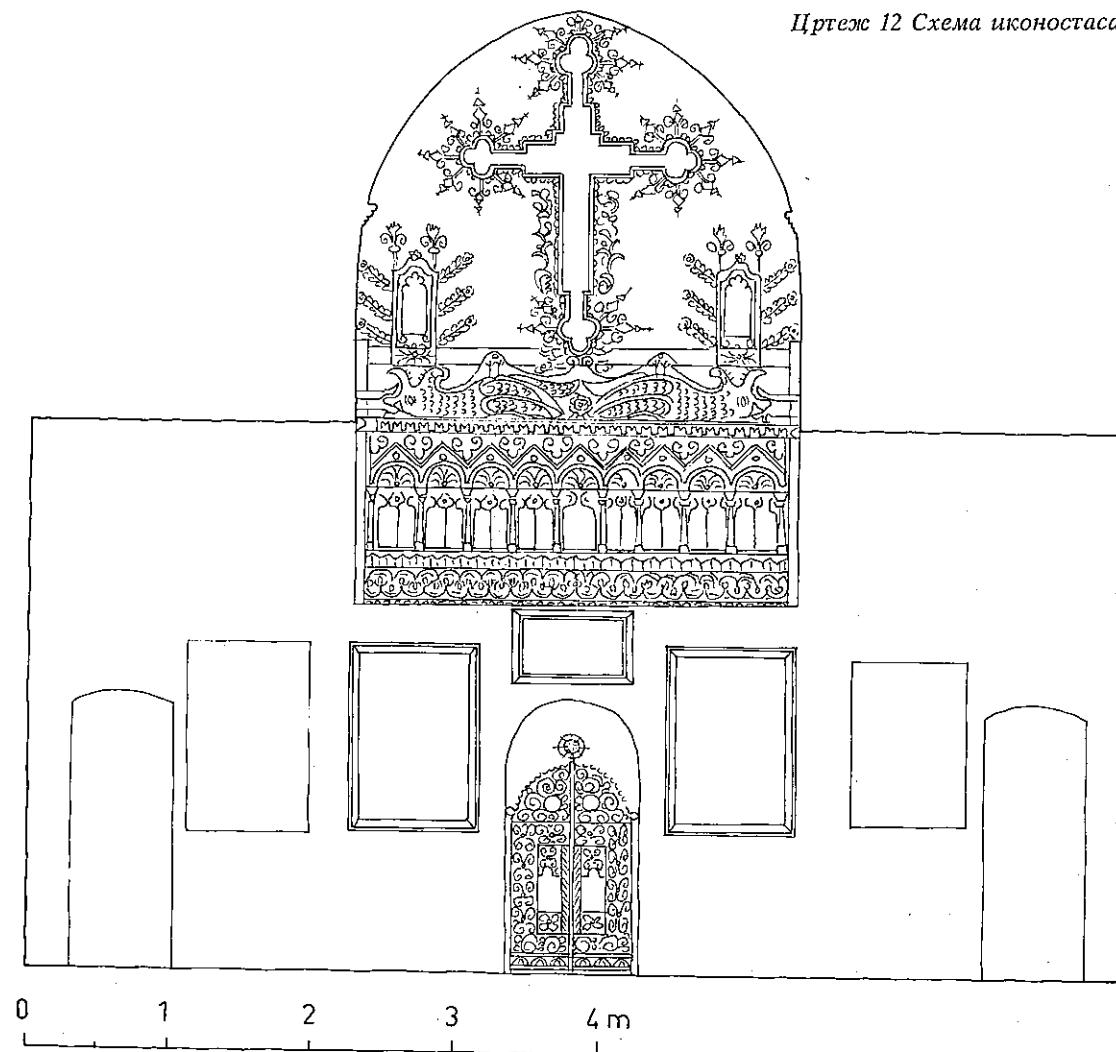
И као није, у XVI и XVII веку, зидане олтарске преграде релативно су честа појава у Босни и Херцеговини⁷.

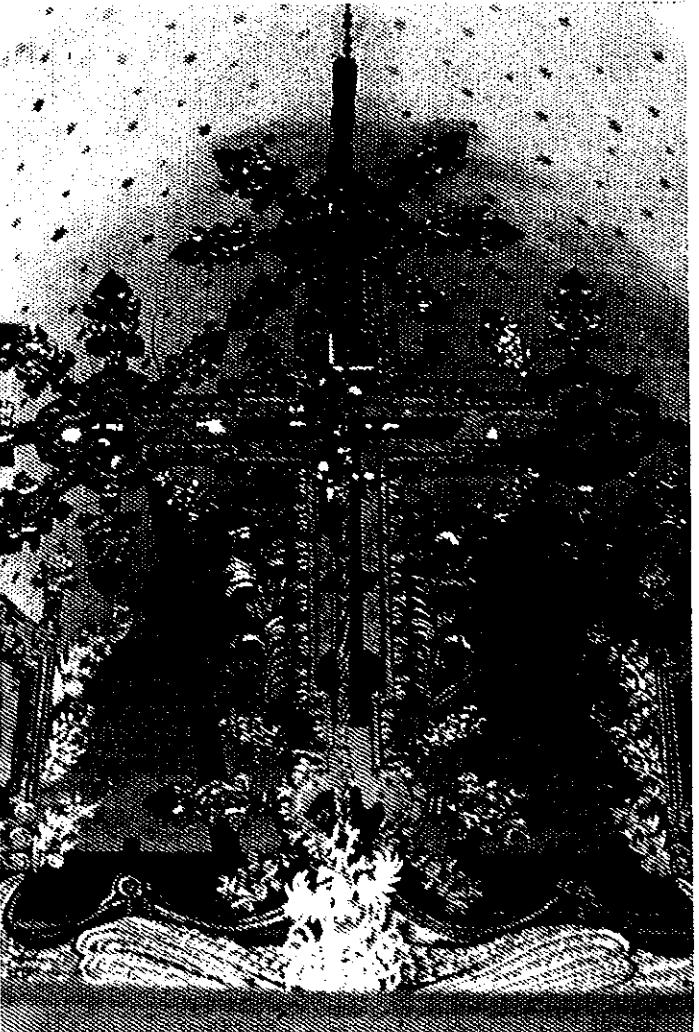
Од краја XVI и почетка XVII века олтарске преграде овог типа често су у горњем делу допуњене темплоном и сликаним крстом, рађеним у богатом дуборезу.

По времену настанка блиске Житомислићу зидане олтарске преграде показују многе локалне варијанте. Њихова висина претежно се креће између два до три метра, а у олтарски простор улази се кроз један, два или три пролаза. На расположивој површини зида сликају се негде престоне иконе и Деисисни чин (Липљан, Шопско Рударе),

⁷ З. Кајмаковић, и. д., 57, белешка 143.

Цртеж 12 Схема иконостаса

Сл. 32а Крст — детаљ иконостаса

Крепичеваш), а негде само Деисисни чин (Поблаће)⁸. У манастиру Пустинији, који је живописан 1622, место престоних икона насликаним су апостоли Петар и Павле. Над зиданим делом иконостаса причвршћен је велики резбарени сликани крст.⁹ Деисисни чин насликан је на дрвеној табли са попрсјима Христа, Богородице, Јована и апостола, која су смештена под резбарене полукружне лукове на тордираним стубићима. Датује се у исто време када и фреско-декорација и приписује једном од њених мајстора¹⁰.

⁸ Св. Ст. Душанић, *Полимље и задужбина Мехмед-паше Соколовића у Поблаћу код Рудог*, Гласник Српске православне цркве бр. 1—2, год. XLVIII, Београд, 1967, 18—22.

⁹ Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 11, Нови Сад, 1975, 40—41.

¹⁰ Р. Станић, *Непознате иконе у југозападној Србији*. Фрагмент иконостаса из манастира Пустиније, Зборник за ликовне уметности 11, Нови Сад, 1975, 270—271, сл. 15—19.

Висином слична преградама у Јаначком Пољу близу Новог Пазара, Поблаћу код Рудог и Пустинији код Валјева, житомислићка се разликује од њих тиме што нема сликану декорацију. Зид преграде овде покривају две велике престоне иконе, које својом ширином готово да испуњавају расположиви простор лево и десно од једног, средишњег пролаза у олтар. Над преградом је снажном дрвеном конструкцијом причвршћена архитравна греда са иконописаним Деисисним чином и крстом који су рађени у богатом дуборезу.

На иконостасу се могу разлучити три иконописне, односно дуборезне целине, одвојене стилским и хронолошким разликама.

1. Две старије, недатиране, престоне иконе.
2. Темплон са сликаним крстом (недатиран).
3. Царске двери, датиране у 1675. годину.

Од ове три релативно повезане целине сасвим се одвајају новије престоне иконе и Недремано око, које немају дуборезних оквира, а настале су почетком XVIII века. Престоне иконе уградене су у олтарску преграду на место старијих икона.

1. Старе престоне иконе

а) Дуборез

Две старе престоне иконе међусобно су готово исте величине и дуборезног украса. Централни део дуборезног оквира, у који је смештена главна фигура, чини плитка ниша коју образује исламски преломљени посувраћени лук на раме, ношен тордираним колонетама, а у темену завршен резбареним цветом или пластичном полукуглом.

Икона *Деисис с апостолима* има дуж бочних ивица нише сличне средишњој и у њима су насликане попрсја апостола. (Сл. 33) На икони *Богородица са пророцима* дуборезбарене бочне нише замењене су сликаном врежом. (Сл. 34) Ова разлика не смета да обе иконе сматрамо једновремено резбареним, с обзиром на употребу истих мотива и начин обраде.

Док се иконе украсене нишом са полуокружно засведеним луком срећу, ретке су аналогије за тип лука на житомислићким иконама, где се јавља нови облик, близак савременој исламској декоративној уметности. Зато није необично што најближе паралеле за линију лука на житомислићким престоним иконама налазимо на неким декоративним детаљима споменика исламске архитектуре¹¹.

Једна од ретких аналогија је десно крило двери из Музеја Старе српске православне цркве у Сарајеву, које се датује у средину XVI века¹². Облик и профил лука су готово идентични са житомислићким,

¹¹ А. Андрејевић, *Алаџа џамија у Фочи*, Београд 1972, 67, сл. 15 (лукови на минберу). — Слични лукови јављају се на минберу у џамији Хусеин-паше Больанића у Пљевљима, саграђеној пре 1594, сл. 33—35.

¹² Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик Српске краљевске академије LXXXIII, Београд 1936, 15, Т. XXVII/I; В. Скарић, Стара црква у Сарајеву и њен музеј, Српскоправославна црквена општина у Сарајеву, Сарајево, 1940, 5, 7.

Сл. 33 Деисис са апостолима, Стара престона икона, почетак XVII века

само што овде нема тордираних колонета. Није изостао ни мотив цвета и полукугле. Слично је решен и средишњи оквир иконе св. Борђа са житијем из Пећи, датоване у средину XVII века¹³.

Највећа је, међутим, сличност с престоним иконама из манастира Благовештења под Кабларом, које су датоване у 1635. годину, а приписане сликару Митрофану¹⁴. Значајна разлика јавља се у украсу спољне ивице оквира, која је на житомислићким иконама једно-

¹³ В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд, 1961, сл. 89.

¹⁴ Каталог изложбе: *Сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века*, Народни музеј, Београд, 1974, кат. I, 47, 48.

Сл. 33а Јеванђелисти
Јован и Марко —
детаљ сл. 33

ставна, док је на кабларским обогаћена флоралним мотивом вреже изведеним у штукатурци и уоквиреним тордираним ужетом, тако да целина делује кићено и помало натрпано.

С обзиром на ово и на чистоту линије лук на житомислићким иконама би био ближи облицима са споменика исламске архитектуре него што је то случај са Митрофановим иконама, где се додајањем вегетабилног украса добија другачији изглед целине.¹⁵

б) Иконопис

Иконопис старијих престоних икона међусобно се донекле разликује, као и њихови дуборезни оквири.

¹⁵ М. Коровић-Љубинковић, н. д., 104.

Сл. 34 Богородица Одигитрија са пророцима, Стара престона икона, почетак XVII века

Богородица Одигитрија са пророцима седи на престолу са високим наслоном, смештеним под дуборезни лук, држећи Христа на левој руци. У угловима изнад лука насликане је по једна стојећа фигура анђела са спровадом Христовог мучења. Дуж бочних и доње ивице оквира насликано је шеснаест попрсја старозаветних личности, које су наговестиле појаву Богородице¹⁶.

¹⁶ Сликана темпером на дасци, величине 122 × 86 × 4 см. На ивицама уоквирена летвицама правоугаоног пресека ширине 2 см, које су причвршћене за даску. Прелаз између даске и овако добијеног једноставног профилисаног оквира маскиран је гипсаним премазом са позлатом, тако да изгледа да је оквир добијен удуљивањем даске. Ивице су обложене тамноцрвено и очуване само на вертикалним странама.

Позадина централне фигуре превучена је у горњем делу златним листићима, испод којих се назире црвени болус, док је у доњем делу тамнозелена. Престо у тоновима тамномрке и црвенкастомрке боје моделован је златним линијицама са мало цинобера на ивичним вертикалним украсима високог наслона. Доња хаљина Богородице је тамноплава, моделована белим одејјима, с порубом боје смеђег окера са златним ресама. Испрекидана орнаментална трака с мотивом танке златне вреже назире се више поруба, тако да делује као остатак неког раније сликаног, доњег слоја. Она својом тананошћу одудара од грубо изведеног набора и поруба драперије. Мафорион тамноцрвене боје са наглашеним крутим линијама у сенкама даје читавој форми наглашено површински и графички карактер. Капа је плава, обућа цинобер, подножник бео. Христов хитон плаве боје моделован је грубим, црним линијама а химатион маслинасто-окер са златним линијама. Нимбови су изведени пунцирањем ситним тачкицама на златној подлози.

На оквиру иконе, широком 13 см, насликане су попрсја у цветним чашицама које се одвајају од вијугаве вреже беле боје, сликане на златној и цинобер подлози. Позадина у медаљонима је зелена и златна. Вреже и цветне чашице украшене су драгуљима црвених и плаве боје. Боја одеће пророка заснована је на контрасту у коме преовлађују црвени и плаве боје (цинобер-плаво и обратно, кармин-цинобер). Свици су бели са црним словима, натписи цинобер на златној подлози, а моделовање драперије изведено црним и белим линијама. Контрасти боје, као и светла и сенке, веома су наглашени. (Сл. 35)

Инкарнат се одликује сличним особинама. Сенке су тамносмеђе са маслинастозеленим примесама, а осветљене партије су светлији окер са наглашено ружичастим тоном, без белих светлосних акцетата. Контуре изведене мрком или црном бојом нешто су тање и гипкије при сликању средишњих фигура, док се на главама споредних фигура (пророка) претварају у дебеле мрке линије. У тамним, налик на наочаре, сенкама око очију белина беоњаче види се тек као бела тачкица, док је зеница црна.

Нимбови су или линија пунцирана редом тачкица или само упарана у златну подлогу, а натписи, непотпуно очувани, писани су цинобером на злату.

Шеснаест попрсја старозаветних личности насликано је без атрибута са свицима беле боје исписаним црним словима текста из њихових сведочанстава.

На левој страни су:

1. Џар и пророк Давид, без натписа и свитка који су, оштећењем иконе на том делу, уништени.
2. Праотац Јаков, уништеног натписа с именом. Текст на свитку очуван је фрагментовано: *αζ β(ι)δεχ λε(σ)τνιца Στε(ρ)γδεν(ι)α ...* (Мојсије, Постање 28, 12)¹⁷

¹⁷ N. Brkić, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Beograd, 1968. (превод Ермиње Дионисија из Фурне), 289. Текст у Ермињији гласи: „Ја сам те у сну видeo као лествицу која досеже од земље до неба.”

3. Неидентификована старозаветна личност, уништеног натписа, са оскудним остатцима текста на свитку: **и́нде --- жи - - ар8 - - 0**
4. Пророк Јеремија (**јеремија**) са свитком на коме је делимично очуван текст:¹⁸ **аз(ъ) швраз(ъ) - - ж(и)занъ - - - ш**
5. Неидентификована личност. Натпис више не постоји а фрагментован очуван текст свитка је нејасан: **- - тъ процатати - - - (?)**
6. Пророк Језекиљ (**језекија**) са свитком на коме је исписан текст који по правилу изговара Арон:¹⁹ **аз(ъ) р8чк8 злат8ю на- реко т8**

¹⁸ Исто, 289. Текст гласи: „Аз тја видјех, Отроковице Дјево новега Израиља, путеводјашчују по стезам жизни.“

¹⁹ Исто, 289. Текст гласи: „Жезло прозјапши објави, Дјево чиста, да ће процветати од тебе цвет — Творац.“

Сл. 35 Пророк Захарија. Детаљ иконе Богородица Одигитрија

Дуж доње ивице насликан су:

7. Пророк Јона (**јона**) са свитком на коме је нејасан и оштећен текст:²⁰ **а | - г.и | - цкв | жире**
8. Праведни Јосиф (**јосиф**) са текстом на свитку:²¹ **когородище дк**
9. Пророк Мојсије (**мојсиј**) са свитком на коме је очуван текст: **аз(ъ) відѣх к8пїн8 васнан (2 Мојсије 3, 2)**²²
10. Пророк Илија (**илија**) са текстом на свитку:²³ **рече йлија ка елисею - - д8**

Са десне стране насликан су:

11. Цар и пророк Соломон (**солом(о)н**) са непотпуним текстом на свитку: **прем8дрост - - с(е)бе храмъ (Приче 9, 1)**²⁴
12. Пророк Исаја (**исаји**) са очуваним текстом на свитку: **д'квя
ва чре8е прімете і родіт с(и)на і нар(е)к8 т8 (Исаја 7, 14)**²⁵
13. Пророк Ваалам (**валамъ**) са очуваним текстом:²⁶ **аз(ъ) відѣх
цкест8 са п8есі зи - - (?)**
14. Пророк Данил (**даниїль**) са оштећеним и нејасним текстом на свитку:²⁷ **(а)з ви(д)е8 ще - - сен - - на к8 - - - ч**
15. Пророк Захарија (**захарија**) са текстом на свитку:²⁸ **аз(ъ) від(е)х
св'кіт(и)л(и)къ і све8і8 па (е)м8 го(р8)ц8 (Захарија 4, 2)**
16. Пророк Јелисеј (**елис(и)ј**) са текстом на свитку:²⁹ **оче, оче коле-
(с)инца (е)го нї кон**

Фигура Христа на престолу на икони *Деисис са апостолима*, такође је сликана под резбареним луком, на доле зеленој, а горе златној позадини, испод које пробија црвенкаста подлога³⁰. Христ (іс8е) седи на престолу окер боје који је осенчен паралелним злат-

²⁰ Међу пророцима који се у Ерминији сликају уз Богородицу овог типа нема пророка Јоне (cf. н. д. 289).

²¹ Исто, 289.

²² Исто, 289. Текст гласи: „Ја сам те купином назвао, Дјево Богородице, јер сам видео у купини тајанственост.“

²³ У Ерминији га не налазимо, н. д., 289. Текст у Старом завету књига 4 О царевима, 2,2 гласи: „И рече Илија Јелисеју: остани ты овде...“

²⁴ Ерминија, н. д., 231. Текст гласи: „Премудрост созда себје дом.“

²⁵ Ерминија, н. д., 289. Текст гласи: „Аз же лжицу угљеноснују преднаре-
кох тја и престол царја.“ Текст више одговара Старом завету, Исаја 7, 14.

²⁶ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишика*, Београд, 1975, 77. У Ерминији га уз овај тип Богородице нема. Текст одговара Старом завету, 4 Мојсије 24, 17 „...изаћиће звијезда из Јакова...“

²⁷ Ерминија, н. д., 289. Текст гласи: „Гору мисленују от нејаше отсече сја камен преднарекох тја, чистаја Матеро Дјево.“

²⁸ Ерминија, н. д., 290. Текст гласи: „Уз светилник седмисвечни видјех тја от нејаже свјет мислене возења мирови.“ Текст више одговара Старом завету, Захарија 4,2 „... видим ето свијетњак сав од злата, и горе на њему чаша, и седам жижака његовијех на њему...“

²⁹ У Ерминији га не налазимо, текст одговара Старом завету, 4 О царевима, 2,12 „А Јелисеј видећи то викаше: Оче мој, оче мој, кола Израиљева и коњици његови! И не видје га више; ...“

³⁰ Величина иконе је 122,5 × 86 × 3 см. Сликана темпером на дасци која је на појединим местима превучена платном. Конзервација иконе завршена је 1976. у Заводу за заштиту споменика културе у Сарајеву, а средствима Умјетничке галерије у Сарајеву. У истој галерији икона је излагана 1967. године на изложби *Иконе Босне и Херцеговине*.

ним линијама и украшен белим токареним елементима; јастуци на којима седи су црвене и тамноплаве боје. Иза престола су полубите иконе Христова и Јована (Иоан). Нимбови су уцртане линије или тачкице без украса, сем крста у Христовом нимбу са словима (Иоан). На отвореном јеванђељу беле боје, црвених рубова, исписан је мрким словима текст: *πνιδ(и)τε βλαγοσλωνη οὐα μ(ο)ερο πασλαδντисκ* --- *ουγοτ(ο)βανο* *π(α)ρ(ε)τ(ε)ο* *ηκε(ε)η* *ε αλογε - ι* (κε)ερο *μη(ρα)* (Матеј 25, 34)³¹. Христ је одевен у тамноцрвени хитон и тамноплави химатијон, боје које има и одећа Богородице и Јована. Око централне сцене у нишама очувано је једанаест попрсја апостола. Уништена су три попрсја дуж горње ивице. У средњој ниши, налик на дилтих, украс су биле пластичне полукугле. (Сл. 33)

Неједнако очувани или једва читки натписи, оштећених или избрисаних слова, писаних цинобером на златној подлози, отежавају да се поуздано утврди идентитет сваког апостола, који су распоређени следећим редом:

На левој страни, одозго надоле:

1. Сликани слој са сивим уништен (вероватно Петар)
2. Јеванђелист Јован (без натписа)
3. Јеванђелист Марко (без натписа)
4. Апостол Симон (?) (ен)
5. Апостол Јаков (иа)
6. Фрагментарно очувано попрсје без сигнатуре.

На десној страни одозго надоле:

1. Апостол Павле (на)
2. Апостол и јеванђелист Матеј (ма)
3. Апостол и јеванђелист Лука (л8)
4. Апостол неидентификован (ма ?)
5. Апостол Вартоломеј (вар)
6. Попрсје без сигнатуре.

Осим јеванђелиста, књигу у рукама држи Павле, а сви остали светке.

Колорит почива на јаком контрасту црвених и плавих или цинобер и црвених, уз тамнозелену боју, окер и злато. Колорит и начин моделовања чине икону Деисис веома близком икони Богородице са пророцима. Већа разлика запажа се при поређењу главних фигура. Тело Христа боље је пропорционисано и драперија прати његове облике. Глава и руке чврсто су моделовани. Форма руке, нарочито прстију, сажета је у наглашене геометријске облике. Карактеристична стилизација јавља се у корену носа, одакле се извијају лучно савијене и строго симетричне обрве.

Са друге стране, руке Богородице су анатомски нетачно пропорционисане и скраћења су неправилна, а драперија је мртва и крута. Ипак, иста стилизација на лицима обеју фигура, упркос разлици у боји инкарната, чини их стилски веома сродним.

³¹ Нови завет, Матеј 25, 34. Текст гласи: „Тада ће рећи цар онима што му стоје с десне стране: ходите благословени Оца мојега, примите царство које вам је припремљено од посташа свијета.”

Готово да нема разлике у начину сликања попрсја апостола са иконе Христа и пророка на икони Богородице. Карактеришу их ошtre границе између мрких сенки и осветљених окер површине, са примесом ружичасте боје, која инкарнату на икони Богородице даје нешто светлији тон. Бели светлосни акценти јављају се на бради, врху и корену носа и изнад црвене горње усне у виду белог правоугаоника.

Најближу аналогију нашим иконама налазимо на већ поменутим иконама манастира Благовештења под Кабларом. Сличност ових замисли између житомислићких и кабларских икона очита је, како у иконографским решењима тако и у стилском поступку — наглашеннем контрасту светла и сенке, тврдој моделацији, колориту заснованом на јаким контрастима. Међутим, пажљивије поређење открива и разлике, пре свега, у иконографском типу Богородице. Осим тога, кабларске иконе рађене су руком једног мајстора, док се на житомислићким иконама распознају руке двају сликара, од којих је други, сликар Богородице са Христом био слабији, мада ради у исто време и заједно с првим.

Типови и начин сликања главних ликова знатно раздавају ове две групе икона. Лица житомислићких одликују се наглашеним издајеношћу, аскетским, и може се рећи, отмененим изгледом од Митрофанових, која су округла, пуна и мекша. Одваја их и различит начин стилизације мускулатуре на рукама и лицу, најбоље уочљив на корену носа и аркада, у моделацији и положају прстију на руци Христа. Овоме се придржује и разлика у колориту који је ведар, шарен, светлији код Митрофана и таман, озбиљан, пригушен код сликара из Житомислића.

Много више сродности, како по типу ликова тако и по стилском поступку, показују попрсија апостола на фрагментованој деисисној плочи из цркве у селу Миоковци код Чачка, која се такође приписује мајстору Митрофану³². Иако су мајстори из Миоковаца и Житомислића у несумњиво близкој вези³³, међу њима постоје и неке разлике, као што су другачији колорит, разлика у моделовању подочњака и драперија, двобојна позадина иза попрсја и другачије украсени нимбови који су на житомислићким иконама претежно једноставне, упране линије, у складу са строгошћу и једноставношћу целине.

Мада дело слабијег сликара, по сличности лица и овима одлика стила, лицу житомислићког Христа ближи је Христ са престоне иконе у цркви св. Николе у селу Драјчићи. Веома им је сродан начин тврде стилизације која геометризује облике. Са друге стране, у неким детаљима, постоји сродност између сликара Митрофана и непознатог зографа из Драјчића (на пример, Христова рука).

Иконе Христа и арханђела Гаврила из Драјчића датоване су натписом у крају XVI и почетак XVII века,³⁴ а иконе мајстора Митро-

³² Р. Станић, Непознате иконе у југозападној Србији, Деисис са апостолима из Миоковаца, Зборник за ликовне уметности 11, Нови Сад, 1975, 264—265.

³³ Исто, 265, напомена 39.

³⁴ Р. Пажкић, *Crkve sredačke župe iz turskog perioda, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, III, Приштина 1958, 102—103; П. Балабановић, Конзервација иконе цркве св. Николе у селу Драјчићима у Средачкој жупи, Старине Косова и Метохије, књ. II—III, Приштина, 1963, 244.

фана сликане су 1635. Ови датуми одређивали би, оквирно, и време настанка житомислићких икона.

Поређењем наведених икона (Драјчићи, Житомислић, Благовештење под Кабларом, Миоковци) уочили смо велике стилске сродности и сличности ликова, што показује да су оне дела једне сродне групе сликара.

Очito је да мајстор Митрофан није био усамљен,³⁵ већ један од сликара споредне струје домаћег иконописа с краја XVI и прве половине XVII века. Та струја одвајала се од главних токова упршићавањем старијих узора, претварајући их у мајнер који се одликује тврдом, геометризованим моделацијом облика, ограниченој палетом јаких, контрастних боја, и наглашеним оштром супротстављеним површинама светлотамног при моделовању инкарната, с мањом употребом белих линијица као светлосних акцената.

Тој струји припадају и сликари старијих престоних икона из Житомислића. Теже је ближе утврдiti хронолошки однос икона из Житомислића и Благовештења, с обзиром на то да се сличан сликарски маниер среће у разним варијантама током целе прве половине XVII века, како у иконопису тако и фреско-сликарству.

Може се претпоставити да су престоне иконе сликане убрзо по завршетку градње цркве, у близко време када је и црква живописана. Хронологија би се, у том случају, кретала од икона из Драјчића, преко Житомислића, према кабларским, које су нека кићенија варијанта строжих, једноставнијих икона из Житомислића.

2. Темплон и сликани крст

а. Дуборез

Темплон и сликани крст са иконама Богородице и Јована представљају другу целину на иконостасу у цркви манастира Житомислића. (Сл. 32) Података о времену израде и мајстору за сада нема, мада постоје предлози за његово датовање у време после 1639. и у почетак XVIII века.³⁶

Описи у литератури су ретки. Тако 1883. гроф Милорадовић помиње две илустрације иконостаса публиковане у зборнику П. Пјатницког 1867. Он даје и њихове оскудне описе. На првој помиње „иконостас Благовештенске цркве, плаве боје, са резбаријама, позлаћен и делимично украсен црвеном бојом”, а на другој „престоне иконе веома старог иконописа на иконостасу”.³⁷ Податак о бојама је тачан, јер се на лепо позлаћеном дуборезу темпиона виде трагови тамноплаве и тамноцрвене боје која је сада готово сасвим нестала.

³⁵ Постоје различита мишљења о стилској припадности дела зографа Митрофана. Види: Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 89—91; М. Боровић-Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа, Београд 1955, 12—13; Д. Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији* од 12. до 17. века, Народни музеј, Београд, 1980, 23.

³⁶ Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost*, 115; Исти *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine*, „V. Masleša“ Sarajevo 1967, 91; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство*, 127; Исти, *Георгије Митрофановић*, „В. Маслеша“ Сарајево, 1978, 360, белешка 84.

³⁷ Г. Милорадовић, н. д., 47, бр. 4 и 5.

Темплон би се могао рашчланити на три хоризонтална појаса, од којих доњи и горњи чине оквир средишњем — табли на којој је насликан Дејисисни чин.³⁸ Доња трака, изведена у плитком рељефу, украшена је геометријски стилизованим врежом, која излази из стабла у центру, образујући симетрично распоређене и наспрамно окренуте полукружне лукове који уоквирују по један цвет.³⁹ Доњи руб ове траке чини танка тордирана вршка, а горњи мотив у виду цикцак-линије са наизменичним вертикалним испупчењима и удубљењима.⁴⁰ (Сл. 36)

Трака изнад дејисисне плоче богато је изрезбарена мотивом шкољки и троуглови испуњених лиснатом врежом са шишаркама. Целину темпиона завршава уски архитравни испад.

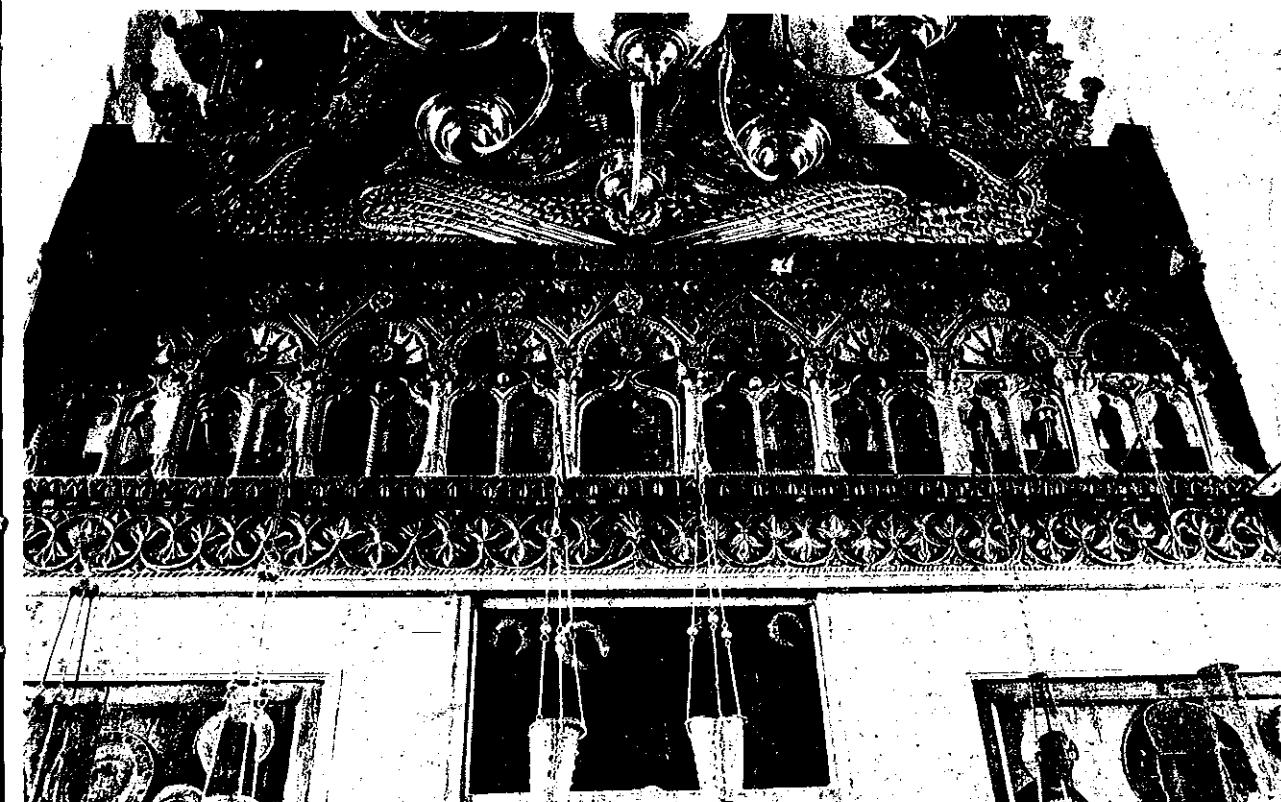
Десет пластичних, слободних, тордираних стубића базама почива на доњој траци (као на неком соклу), док капителима подупира

³⁸ Дужина греде износи око 1,50 м, а висина 0,97 м; доња трака висока је 0,25 а горња 0,36 м, колико и дејисисна плоча.

³⁹ Овакву врежу налазимо на украсу металне чаше митрополита Виктора из 1593, која се сматра радом дубровачких златара. Види: Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Н. Сад 1966, 79, 130, сл. 147.

⁴⁰ Подсећа на мотив античког киматиона, какав видимо на цавтатском полихтиху Вица Ловриног из 1510, само веома рустификован.

Сл. 36 Иконостас манастира Житомислића, детаљ

горњу траку као кровни венац. Тако целина оставља утисак архитектонске конструкције.

Деисисна табла (висине 30 см а дебљине даске сса 3 см) при слојена је уз стубиће са наличја иконостаса. Састављена је из три даске, али стубићи са предње стране маскирају њихове саставе. Својим ритмичким распоредом они деле плочу на девет поља. Средишње, за фигуру Христа, и осам поља распоређених у виду диптиха у којима је по један пар фигура. Поље у виду диптиха образују две плитке нише засведене преломљеним посувраћеним исламским луком на раме, одељене тордираном колонетом. Врх лука се у горњем делу извија у два симетрична полуокруга између којих је наглашено испупчена полукугла.

Над темплоном су причвршћена два стилизована и веома рустично сабраћена змаја, који се у центру додирају реповима носећи богато резбарени сликани крст, док лево и десно, разјапљеним чељустима, држе иконе Богородице и Јована.

Крст (димензија сса $2,70 \times 2,70$ m) на краковима је завршен трилобама. Унутарња ивица опточена је уском тордираном врпци, а спољна стилизованим листом палмете. Дуж стабла крста пењу се нешто повијене лиснате гранчице од којих се одвајају петељке завршене стилизованим шишарком. Око кракова крста радијално је распољено по седам палмета завршених стилизованим шишарком. (Сл. 32а)

Оквири бочних икона испод сликаног крста донекле понављају облик оквира за фигуре на темплону. (Сл. 38, 39) Сваки се завршава троугаоним забатом испод кога се степенасто низку полуокружног лук или школјка и троделни лук под којим је насликана figura. Четвороструко профиловане бочне стране оквира у виду тордирања трaka и стубића продужују се по вертикалама, те тако надвисују таблу иконе копљастим завршетком уобличеним у мотив стилизоване палмете. Од бочних страна гранају се косо положене стабљике са лишићем и цветом на врху. Карактеристично је да уз Распеће нема атрибута мучења.

Темплон са крстом и бочним иконама представља истовремено насталу целину, што предочава начин резања и репертоар мотива: тордирана врпца или колонета, вегетабилни орнаменти, мотив са шишарком, школјка, цвет итд.

Не налазимо директне аналогије за дуборез иконостаса. У погледу концепције целине, упркос разликама у величини, начину резања и мотивима, извесну паралелу представља морачки иконостас, посебно решење темплона. Сродност се огледа у подели архитравне греде на три појаса а највише у решењу средњег дела — деисисне плоче, где је подела на поља изведена стубићима у пуној пластици. Стубићи, такође, имају базу и капител, неки од њих су тордирали, а јавља се и полукугла са цветом. Сличност између житомислићког и морачког крста јавља се у употреби мотива палмете и појави закржљалих атрибута Христовог мучења — копља и трске са сунђером, који су у Житомислићу изостављени.

Крст је сличан старијем типу балканских крстова на којима се јављају трилобе на краковима и стилизоване палмете са шишарком на врху, као последица угледања на далматинска распећа.

Сл. 37/46 Филип — Св. Симеон Српски

Разматрајући морачки иконостас М. Љубинковић је уочила да неки детаљи, као вегетабилни мотив на крсту, показују најизразитије утицаје касноготичке пластике, који се појавио у нашем дуборезу из XVI и почетка XVII века.⁴¹

Житомислићки темплон са крстом показује ове утицаје још изразитије. То је нарочито приметно на темплону који подсећа на решења далматинских позноготичких полиптиха, како архитектонским склопом тако и употребом мотива школјке у комбинацији са троугаоним забатом.⁴²

На деисисној плочи уведен је још један елеменат — савремени мотив исламског преломљеног посувраћеног лука на раме, што до сада није запажено на нашим иконостасима.⁴³

Лук сличан овоме видели смо и на старим престоним иконама, што их са горњим партијама иконостаса повезује у извесну целину, али уједно поставља питање њиховог међусобног хронолошког односа. Јер, уколико за дуборезно решење престоних икона и налазимо паралеле, деисисна табла с низом елегантних двојних аркада представља саовим усамљену и оригиналну појаву.

Мада се поједини елементи (крст са трилобама, школјка) јављају и на светогорским иконостасима,⁴⁴ житомислићки не би припадао овој групи јер нема низова паралелних трака, мотив лозе са грожђем, као ни реалистички резан биљни орнамент. Тежња ка стилизацији и употреби декоративног мотива подвлачи разлику у односу на светогорски реалистички начин, како обраде тако и мотива.

Уношење позноготичких и исламских елемената створило је веома оригиналну целину изведену, највероватније, од домаћих, херцеговачких мајстора, јер резање у дрвету често подсети на клесање у камену, што доприноси изгледу рустичности и тврдине дубореза.

б. Иконопис

Како дуборез темпиона и сликаног крста тако је и иконопис до сада спомињан више узгред.

Н. Дучић помиње да је „живопис темпла исти као на зидовима”⁴⁵. Међу старијим истраживачима једино Иларионов даје нешто потпуније описание набрајајући иконе и наводећи њихов распоред, док Г. Милорадовић помиње иконопис само као „местные образа, очень старинной живописи...”⁴⁶

⁴¹ М. Коровић-Љубинковић, н. д., 62, 100.

⁴² Полиптих Блажка Јурјевог из Шибеника изнад лукова, под којима су светитељи, има троугаоне забате. Види: *Kritiko Prijatelj, Blaž Jurjev, Zagreb*, 1965, 55. Мотив школјки налазимо на полиптиху Ловра Добривећића из Доминиканског самостана у Дубровнику.

⁴³ Постоји извесна сродност са деисисном плочом дечанског иконостаса због троделних преломљених лукова, али су они другог типа.

⁴⁴ М. Коровић-Љубинковић, н. д., 118, т. LXIV и LXV.

⁴⁵ Н. Дучић, н. д., 60.

⁴⁶ Н. Иларионов, н. д., 5—7; Г. Милорадовић, н. д., 47.

У последње време истраживачи у Босни и Херцеговини обратили су више пажње на иконопис, али у оквиру општих прегледа или студија⁴⁷.

Чишћење Чина, а делимично и сликаног крста допушта да се изврше сигурнији описи, а на основу тога и детаљна анализа овог, до сада неоправдано занемареног иконописног ансамбла.

Под луком у средишту деисисне табле насликан је Христ (Ис Хс) на престолу високог наслона, боје светложутог окера са тамнијим окер шарама. Он седи на зеленом и цинобер јастуку. На Христовом кармин-хитону истиче се нараменица сликана споном златних линијица, на исти начин којим је моделован тамноплави химатион. На најосветљенијим местима линијице се згушњавају у јединствене златне површине. Левом руком Христ придржава на колено ослоњено јеванђеље беле боје са цинобер рубовима, оштећеног и нечитког текста. Слева и десна крећу се према Христу фигуре апостола са Богородицом и Јованом на челу и св. Савом и Симеоном на крајевима поворке. Ових шеснаест фигура груписано је у парове, како би се сместиле под лукове диптиха. (Сл. 37)

Лево од Христа, ка северу, распоређени су следећи парови фигура:

I диптих —	1. Богородица	2. св. Петар (сл. 37/1а)
II .. —	3. Јован	4. Симон (сл. 37/2а)
III .. —	5. Лука	6. Вартоломеј (сл. 3/3а)
IV .. —	7. Тома	8. св. Сава српски (сл. 34/4а)

Десно од Христа, ка југу, следе:

I диптих —	1. Јован Претеча	2. св. Павле (сл. 37/1б)
II .. —	3. Андреј	4. Матеј (сл. 37/2б)
III .. —	5. Марко	6. Вартоломеј (сл. 37/3а)
IV .. —	7. Филип	8. св. Сава српски (сл. 37/4а)

I диптих — 1. Богородица (мр оу) у молитвеном ставу, окренута Христу, одевена је у тамноцрвени мафорион порубљен златним рубом са ресама, и тамноплаву доњу хаљину с наборима моделовану додавањем беле боје на осветљеним местима.

2. Петар (спы петар) креће се за Богородицом одевен у плави, веома истрвени хитон и смеђи, са маслинастозеленим нијансама, химатион. Левом покрivenом руком држи смотани свитак, а десном благосиља.

II диптих — 3. Јован ів(и) са дугом окружлом брадом, одевен у цинобер хитон и тамноплави химатион, држи обема рукама затворено јеванђеље светложутог окер корица и цинобер ивица.

4. Симон (симонъ) са кратком окружлом брадом у цинобер хитону и тамније жутоокер химатиону. У левој покривеној руци држи усправљено смотани свитак.

У оба апостола инкарнат је зbrisан тако рећи до основне подлоге.

⁴⁷ Д. Mazalić, *Slikarska umjetnost*, 114; З. Кајмаковић, *Zidno slikarstvo*, 296; Исти: *Георгије Митрофановић*, 360.

III диптих сл. 37/3а 5. Јеванђелист Лука, (лука) једини у овој поворци окренут главом три четврти улево, са тонзуром, одевен је у тамноплави хитон, цинобер химатион, а обема рукама држи затворено јеванђеље окер корица.

6. Вартоломеј, (вартоломеји) одевен је у тамноплави хитон и кафеносмеђи химатион. У левој покривеној руци држи смотани свитак.

IV диптих сл. 37/4а 7. Тома (тома), голобрاد младић одевен у тамноплаву доњу хаљину и цинобер химатион, на коме пртеж и моделација долазе веома лепо до изражаваја. Обема рукама, левом покривеном, држи смотани свитак у водоравном положају.

8. Св. Сава Српски, са натписом у висини главе с обе стране (спы сава ср(в)ски), са дугом четвртастом брадом и тонзуром, одевен у одећу архијереја. Доња хаљина сасвим тамна (можда тамно-зелена) а преко ње је бели полиставрион са црним круговима у које су уписаны бели крстови. Омофор је исте потамнеле боје, доста истрвен, а испод полиставриона вири бели епитрахија са првеним кићајкама. Има цинобер обућу. У левој испруженој руци држи отворено јеванђеље златних корица, украшено орнаментима мрких линија. Десном руком благосиља.

Јужно од Христа, слева надесно, ређају се следећи парови фигура:

I диптих сл. 37/1б 1. Јован Претеча, са именом исписаним лево и десно од главе (спы ів(и)) Преко плаве, веома истрвеније доње хаљине огрнут је маслинастоокер плаштом, сличном боји инкарната, главе потнуће и руку испружених ка Христу.

2. Апостол Павле са натписом исписаним са обе стране (спы павлъ) иде за њим, десне испружене руке, док у левој држи свешање умотаних свитака беле или боје светложутог окера. Одевен је у плави хитон и жутоокер химатион.

II диптих сл. 37/2б 3. Апостол Андреј (спы андрен) у хитону боје тамножутог окера и тамноплави химатиону, држи у покривеној руци смотани окер свитак.

4. Јеванђелист Матеј (спы машаен) у хитону сасвим потамнеле боје (вероватно тамнозелено) и цинобер химатиону са видљивим пртежом тамније мрке боје, који истиче пластичност и облост форме. Обема рукама држи затворено положено јеванђеље цинобер корица и белих обода.

III диптих сл. 37/3б 5. Јеванђелист Марко (спы марко) једини је у овој поворци окренут главом удесно. Носи потамнели (зелени?) хитон и химатион боје тамножутог окера са видљивим линијама тананог и снажног у потезу пртежа који обликује форму. У десној руци држи затворено јеванђеље белих корица и првених ивица.

6. Апостол Јаков (спы ников) одевен је у тамније жутоокер хитон и химатион плавозеленкасте боје. Богати набори араперије немирно се повијају, истичући снажне и једре форме. Ово је

једна од најбоље очуваних драперија на којој се може пратити сликарев поступак у моделовању бојом. Апостол у десној руци држи усправљено умотани свитак.

IV диптих 7. Апостол Филип (стриј. филип) има доњу хаљину боје сл. 37/46 ватrenoцрвеног цинобера, са тамнијим цртежком који описује облике тела и богатство набора драперије. Тамноплави химатијон представља снажан контраст. Њиме је покривена и десна рука у којој држи смотани свитак окер боје.

8. Свети Симеон Српски (стриј. сумењиць српскій) одевен је у великосхимничку одећу — тамноплаву доњу хаљину и на прсима скопчан мрки ограђач. Капа је потамнела, готово црна. У десној руци има усправљен цинобер крст, а леву држи дланом окренутим напред. Има дугу седу раздељену и шиљасто формирану браду.

Ширина централног поља на коме је насликан Христ иста је као код диптиха (26 см), само што су сликане поља диптиха ужа, за ширину подеоног тордираног стубића (2 см). Позадина је доле тамно-зелена, горе златна, док је крст у Христовом нимбу, као и натписи, исписан цинобером на златној основи. Нимбови су означени са плаве упаране линије.

Фигуре се крећу у лаком раскораку, окренуте удесно према Христу, сем св. Луке, окренутог улево. Поворка здесна иде према Христу на исти начин, осим св. Марка, који, као пандан св. Луки, окреће главу удесно.

Сликани крст. На златној подлози дуборезом украшеног крста насликан је мрком бојом мањи крст, пободен у брежуљак Голготе. Христово тело са главом клонуло на десно раме, ногу ослонети на супеданеум, омотано је перизомом и има снажну наглашено мускулатуру. Натпис исписан на таблици изнад Христове главе, на горњем краку крста, нечитак је. У краковима крста приказани су симболи јеванђелиста: горе — орао, доле — крилати лав, лево — анђео и, десно — крилати во. (Сл. 32)

Богородица је насликана доле на зеленој, горе на златној позадини. Њена фигура контуром подсећа на Богородицу из Деисиса, само што је овде став нешто другачији. Испод неочишћеног слоја лака назире се тамноцрвени мафориј, као и на Деисисном чину. (Сл. 38)

Апостол Јован истоветан је по силуети и ставу, по распореду набора драперије и начину сликања свитка са Филипом из Чина. (Сл. 39)

И поред недовољно видљивих боја и појединих детаља, сликани крст са Богородицом и Јованом и Деисисни чин несумњиво су дело истог сликарa⁴⁸.

Стилске одлике овог дела најбоље се могу следити на очишћеном Чину, мада знатна истрвеношт инкарната и бојеног слоја отежава описе.

⁴⁸ Чишћење иконописа вршио је Завод за заштиту споменика културе из Сарајева. Према усменом саопштењу које ми је дао З. Кајмаковић (новембра 1980), на темплону као и на сликаном крсту са бочним иконама није пронађен никакав натпис.

У сликаревој палети преовлађује жути окер (од сасвим светлог до тамног), два тона плаве боје (светлија и тамнија) и цинобер. Ређе се јавља кармин, маслинастосмеђа и смеђа и нека веома потамнела боја, вероватно зелена. Светлозелена боја и злато у позадини фигура истичу звонкост овог светлог колорита. Односи почивају на контрастима: цинобер—жуто, цинобер—модро, модро—тамножуту окер. Вешто варирајући ове контрасте сликар не запада у понављање и монотонију.

Сл. 38 Распета, Богородица /1618—1619 (?)/

Сем на Христовом химатиону моделованом златним линијама, моделовање изводи додавањем тамније боје у сенци и беле на осветљеним, истакнутим деловима. Истрвеношт боје учинила је да се завршни потези извучени лазурнобелом бојом често изгубе, нарочито на тамнијим драперијама (на пример, на модрој апостола Филипа, Андрије, Томе, Симона), од чега су остали поштећени само мафориј Богородичин и Јаковљев химатион. Овде очувани завршни потези добро показују мекоту обраде набора.

Цртеж који се одликује снагом непрекинутог потеза најбоље се прати на драперијама светле боје (окер и цинобер, код Филипа, Луке, Симона, Павла, Марка). Набори драперија показују пуније и добро пропорцијисане форме истичући лакоћу покрета тела.

Сл. 39 Распеће, Јован /1618—1619 (?)

Због истрвеношти завршних потеза белом бојом инкарнати су сведени претежно на маслинастозелени тон и смеђи цртеж контура. Црном или мрким бојом извучене су линије лица, очију, наглашена аркаде, лепо цртане уши и марканто извијене обрве. Често се на челу види српласт прамен косе или удубљена бора (Марко, Јаков, Петар).

Најбоље су очувани инкарнати на лицима Христа, Богородице, Св. Петра и, делимично, апостола Јакова. На лицу Богородице остала је црвена горња усна и мало румене на горњем очном капку и окером расветљеном инкарнату на образу.

Инкарнат на Христовом лицу је уједначен маслинастозелени тон, расветљен на јагодицама белом бојом у виду полукруга са зракасто распоређеним белим линијицама. Те линијице, сада готово свим истрвени, назиру се још испод десног ока Христовог. Завршни потези белом бојом тек понекде су очувани — на хрбату правилног носа, ноздрвама, горњој усни. Беоњаче су беле, дужице смеђе, зенице црне, нешто издигнуте, што даје оку жив, немирајући поглед управљен у гледаца.

Фигуре у раскораку, са ослонцем на десној или левој нози, крећу се ка Христу уједначеним ритмом који се прекида лаким окретом главе Луке, с једне и Томе, с друге стране. Живост покрета сликар постиже не само ставом фигура већ и положајем ногу, с једним стопалом које стоји на ивици слике, као да је фигура спремна да закорачи ван ње. Сликар влада способношћу смештања фигуре у простор, сугеришући његову замишљену дубину положајем тела и покретом, упркос затвореној златној позадини.

Добро пропорцијисане и не одвећ издужене фигуре (приближно 1:6—7) имају крупне главе, са карактеристичним проширењем у чеоном делу. На ликовима сликаним у полупрофилу наглашена је контура испупченог чела и нагло угинуте линије образа. Са посебном пажњом сликар је сликао добро анатомски и цртачки решено стопало.

Наглашеност и чврстина волумена навели су Б. Мазалића да Чин и сликани крст сматра делом сликара чији рад има одлике итало-критске школе. Свакако их је због тога приписао сликарју нових престоних икона с почетка XVIII века⁴⁹. Нешто касније ову атрибуцију прихватио је и З. Кајмаковић⁵⁰. После чишћења дебелог слоја прљавог лака ова претпоставка морала је отпасти.

Проучавајући рад сликара Георгија Митрофановића, З. Кајмаковић је уочио сличност житомислићког Деисисног чина са његовим делом и оценио житомислићког сликара као једног од Митрофановићевих „закаснелих следбеника”, не поричући му знатне вредности⁵¹.

Анализа стила, као и вредност сликарства одмах указују да би аутор могао припадати времену првих деценија XVII века, када су се у српском сликарству појавиле особености итало-критске умет-

⁴⁹ Д. Mazalić, п. д., 114—115; Исти, Leksikon, 91.

⁵⁰ З. Кајмаковић, Зидно сликарство, 296.

⁵¹ Исти, Георгије Митрофановић, 360, сл. 241—243.

ности.⁵² У кругу до сада утврђених дела сликара тога времена највећа сличност уочена је са делом Георгија Митрофановића.⁵³

С обзиром на то да је дело овог сликара обимно, распрострањено на ширем географском подручју од Хиландара до Крупе, и често неуједначено по вредности и стилском поступку, неопходно је задржати се на пажљивијим поређењима између житомислићког Чина и оних дела која би му била најближа.

Међу сачуваним делима у иконописачком раду Георгија Митрофановића постоје две хронолошки доста јасно издвојене скупине икона. Дела прве била би Благовести на великом царским дверима манастира Хиландара (1615—16), икона св. Тројице из Челебића код Фоче (1615), недатован Деисисни чин из цркве св. Николе у Студеници и престона икона Богородице са Христом и пророцима у Морачи (1616—17). Друга група икона настаје касније у Хиландару, од 1620—1622.

Између морачке престоне иконе (1617) и двери из св. Трифуна у Хиландару (1620—1621) до сада није утврђено ниједно иконописно дело Георгијево, мада је он у то време боравио и активно стварао у домовини, нарочито у њеним западним крајевима: Далмацији, Херцеговини и Црној Гори. Међу поменутим делима, као и фреско-целинама, насталим у ово време и на овом подручју, мора се тражити ослонац и путоказ за решавање проблема датације и атрибуције житомислићког Чина.

Полазни основ за поређење видимо на икони св. Тројице из Челебића, пре свега у сличности Христовог лика, а потом у обради инкарната и начину моделовања химатиона. Али по вештијем скраћивању и пропорцијонисању фигура, као и болем сликању стопала, види се да је Деисисни чин из Житомислића зрелије и боље сликано дело истог сликара.

Више сродности налази се при поређењу са Деисисним чином из цркве св. Николе у Студеници, који се, мада непотписан и недатирован, са доста поузданости приписује Г. Митрофановићу.⁵⁴

Идентичност теме, мада у различитим варијантама, чини поређење погодним. Сродности се очituju у типу ликова са карактеристично угнутим образом, испуњеним целом и очима са подигнутом зеницом. По сличности са житомислићким издвајају се ликови централне групе: Христа, Богородице и нарочито Јована са сличним полу профилом и положајем руке.

Неке боје из сликарске палете као цинобер и светли окер, које се ређе срећу на другим делима, употребљене су при сликању оба Чина. Донекле им је сродан и тамнији инкарнат маслинастозеленог тона. Али нису ни разлике мале. Бољи цртеж, мекши моделована форма и драперија, складније пропорцијонисана фигура, дају предност Чину из Житомислића. Томе доприноси и сјај боје и позлате. Тако се житомислићки Чин доживљава као дело обележено извесном лакоћом, ведрином, у односу на опорост, и тврдину Чина из Студенице.

⁵² С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Матица српска, Н. Сад 1965, 154—155.

⁵³ Д. Богдановић, В. Ј. Бурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978, 156.

⁵⁴ З. Кајмаковић, н. д., 272, напомена 724, где се наводи сва претходна литература.

Године 1616—1617. насликана је престона икона Богородице са Христом и пророцима у Морачи. При површином погледу од поређења би нас одвратила другачија, светла боја инкарната на овој икони. Међутим, наглашенија волуминозност фигура и тип лица упозоравају на сродност. Поређење би било прикладно ако се задржимо на ликовима пророка на морачкој икони и апостола на Чину Житомислића: исти облик лица са наглашено истуреним целом и угнутом линијом образа јавља се на ликовима апостола Јакова и Јована из Житомислића (сл. 37/3б) и пророка Гедеона и Јеремије са морачке иконе. Сродан је и начин цртања очију кратким потезима линија капака, са истакнутом беоњачом и погледом управљеним у гледаоца. Нимбови су као и у Житомислићу, две паралелне упаране линије. Уочено је да је „колорит ових минијатура... атипично звучан“ за Георгијево дело.⁵⁵

Поређење са млађим, хиландарским, делима показује да апостоли из Житомислића, иако лакше и вештије сликани од ликова пророка на икони из Мораче, ипак нису достигли отменост и готово маниристички склађену лепоту ликова са двери цркве Св. Трифуна.

У периоду између 1617. и 1620. није познато ниједно иконописно дело Георгија Митрофановића. Он је у то време био заузет великим пословима на осликовању неколико цркава, међу којима и храмова херцеговачких манастира Добриве и Завале. Управо зато, живопис сачуван у ова два манастира већа је сличност са Чином из Житомислића. Заједничке одлике стила су још очигледније.

У Добриве би се нарочито могао истаћи као сродан житомислићком лик Христа Свездјитеља, не само по сличности лика већ и по иконописном поступку и тамнијем инкарнату. Апостоли из сцене Прање ногу имају неких општих сличности са житомислићким, али неуједначеној својству сликарства и пропорције фигура на овој фресци мање су вредности и зрелости од сликарства Чина из Житомислића.

Сродности са живописом Завале бројније су. Не само сличност међу поједијним ликовима, као што су Петар Александријски у Завали и апостол Петар у Житомислићу, или глава Христа дечака из исте сцене у Завали са главом апостола Филипа у Житомислићу. Оно што је значајније, сликарство Чина из Житомислића ближе је завалском по поузданој и одмереној пропорцији фигуре, вештом и гипском цртежу који се овде, у Завали, може пратити боље него на осталим делима, по сликању фигуре у покрету и драперији која истиче и покрет и волумен, или фигуре у раскораку са лаким окретом, што смо уочили и код апостола у Житомислићу.⁵⁶

Разлике постоје у боји, која је у Завали пастелна а у Житомислићу звучна, светла, са наглашеним контрастима, што је, могуће, последица различитих техника као и оштећености и избледелости боје.

Управо ове особености показују да је Чин позније дело Георгија Митрофановића из периода када се колорит у њега расветљава.⁵⁷

⁵⁵ Н. д., 306—307.

⁵⁶ Исто, 322. Т. VIII. Нарочито став, покрет и цртеж фигура неких апостола из Причешћа.

⁵⁷ Д. Богдановић, В. Ј. Бурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 158.

Осим запажених ликовних вредности, Чин се одликује и јединственим иконографским решењем, јер се уз апостоле сликају српски светитељи Сава и Симеон.

Још од средњег века, српски писци Доментијан и Теодосије, обојица хиландарски монаси, у житијима и песмама посвећеним св. Сави и Симеону истичу их као нераздвојне у њиховој пастирској делатности. Ова идеја одразила се и сликањем њихових заједничких портрета.⁵⁸

У ширењу њиховог култа највећу улогу имали су манастири Хиландар и Милешева. У Хиландару се чува неколико ктиторских икона св. Саве и Симеона које су настале од XIV до XVIII века.⁵⁹

Од обнављања Пећке патријаршије средином XVI века њихови портрети сликају се у великом броју обновљених цркава. Представљање светитеља као заступника пред Христом на дан Страшног суда, које се средином XIV века јавило сликањем св. Саве и Симеона на зиду крај олтарске преграде у цркви св. Апостола у Пећи,⁶⁰ проширује се и преноси и на иконопис.

Из XVII века сачувано је неколико икона на којима се изражава ова, сада све популарнија идеја. У Николју, на престоној икони Христа с апостолима из 1627/8, која се атрибуира хиландарском сликару Јовану, насликаны су св. Сава и св. Симеон.⁶¹ У Пиви њихови ликови доспевају као престоне иконе на олтарску преграду.⁶² Сликар Андрија Раичевић, за кога се препоставља да је боравио у Хиландару, насликао је 1654. малу икону Деисис са светитељима, међу којима су и ликови св. Саве и Симеона. И касније ће се представе ових светитеља сликати заједно, у разним варијантама, на иконама деизиса.

Деисисни чин манастира Житомислића исказао је најбоље стару, средњовековну идеју. Георгије Митрофановић, хиландарски монах и сликар Савиног житија у трпезарији Хиландара, литературно образован и обавештен човек, ову представу саобразио је духу времена, када је св. Саву и Симеона, који су некада били сликаны уз олтарску преграду, на зиду, придржио поворци апостола на самом Чилу. Тиме је најбоље истакао идеју о светитељима као „савроницима апостола” и заступницима људског рода пред Христом на Страшном суду.

Није, вероватно, случајно што је овај јединствени иконографски тип Деисисног чина настао у Херцеговини — земљи „херцега од Светог Саве”. Осим утицаја средњовековне традиције, близина и значај манастира Милешеве, у коме је почивало тело св. Саве, несумњиво су утицали на посебно поштовање и неговање култа св. Саве и његовог оца св. Симеона Немање.

⁵⁸ Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*. Заједничке слике св. Симеона и Саве, п. о. из књиге О Србљаку, Српска књижевна задруга, Београд, 1970, 178—186.

⁵⁹ Св. Радојчић, *Хиландарске иконе св. Саве и св. Симеона — Немање*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве, год. XXXIV, 1953, бр. 2—3, 30—31.

⁶⁰ Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, 35—37, 39.

⁶¹ В. Ј. Ђурић, *Иконе Југославије*, Београд, 1961, 134, каталог 83, т. CVII.

⁶² С. Петковић, н. д. 82, белешка 67.

Видели смо да време од 1615. до 1620. Георгије Митрофановић проводи у домовини где је сликао фреске и иконе за манастире Крупу, Морачу, Добрићево, Завалу, св. Димитрија у Пећи и Студеницу.

Не треба заборавити да је у то време у Хиландару био игуман житомислићки пострижник Иларион, пријатељ и сарадник Георгијев, а да су Храбрени, са друге стране, били приложници и ктитори манастира Завале. С обзиром на ово и, нарочито, сродности са сликарством у Завали, највероватније је да се Митрофановић прихватио сликања Чина у Житомислићу, у време када је радио у недалекој Завали. Храбрени су, можда, уз помоћ игумана Јлариона, успели да придобију презапосленог мајстора да наслика и Деисисни чин за њихову задужбину у Житомислићу.

Према томе, Деисисни чин и сликани крст манастира Житомислића били би дело Георгија Митрофановића, настало негде између 1618. и 1619. године, с тим што остаје извесна резерва на коју нас обавезују непотписана и недатована дела.

3. Царске двери

а) Дуборез

Трећа целина житомислићког иконостаса — царске двери — најчешће помињане и описане, добиле су у последње време и посебне студије о свом дуборезу⁶³ и иконопису⁶⁴.

Дуборез двери веома се разликује од осталих дуборезних целина иконостаса, што је разумљиво с обзиром на касније време настанка. Поред већ познатих елемената украса, јављају се и нови мотиви: решеткасти преплет, крупни цвет са полукуглом у центру, лиснати цветни мотив испрелетен и повезан двоструком врежом.⁶⁵ (Сл. 40)

б) Иконопис

Иконопис се јавља као мањи део на великој, дуборезној површини и атрибуиран је мајстору Радулу, што је од већине аутора остало прихваћено.⁶⁶

Натпис исписан ситним златним словима у два реда испод ногу Архангела Гаврила помиње само ктитора двери, проигумана Серафиона, и годину настанка, 1675.⁶⁷ сиे двери сагради пронгвмен(ъ) серафишник въ л(ѣто) з р II д Ѧ хр(иста) а х о е

⁶³ М. Боровић-Лубинковић, н. д., 112.

⁶⁴ Р. Момировић, *Carske dveri manastira Žitomislića*, 99—112.

⁶⁵ Висина двери до крста износи 147 см, а крста 17—19 см. Ширина левог крила 45 а десног 46 см. Дебљина даске 2,5 см. Спољни, накнадно додани оквир који повећава двери, свакако новији и видно грубљи, указује на могуће преправке на доњем делу иконостаса. Осим тога, двери на наличју имају четири багламе (на сваком крилу по две) од којих су сада употреби само две, што такође упозорава да је било неких промена.

⁶⁶ П. Момировић, н. д., 107—111.

⁶⁷ П. Момировић, *Капители манастира Житомислића*, Богословље год. XIII, свеска 1—2, Београд 1969, 129—130; овде аутор даје исправку свог ранијег читања, односно тумачења године, одређујући годину настанка двери у 1675. после 1. септембра.

Композиција Благовести — арханђел Гаврило лево и Богородица десно сликанти су на уским, издуженим површинама даске (величине 38 × 16 см), нешто удубљеним у површину дубореза који им чини оквир у виду полуокружног надсвођене нише. Натпис (Бл(а)говеђије) исписан је лепим, издуженим цинобер словима (висина 1 см) на златној позадини, делом изнад главе Арханђела, а наставља се изнад главе Богородице (пр(к)с(к)тје Б(огороди)це).

Гаврилова цинобер доња хаљина и тамноплави (?) плашт моделовани су линијицама. Позадина је доле зелена. Испод сребрног окова види се да је нимб означен са две линије украсене редом пунцираних тачкица са додатком по три тачкице на правилним размацима. Уз тамноцрвену боју Богородичиног мафориона и тамноплаву хаљину,

Сл. 40 Царске двери ктитора проигумана Серафиона, 1675, мајстор Радул (?)

нешто цинобера, окера и зелене, видимо ове боје из сликарске палете, боје већ помало угашене и без сјаја.

Цар Соломон (ц(а)р - ломонъ) у окружном медаљону горе лево, сликан истом палетом и поступком, на златној позадини Архијевијен свитак са текстом, исписан црним словима, као и натпис са именом: **многије дацери сатворише силах многије сте ж - - аије когатетко** (Приче Соломонове 31, 29)⁶⁸

Цар Давид (ц(а)р д(а)в(и)д) разликује се, углавном, другим текстом на свитку: **слиши даци и виждъ и п(р)иклони ухъ ткои** (Псалм 45, 10)⁶⁹

Најближе паралеле житомислићким Благовестима видимо на двема сарајевским иконама истог садржаја⁷⁰, које се приписују Радулу и времену када је он, 1674, сликао иконостас у Старој српској православној цркви и Сарајеву. Алик Богородице из Житомислића, њена издужена фигура и став, као и обрада инкарната, сродни су Богородици са иконе у Музеју града Сарајева, док је фигура Арханђела више налик Арханђелу са иконе Благовести у Старој цркви.

Извесна неуједначеност и разлика у сликарском поступку између Арханђела и Богородица на дверима манастира Житомислића могу да наведу на претпоставку да је у питању рад двојице сликара — мајстора Радула (Богородица) и његовог помоћника (Арханђело).⁷¹

Заиста, уочавају се извесне разлике у тону инкарната који је на лицу Арханђела хладнији, сивкаст, а код Богородице топлији, окер. Глава Богородице је брижљивије моделована, а постоји и разлика у висини тла доње, зелено обојене зоне на којој фигуре стоје.

Ипак, сличност обраде инкарната: бели зарези око очију, исти подочњаци, капци обојени црвеном бојом, упућују на истог сликара. Вешто моделована стопала Гаврилова, као и сличност с истом фигуrom на икони из Старе цркве у Сарајеву, указују да је пре у питању неуједначеност, као последица рада изведеног с мање брижљивости.

Иконопис двери манастира Житомислића: композиција Благовести као и два попрсја у медаљонима могу се сматрати радом једног сликара — Радула — који је он насликао годину дана после иконостаса у Старој цркви у Сарајеву.

Натпис на дверима у коме је забележено да „... двери сагради проигуман Серафион ...”, навео је М. Љубинковић да дуборез сматра његовим делом, иако уочава сличност са дуборезном двери из Николоца код Бијелог Поља, које се приписују Радулу.⁷²

Дотичући се осетљивог питања ауторства дубореза П. Момировић је склон да Радула сматра и дуборесцем двери, али са опрезношћу закључује да би Радул, уколико је творац оба дела, био боли дуборезац него иконописац.⁷³

⁶⁸ Ерминија, н. д., 236. Текст гласи: „Многе су жене биле врсне, али ти их надвишијеш све.”

⁶⁹ Ерминија, н. д., 236. Текст гласи: „Чуј, кћери, погледај и обрати к мени ухо своје.”

⁷⁰ Д. Mazalić, *Slikarska umjetnost*, слика 45 и слика 43.

⁷¹ P. Momirović, *Carske dveri manastira Žitomislića*, 104.

⁷² М. Коровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез*, 111—112, 136, т. LXIIб.

⁷³ P. Momirović, н. д., 112.

Велики број Радулових иконописних дела украшен је богатим дуборезним оквирима. То је највише наводило истраживаче који су се бавили проучавањем Радуловог сликарског рада да га сматрају и творцем дубореза који краси његова дела.

О мајсторима дубореза, који су претежно анонимни, мало се код нас зна. Њихова дела рађена да улепшају икону или иконостас приписују се већином аутору иконописа, чак и када је у питању велика дуборезна целина.⁷⁴

Међутим, познато је још од средњег века да су постојали мајстори који су се посебно бавили овим занатом, па нема сумње да се то и касније наставило. Велика дела дубореза стварана до краја XVI века и током прве половине XVII века својим постојањем намећу мисао о постојању специјализованих мајстора дуборезбара. Од почетка XVII века среће се и назив за дуборесце крстова — „крстар”.⁷⁵ Ретки натписи казују да су мајстори дубореза често били монаси.⁷⁶ Било је сигурно и много самоуких дуборезбара, вичних овом занату, с обзиром на то да је дуборез у нас био широко распрострањена народна уметност.

Натпис у коме се помиње проигуман Серафион казује да је он био ктитор, али не и резбар двери. Са друге стране, стил мајстора Радула као дуборесца (мада је он то и могао бити) није до сада посебно испитиван, да би се поједина дела дубореза могла са сигурношћу припратити његовој руци.

Како житомислићке двери представљају једно од најлепших дела дубореза нашег XVII века, вероватно су рад неког специјализованог, обдареног и вештог мајстора резбара, који је у Житомислићу оставил своје најбоље остварење.

Најближе житомислићким, можда дело истог мајстора, јесу двери рађене за манастир Тврдош, које су после страдања овог манастира пренесене у Савину.⁷⁷

Посматран као део целине иконостаса, дуборез двери издаваја се истанчаношћу свога рада. Увођење нових декоративних елемената у виду плитко резаних, разиграних цветних мотива с испреплетеном врежом не разбија јединство дуборезне целине иконостаса, већ јој даје несвакидашњу вредност, остварену необичним спајањем грубог и истанчаног, што, с једне стране, подсећа на резање у камену, а са друге, на вез или чипкасто ткање.

⁷⁴ Cf. A. Сковран, Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља, Старијар, н. с., књ. IX—X, Београд 1958—1959, 365; Иста, Иконостас цркве св. Николе у Подврху и његов творац, Зограф 4, Београд, 1972, 62.

⁷⁵ О томе више у З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, 343—344.

⁷⁶ М. Љубинковић, Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори, Хиландарски зборник 1, Београд, 1966, 125.

⁷⁷ Д. Медаковић, Манастир Савина, Велика црква — ризница — рукописи, Београд 1978, 61, сл. 66

* * *

4. Нове престоне иконе и Недремано око

Од ове целине потпуно се одваја надверник — Недремано око, и две нове престоне иконе постављене на место старих.

Икона *Богородица са Христом и анђелима* утрађена је у зидани део иконостаса, северно од двери.⁷⁸ (Сл. 41) Богородица седи на

⁷⁸ Иконе су готово истих димензија као и стари: 112,5 × 84 са просто профилисаним оквиром ширине 5—6 см. Сликане су темпером на дасци.

Сл. 41 Богородица са Христом и анђелима, нова престона икона, мајстор Михајло 1718

тамноплавом јастуку, на престолу окер боје (смеђе до светложутог). Цинобер мафорион и тамноплава доња хаљина украшени су златом цртаним мотивима шестокраке звезде и расцветаног шипка. Христова одећа боје смеђег и жутог окера истрвена је до подлоге. Попреја анђела на златној позадини иза престола одевена су такође у плаву и цинобер одећу. Тамнозелени под попрскан је мрљама жутог окера. Богородица у десној руци држи жезло барокне форме, које је, као и отворена круна на глави, смеђе боје, цртано или сенчено разним тоновима окера.

Инкарнат маслинастозелене боје у сенкама, које уоквирују овал лица, пратећи и очне дупље, прелази у облине лица преко жутог

окера на крају сасвим расветљеног потезима беле боје. Густо распоређене беле линијице повучене од носа према лицу истичу јагодице, сливајући се у облине чврсто моделованог лица. Двоструки чунасти подочњак и линија изнад ока садрже примесе црвене боје. Око цртанао правилно, мрком бојом, белих беоњача, мрке дужице и црне зенице. Обе усне су црвене, доња изразито развученог, правоугаоног облика. На глави левог анђела још боље се види пуноћа моделације.

Нимбови су покривени оковима од искуцаног сребра. Богородичин нимб је ужи, са оковом у техници позлаћеног филиграна. На њему је, у два реда, лево и десно у висини очију, филигранском жицом исписан запис ктитора игумана Максима. Натпис гласи: **ПРИЛОЖНИ НЕРМОНАХЪ ИГУМАНЪ МАКСИМ** (сл. 42)

Сл. 42 Детаљ сл. 41

Сл. 43 Деисис, нова престона икона, сликар Михајло 1718

Икона *Деисис* — Христ на престолу са Богородицом и Јованом, сликана је на горе златној, доле окер позадини.⁷⁹ (Сл. 43) Христов престо у боји смеђег и жутог окера искићен је златним барокним орнаментима. Христова тамноплава одежда са златним, шаблонски отиснутим орнаментом шипка, порубљена је златном траком са тамноплавим цветним мотивом. Црвени епитрахиль украшен је златним крстовима. У левој руци држи отворено јеванђеље и барокно жезло а на глави има округлу круну — оков од филитранске жице. Отворено јеванђеље исписано је уобичајеним текстом који се, заклоњен руком, види фрагментовано: „*Приидет благословени ѿца* — — — (Матеј 25, 34).

Богородичин црвени мафорион и Јованова црвена хаљина и смеђи плашт моделовани су грубим, широким линијама и наборима.

Недремано око (*недръмано очо*) сликано је немарније.⁸⁰ (Сл. 44) На позадини окер и доле тамнозеленој исписан је црним словима натпис. Престо је mrке боје са крутим и дебелим златним линијама, а на наслону су понекде разбацане плаве и црвене тачкице. Цинобер, тамноплави и вероватно зелени јастуци украшени су златним вегетабилним орнаментом. Преко лежаја је пребачена цинобер драперија, са златним орнаментом лозице, док су тамнозелени хитон и цинобер химатијон моделовани грубо, дебелеим златним линијама.

⁷⁹ Икона је величине 114 × 85 см, са оквиром ширине 5—6 см. Темпера на дасци.

⁸⁰ Величина 40 × 72,5 см, а са оквиром 47 × 76 см. Икона није очишћена. Овде се први пут помиње.

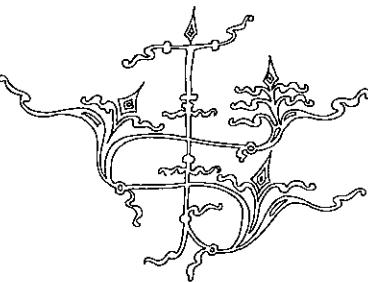
Сл. 44 Недремано око, сликар Михајло 1718.

130

Обрада глава и руку најбоље показује одлике стила мајстора иконе. У његовом поступку видљиво је коришћење поука итало-критских мајстора, које је он саобразио начину рада православних иконописаца на Приморју. Пуни облици тела, доста незграОни и неодређени под тежином круто постављене драперије, одају извесну несигурност сликара. Фигура је статична, а осветљење и колорит у духу поствизантијског сликарства. Облик престола и вегетабилни украси на њима и одећи, барокно жезло неспретно стављено у руке Богородице и Христа, шаблонски аплициран орнамент на драперији, ћили отворена круна на глави Богородице, показују утицај левантског барока који је карактеристичан за зографе „прелазног стила” са почетка XVIII века.

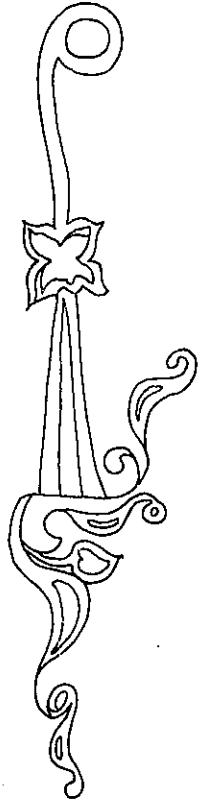
По српском запису који су видели Иларионов и Р. Симоновић, иконе је 1718. насликао сликар Михајло по наруџбини ктитора кир-Петронија Вукопарана.⁸¹ Мада је податак уверљиво саопштен, ипак се он у последње време прихвата са резервом, с обзиром на то да није могао бити проверен.⁸² Како се у запису помињу „сие иконе” и „писац образом”, дакле иконе у множини, дошло је до претпоставке да је мајstor Михајло сликао цео иконостас, изузев старих престоних икона.⁸³ Сада када је могуће упоредити сликарство нових престоних икона са Чином и сликаним крстом, сувешно је говорити о разликама. — Иконама које је насликао мајstor Михајло завршен је рад на сликању иконостаса. На њему су радила четворица (петорица, са помоћником) сликара: непознати сликари старих престоних икона, Георгије Митрофановић, Радул и Михајло. Увек су то били добри сликари, међу најбољима у свом времену.

⁸¹ Н. Иларионов, н. д., 6; Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 5; В. Боровић, *Манастир Житомишић*, 20; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство*, 296, белешка 264.

⁸² П. Момировић, н. д., 100, белешка 12. Каже да запис није видео, али мисли да се он односи на две барокне иконе. Б. Мазалић н. д., 114, каже да „сигнатура више не постоји”.

⁸³ Д. Mazalić, н. д., 41, 114—119, белешка 80а. Овде су одлике стила добро анализоване, потпуне и корисне.

VI. РИЗНИЦА

Ризница манастира Житомислића налазила се у две просторије у западном делу новог конака. У једној соби чуване су старе рукописне и штампане књиге, манастирски архив и богослужбени предмети. У великој сали до ње, манастирском музеју, осим неколико слика и археолошких предмета било је изложено више старих фотографија манастирског здања и старина.¹

О уређењу ризнице и предметима који се у њој чувају дознаје се из првих описа манастира средином XIX века. Већ тада је несразмеру између богатства манастира и његове ризнице уочио Н. Дучић, који је узроке овоме нашао у похлели калуђера фанариота, за које вели да су највише драгоценних ствари и одјеђа однели из Житомислића и Пливе.²

После пожара конака у коме је изгорела и ризница, сачувано је само нешто златарских радова и збирка икона, што се данас излаже у цркви.³

1. Библиотека

Може се претпоставити да је књижница почела да се ствара још током последње две деценије XVI века, с обзиром на то да манастир већ 1583. има игумана. Као најстарије у манастиру забележене су две рукописне књиге, *Минеј* из 1590, за који се не зна где је писан и један *Псалтир* манастира Ломнице из 1602/3.⁴ Међутим, ин-

¹ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, књ. 168, 1891, 15—16.

² Н. Дучић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Књижевни радови I, Београд, 1891, 71—72.

³ Остаци сагореле ризнице ископани у рушевинама приликом обнављања конака чувају се у манастиру, али нису изложени.

⁴ В. Боровић, *Херцеговачки манастири*, *Манастир Житомислић*, Старинар, III серија, том X—XI, Београд 1935—36, 13; Љ. Стојановић, *Стари српски записци и натписи I*, бр. 811, 923.

тензивно набављање и преписивање књига почине од друге деценије XVII века.⁵

Од почетка XVIII века у Житомислић су почеле да пристижу руске штампане књиге као дар и завештање угледних и моћних дародаваца цара Петра Великог, ктитора Милорадовића и грофа Саве Владиславића.

Библиотека се одликова разноврсним избором књига који се није ограничавао искључиво на богослужбене потребе манастира. Поред *Типика* преписаног 1619. године,⁶ више јеванђеља, миџеја, апостола, требника и псалтира, биле су посебно занимљиве следеће књиге: *Беседе Јована Златоустог* (1618/19),⁷ *Варлаамово житије*, преписано 1633. у Кафери за манастир Житомислић,⁸ и препирка Јеврејина са хришћанином, односно *Месија истини* са записом да је књига 1669. преведена са руског на српски језик од јеромонаха Самуила Бакачића.⁹ Занимљиву историју имала је *Лествица Јована Лествичника*, преписана 1617. у Бозући, са извода који је у Папраћу донесен из Русије, одакле је доспела у Житомислић.¹⁰

Од нарочитог је значаја *Хронограф* или *Цароставник*, преписан 1634. у Хопову настојањем Житомислићког проигумана Висариона, који се, као историјско штиво, врло радо читao у херцеговачкој епски настројеној средини.¹¹

Вредне помена су и неке од најстаријих српских штампаних књига XVI века: *Октоих*, штампан 1536. у штампарији Божидара Вуковића у Венецији, *Београдско јеванђеље* из 1552. штампано „... повеленијем г. Тројана Гундулића...”, а приложено Житомислићу 1657. и *Триод* Вићенца Вуковића из 1561. године.¹²

Вероватно да су многе од ових књига биле уvezане у кожни повез или метални оков, али о томе је остало најмање података.¹³

⁵ Од средине XIX века, када су поједини истраживачи почели да пописују књиге, забележено је до 40 српских рукописних и 6 штампаних књига. Од руских књига забележено је 9, јер су се у њима налазили записи. — Да је библиотека могла бити већа, упућује податак С. Шолаје да се 26 црквених књига, од којих неке са записима, налази у Мостару. Многе од њих писане су у Житомислићу. Види С. Шолаја, *Монастир Житомислић у Херцегозини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин, Задар 1846, 143—145. — У новије време о библиотеци манастира Житомислића писала је Lamija Hadžić osmanović, *Biblioteke i Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, „V. Masleša”, Sarajevo 1980, 79—81. Аутор користи податке које дају старији аутори, нарочито Нићифор Дучић. Податак о једној књизи са записом из 1828. преузет од А. Стојановића (*Стари српски записи и натписи II*, бр. 4064) проту-мачен је нетачно (стр. 80).

⁶ В. Боровић, н. д., 10.

⁷ М. Вукићевић, *Из старих србуља, Манастир Житомислић*, Гласник Земаљског музеја XIII, Сарајево 1901, 50; В. Боровић, н. д., 10.

⁸ В. Боровић, н. д., 11.

⁹ М. Вукићевић, н. д., 51.

¹⁰ В. Боровић, н. д., 13; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 1043.

¹¹ Н. Дучић, *Хронограф Житомислићки*, Гласник Српског ученог друштва, књига XXXII Београд 1871, 239—277; В. Боровић, н. д., 17—18; Б. Трифуловић *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1974, 342.

¹² В. Боровић, н. д., 16—17; М. Вукићевић, н. д., 56—57.

¹³ М. Вукићевић, н. д., 48, пише да је псалтир Стефана Аврамовића Храбрене из 1637. имао кожни повез на коме су били утиснути украси од злата, а В. М. Буковић је видео: ... неколико великих јеванђеља златом окованых... Cf. В. М. Буковић, *Из Благаја у Житомислић*, Босанско—херцеговачки источник,

О илуминацији рукописних књига писао је највише М. Вукићевић. Поред детаљних описа неколико рукописа, он даје и цртеже иницијала из *Псалтира* писаног 1637. за спахију Стефана Аврамовића Храбрене.¹⁴ Од њега дознајемо да су се у великом броју рукописа налазиле „ванредно лепе вињете”. Тако је један *Минеј* за март, пореклом из Плаве, имао заставицу у облику правоугаоника, обожену златом, црвеном и зеленом бојом, по којима су сликане гране са птицама и животињама.¹⁵ Заставица квадратног облика била је насликана и на првом листу Беседа Јована Златоустог, књиге која се „списа” при храму манастира Житомислића.¹⁶ Морале су бити веома лепо украшene и две књиге са тада још очуваним портретима јеванђелиста. У Житомислићу је 1618. писан *Апостол*, који је, осим ванредних иницијала, имао и „добро очуван лик св. Луке како седи са свитком у руци”.¹⁷ У *Минеју* за март, који је 1690. исписао у Сарајеву „прешни брат Авакум од манастира Хопова”, да би га приложио манастиру Житомислићу, насликан је портрет Јована Златоустог у архијерејској одежди са свитком у руци. Он се М. Вукићевићу учинио нарочито занимљив по својој изради.¹⁸

Поменик манастира Житомислића имао је на почетку заставицу правоугаоног облика, укraшenu мотивом преплета и палмете, сликану свакако до 1618/19.¹⁹ (Сл. 46)

Од инвентара те велике и значајне библиотеке сачувани су у манастиру само један *Требник* и два листа *Пентикостара*, једини остаци девет руских књига које су 1707. донели Михајло и Гавро Милорадовић. Запис ктитора истоветне садржине, који је постојао на свих 9 књига очуван је у *Требнику*. (Сл. 47, а, в, г, д) Од *Пентикостара* су преостала два листа, почетни из чијег текста се дознаје да је књига штампана у Москви 1704, (сл. 48) и један лист са вели-

год. IV, Сарајево 1890, 365; Р. Симоновић помиње две руске књиге, од којих је једна, у позлаћеном окову, штампана 1651. у Москви, а другу, јеванђеље, окована је 1691. златар Сава по налогу житомислићког јеромонаха Висариона.

¹⁴ М. Вукићевић, н. д., 45—48, слика 1—9. (Цртежи иницијала и слова унесени су као декоративни детаљи и у текст наше књиге). По њему иницијали су били цртани црвеном, зеленом или плавом бојом. — По приложеним цртежима види се да су иницијали били обликовани од троцланих и двочланих преплетених трака, а по типу најближи иницијалима из рукописа насталих у скрипторијима око манастира Св. Тројице Пљеваљске и Бијелог Поља. Напр. иницијал „В“ веома је сличан истом иницијалу из великог Четворојеванђеља манастира Св. Тројице, почетак Јована, само што тројички није грађен од троцлане траке (види: Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд, 1950, 58, т. LIV).

Аруги тип иницијала у овом рукопису био је киноварног типа, укraшen танким стилизованим гранчицама и врежама са листићима и бобицама на крајевима. Они су слични иницијалима из једног *Минеја* за септембар који је 1648. писан на Светој Гори (cf. М. Харисијадес, *Иlluminatione рукописа XVII века исписаних или набављених на Светој Гори за манастире у српским земљама*, Хиландарски зборник, 4, Београд, 1978, 172, бр. 10, сл. 2, 3).

¹⁵ М. Вукићевић, н. д., 41—42.

¹⁶ Id. 50.

¹⁷ Id. 48—49.

¹⁸ Id. 44.

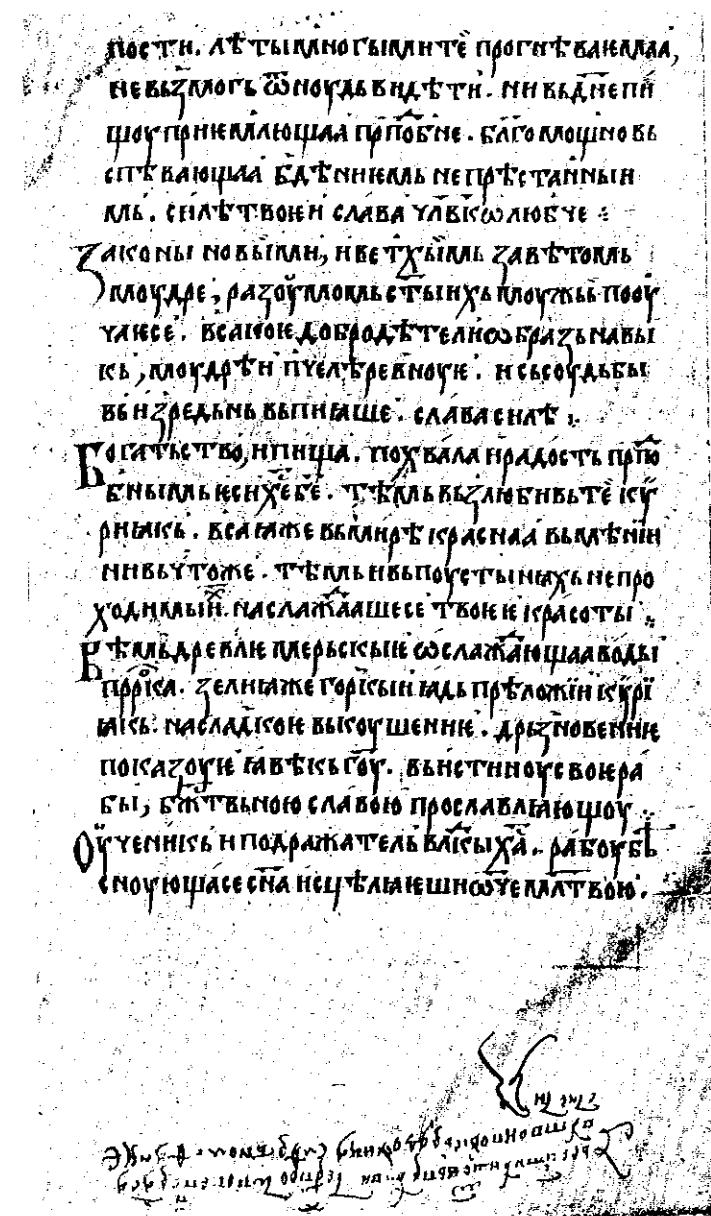
¹⁹ В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 17, сл. 4; Из документације др. В. Боровића о Житомислићу сачувани су негативи три стране текста Поменика, који се чувају у збирци фотоисторије Народног музеја у Београду, инв. бр. 909, 910, 911.

ким записом патријарха Арсенија IV о његовој посети манастиру Житомислићу 1727.²⁰ (Сл. 49)

Неке од књига манастира Житомислића временом су доспеле у друге збирке, као што је бивало и обратно, да књиге писане за друге цркве доспеју у манастир Житомислић.²¹ Тако се у правом

²⁰ Требник и два листа Пентикостара, од којих је један са записом патријарха Арсенија IV из 1727, изложени су у витрини у припрати.

²¹ Бројни су примери оваквих књига, што дознајемо из разних записа. — Данас се у манастиру чува *Минеј* из XIV века писан на пергаменту, који је некада припадао цркви у Срђевићима код Гаџка, па је после много лутања, са оштећеним текстом и исеченим записима доспео у манастир Житомислић, где се чува и излаже (сл. 45).

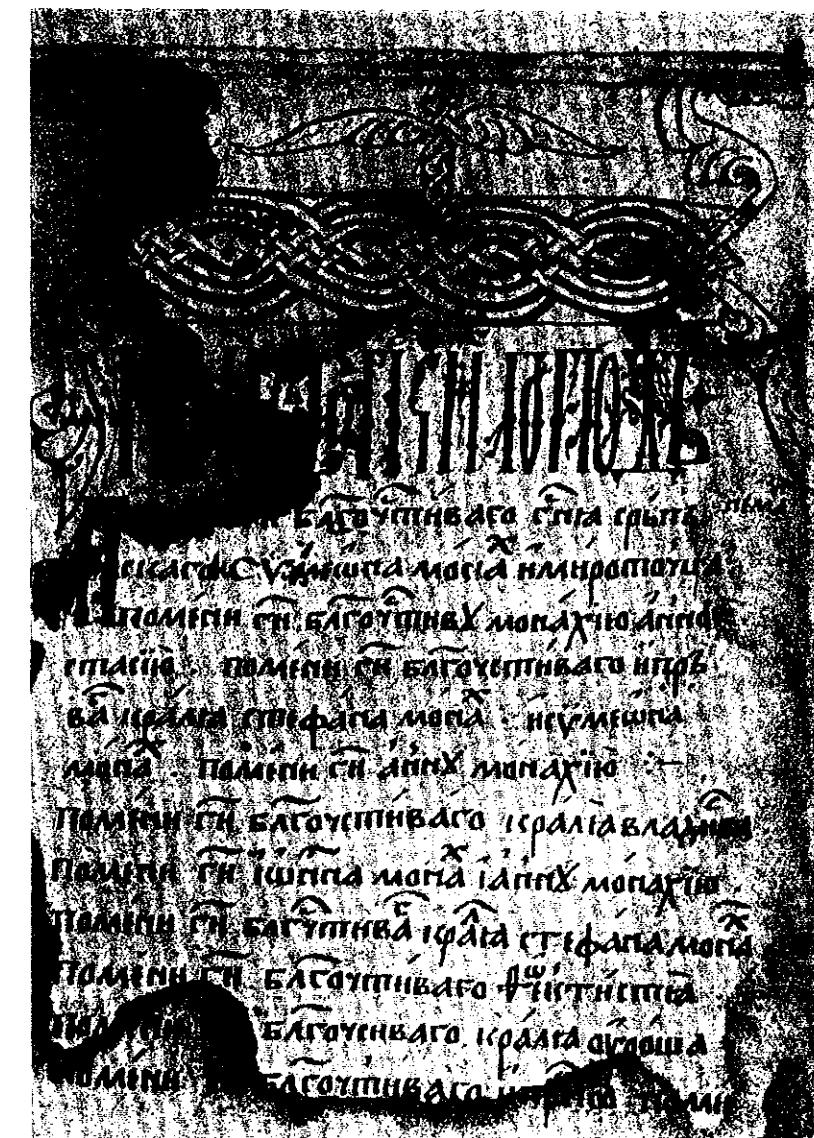
Сл. 45 *Минеј*, XIV век (каталог I)

славној цркви у Стоцу чувају две рукописне и једна штампана књига манастира Житомислића занимљиве, између остalog, и због записа митрополита Саве Косановића из 1885.²²

Недавно је у Британској библиотеци у Лондону откријена српска рукописна књига *Службеник*, која је настала у манастиру Житомислићу 1706.²³ „Потрудих се о сем” — каже у великом запису на почетку књиге Лазар Бугарин, који је исписао и украсио рукопис

²² V. Mošin, S. Traljić, *Cirilski spomenici u Bosni i Hercegovini, Naše starine IV*, Sarajevo, 1959, 88—89. — Види и белешку 5.

²³ S. Petković, *Rukopis manastira Žitomislja iz Britanske biblioteke u Londonu, Naše starine XVI*, Sarajevo, (у штампи). Фотографије минијатура добила сам Љубазношћу С. Петковића.

Сл. 46 Поменик манастира Житомислића, почетак XVII века (снимак из 1926)

заставицама, бројним иницијалима и двема минијатурама (величине $16 \times 9,5$ см), ауторским портретом Јована Златоустог (сл. 50) и композицијом „Св. Флавијан рукополаже Јована Златоустог за свештеника у Антиохији” (сл. 51). Ова композиција необична за иконографски репертоар Службенника, као и чињеница да су обе минијатуре копиране из украјинских књига прве половине XVII века, чине Лазарево дело веома значајним у културно-историјском смислу. Иначе, минијатуре су навешто и поједностављено цртане смеђим мастилом, богато украшене одједре обложене су плавом, црвеном и жутом бојом.

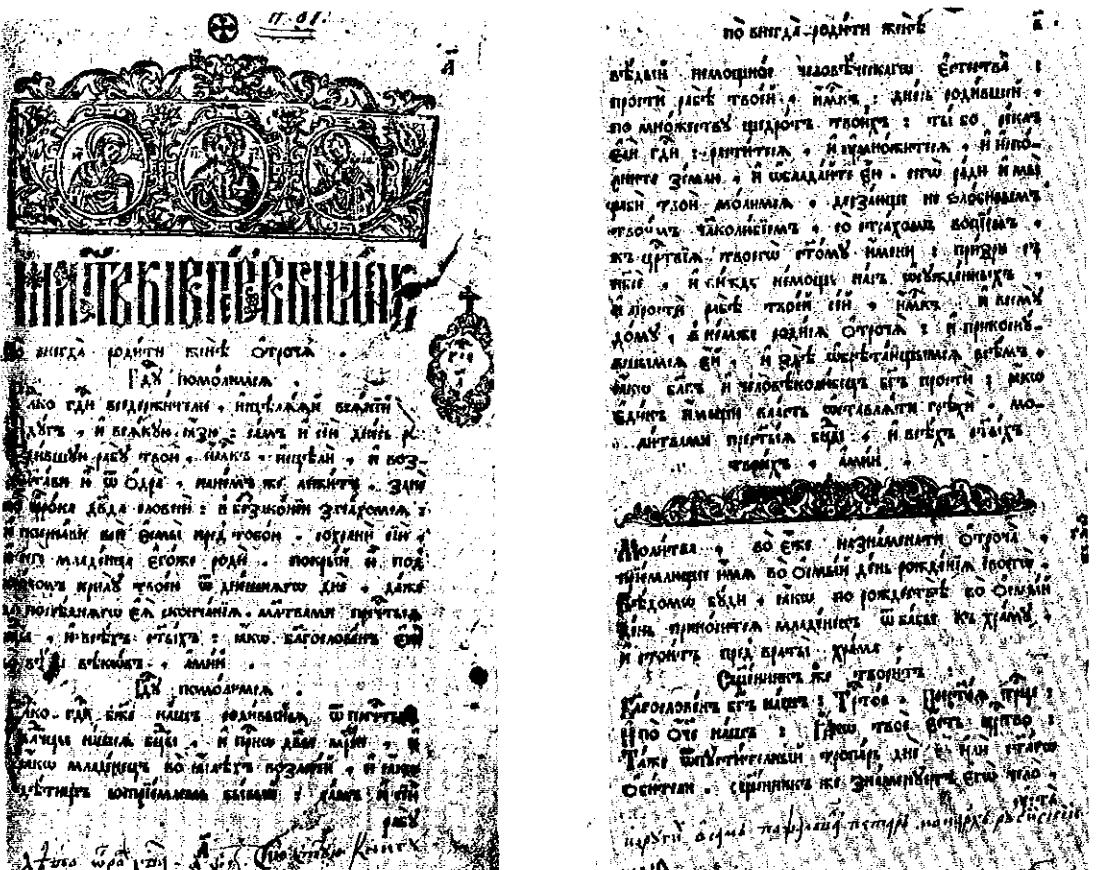
Некада житомислићки а сада лондонски Службеник несумњиво представља анахронизам, али и потврду како се дуго у Житомислићу неговала лепа стара традиција преписивања и укращавања књига.

7. Збирка златарских радова

Најпотпуније описе металних предмета до другог светског рата оставили су Р. Симоновић²⁴ и В. Боровић.²⁵ Њихови пописи садрже

²⁴ Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 15—16.

²⁵ В. Боровић, н. д., 9, 15—16, 20, 23.

Сл. 47 а, б, г, д. Требник, руска штампана књига с почетка XVIII века.

претежно исте предмете. Међутим, Симоновић напомиње да је, осим онога што је пописао, остало још „разних врста крстова, женских појасева, пафта од сребра, ..., разних везова и тканина, што су надавали мостарски трговци...”²⁶

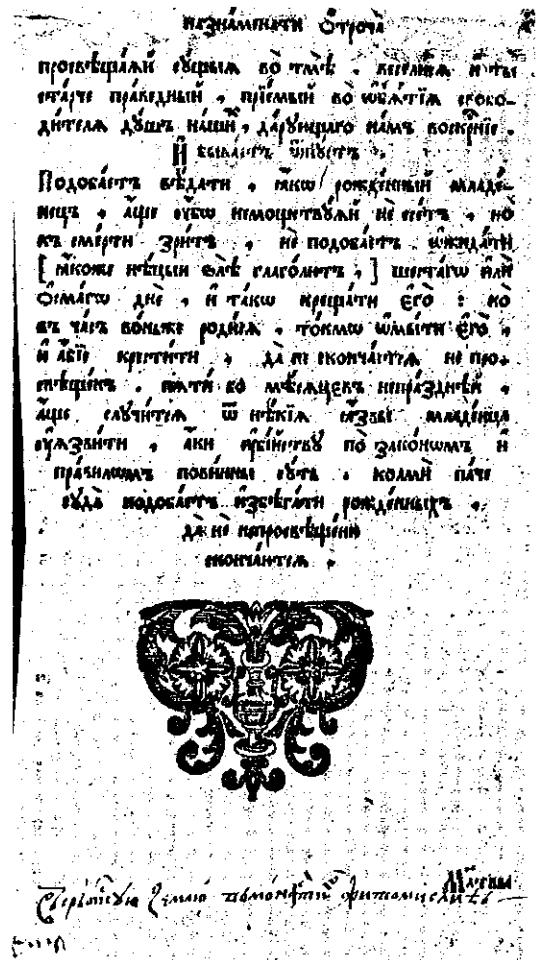
П. Момировић први после другог светског рата обавештава да у цркви има крстова и других непописаних предмета, а касније неке од њих и обрађује.²⁷ Неколико златарских предмета помиње и Б. Радојковић у оквиру своје студије о српском златарству.²⁸

Како осим ових помена систематског пописа преосталих драгоцености није било, појавила се потреба да се он сачини што је могуће потпуније.

²⁶ Р. Симоновић, н. д., 16.

²⁷ Р. Momirović, *Carske dveri manastira Žitomislića*, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 100; Исти. Прилог проучавању сарајевских кујунџија, прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином V, Сарајево, 1955, 202.

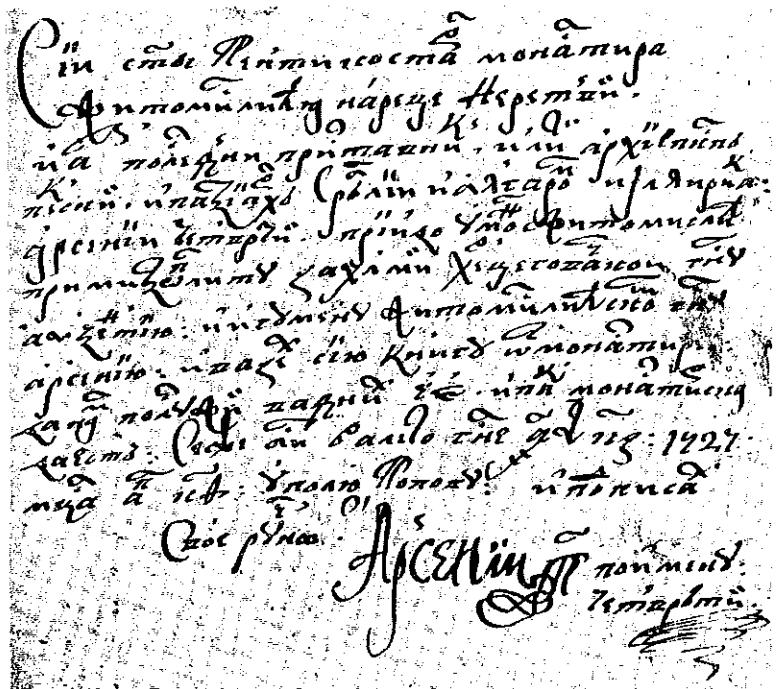
²⁸ Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Матица српска, Нови Сад, 1966, 117 (белешка 138), 127, 129, 142 (белешка 249), 144.

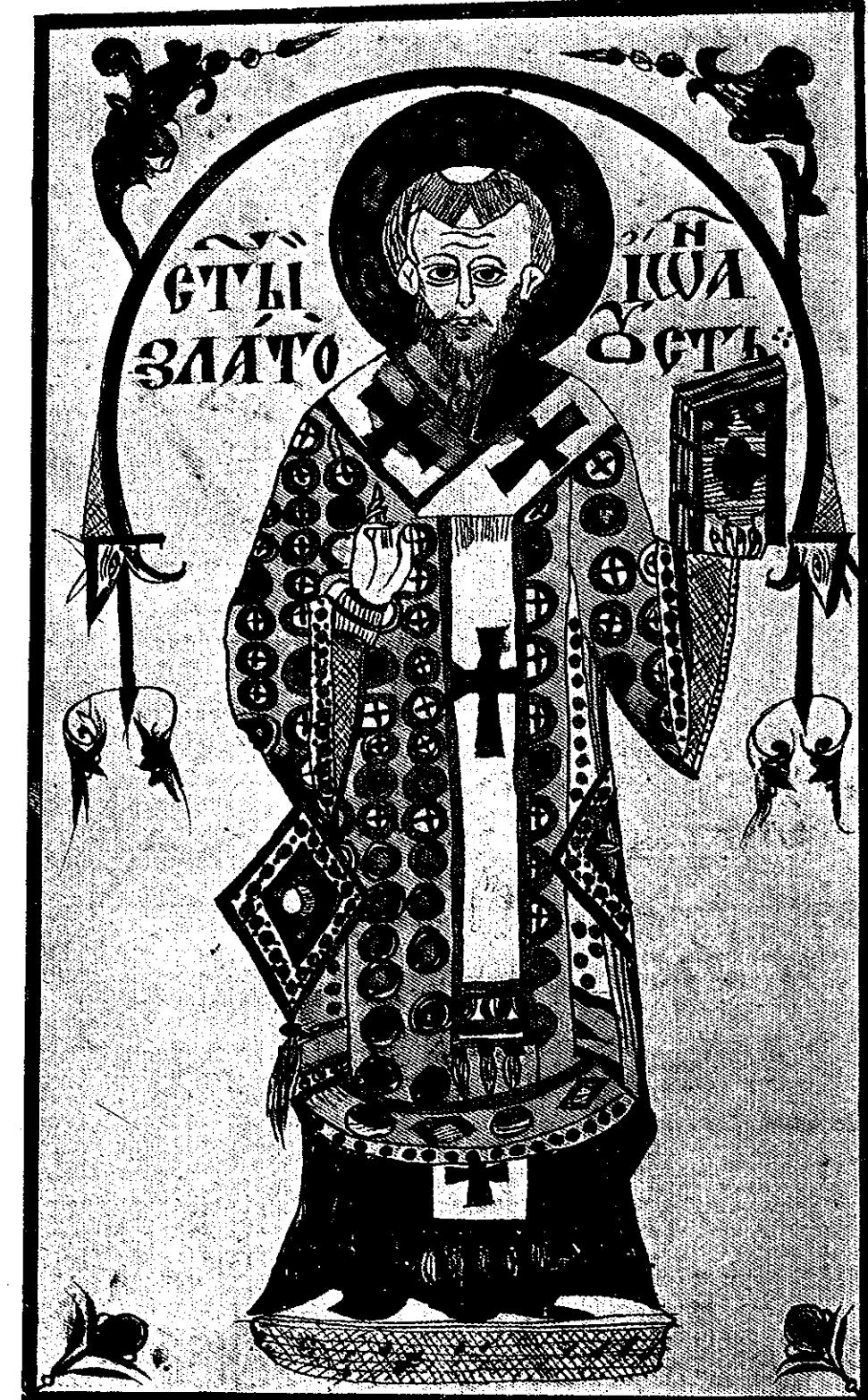
Листови са записом Михајла и Гаврила Милорадовића, 1707 (каталог 2)

Сл. 48 Лист Пентикостара, руска штампана книга, 1704 (каталог 3)

Сл. 49 Лист Пентикостара са записом патријарха Арсенија IV 1727 (каталог 3)

Сл. 50 Јован Златоусти, минијатура из Службеника писаног 1706. у Житомислићу.

Сл. 51 Св. Флавијан рукополаже Јована Златоустог за свештеника у Антиохији,
минијатура из Службеника, 1706.

142

Сл. 52а Сребрни тањир грфа Саве Владиславића,
1738 (каталог 6)

Сл. 52б Натпис на полећини тањира грфа Саве
Владиславића

Због значаја несталих предмета занимљиво је подсетити шта је ризница, према поменутим пописима, садржавала до другог светског рата.²⁹ То су били:

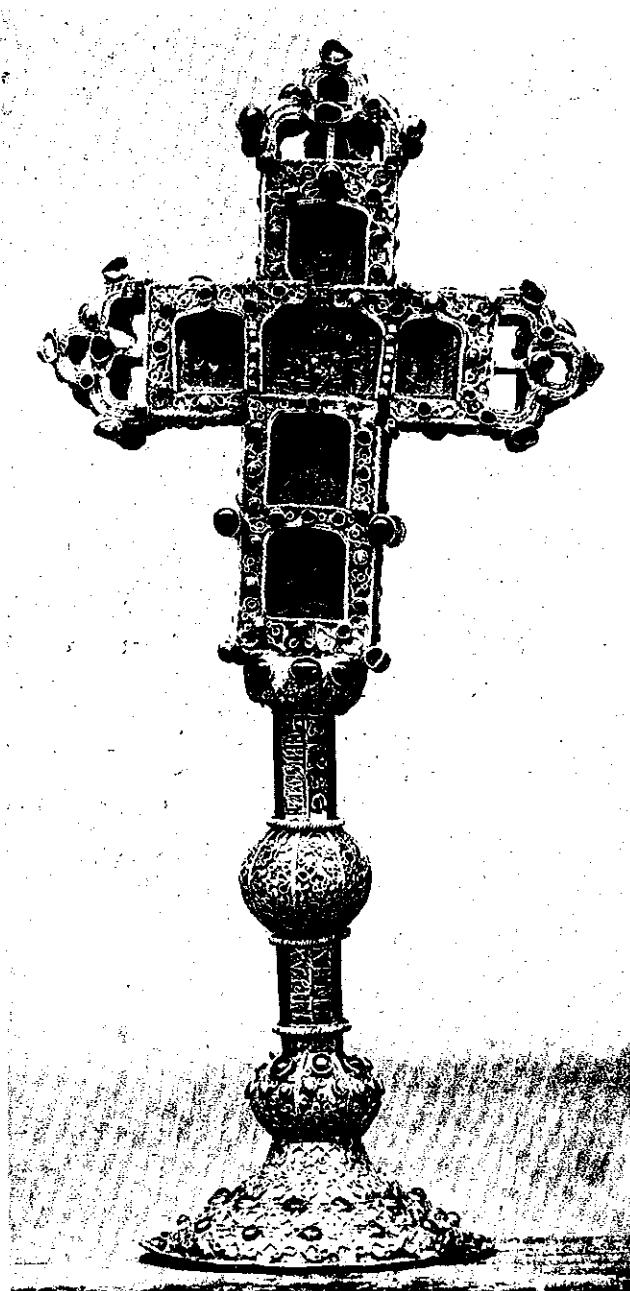
1. Недатирана кадионица од сребра са натписом спахије Буре Храбрена, коју оба аутора датирају у XVI век.
2. Дрвени крст обложен позлаћеним сребром са натписом на нози из 1630, у коме се помиње проигуман Висарион.
3. Сребрни позлаћени штап израђен 1632. за манастир, са натписом у коме се помиње неки Никодим.³⁰
4. Округла чаша од дрвета обложена сребром са натписом на нози из 1671. да је чаша проигумана Михајла.
5. Округла чаша од дрвета обложена сребром, са натписом проигумана Саве Хоповца.
6. Сребрна петохлебница са натписом из коме се дозијаје да је 1684. рађена за Житомислић настојањем хади-Јеремије јеромонаха „тоежде обитељи који беше у Сараеву путник”.
7. Налој рађен интарзијом у седефу 1696. са великим натписом у коме се помиње да је „рукоделие Гаврила јеромонаха Рачанина”.

²⁹ Потпис несталих предмета доносимо по Р. Симоновићу, и. д., књ. 168 (1891), 15—17 и В. Боровићу, и. д., 9, 11, 15—16, 20. — Vid Vuletić-Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, Viestnik hrvatskoga arkeološkog društva god. XI, br. 3, Zagreb, 1889, 79, помиње да се у Житомислићу чува и „Sbirka krasnijeh drevnjih krstova.”

³⁰ В. Боровић, и. д., 11; Стари српски записи и натписи III, бр. 5658. Натпис гласи: Ка лето 3. Р. Ј. Благовещенје Никодимъ. ит зе Оскудно обавештење код А. Стојановића „Натпис на крсту у манастиру Житомислићу” разликује се од Боровићевог, који је исти натпис видeo на штапу. Пошто В. Боровић јасно наводи „... леп, сребрни и позлаћени штап...”, нема сумње да га је видео, па је према томе податак о крсту нетачан, у извору који користи А. С.

8. Панагија са натписом да припада јеромонаху Руфиму из манастира Житомислића.

Данас у ризници не постоји ниједан од раније пописаних предмета, осим крста ктитора Вукосава Томашевића из 1689 (сл. 53), и дискоса грофа Саве Владиславића, за који нико не зна када и како је доспео у Житомислић. (Сл. 52 а, б) Он свакако казује нешто

Сл. 53 Крст ктитора Вукосава Томашевића из Црне Реке, 1689 (каталог 7)

о још недовољно разјашњеним везама које су постојале између породица Владиславић и Милорадовић.³¹

Недавно је у близини рушевина цркве манастира Бањске случајно ископан сребрни печат житомислићког јеромонаха Јосифа, који се датира у XVII век.³² У централном кружном пољу пречника 2,4 см приказан је св. Георгије на коњу, а око њега је испутченим словима исписано: † јосиф јеромонах житомислићани. Овај лепо обликован печат висине 4 см, са дршком завршеном у виду готичког лука, изнад кога је постављен крст, сматра се радом непознатог сарајевског мајстора.

Данас у самом манастиру постоји двадесетак очуваних предмета, претежно златарске израде, од чега је више од половине датирano натписима у којима се обавезно помиње ктитор и готово увек година, али нема натписа са поменом имена мајстора.

Херцеговачкој златарској радионици круга мајстора Аврамија Хлаповича из почетка XVII века приписује се кивот манастира Житомислић.³³ (Сл. 54)

Већину предмета, судећи по аналогијама, радили су мајстори херцеговачких и сарајевских радионица XVII и XVIII века. Претпоставља се да је у првој половини XVIII века сарајевски кујунџија, мајstor Јован, радио једну врсту кандила за Житомислић, као и за Св. Тројицу Пљеваљску.³⁴

Из натписа неких несталих предмета дознаје се и понеко име мајстора. Тако је оков за Јеванђеље јеромонаха житомислићког Висариона, радио 1691. „златар Сава отаџством из Дробњака, . . . у Сарајеву . . .” а често помињани налој био је „рукоделије Гаврила јеромонаха Рачанина”.³⁵

Познато је да је Житомислић са Сарајевом био тесно повезан и да су на сарајевску парохију најчешће долазили калуђери из Житомислића и Св. Тројице Пљеваљске.³⁶ Неки су наручивали или куповали предмете за потребе манастира узгред, на пропутовању, али је забележен случај како је 1686. један калуђер из Житомислића нарочито „дошао у Сарајево послом да сакује нешто суда”.³⁷

³¹ О овом се највише дознаје у делу Јована Дучића, *Један Србин дипломат на двору Петра Великог и Катарине I* — граф Сава Владиславић, Београд—Питсбург 1942, 33; Д. Синдик, *Тестаменти Саве Владиславића*, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 8, Историјски институт, грађа књ. 19, Београд, 1980, 141—159.

³² Р. Радојковић, *Један херцеговачки речат наден и Бањској*, Glasnik музеја Kosova i Metohije II, Приština 1957, 279—287, сл. на стр. 283. — Могуће је да ће се и у другим збиркама или ризницама током времена наћи предмети везани за Житомислић. Тако, на пример, веома леп ручни крст са стопом, рађен у ауборезу и окован позлаћеним сребром 1695. при пећком архиепископу Калинику, припадао је житомислићком проигуману Константину, а сада се налази у ризници манастира Пиве. Ср. А. Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, Цетиње—Београд, 1980, каталог 54, сл. 22.

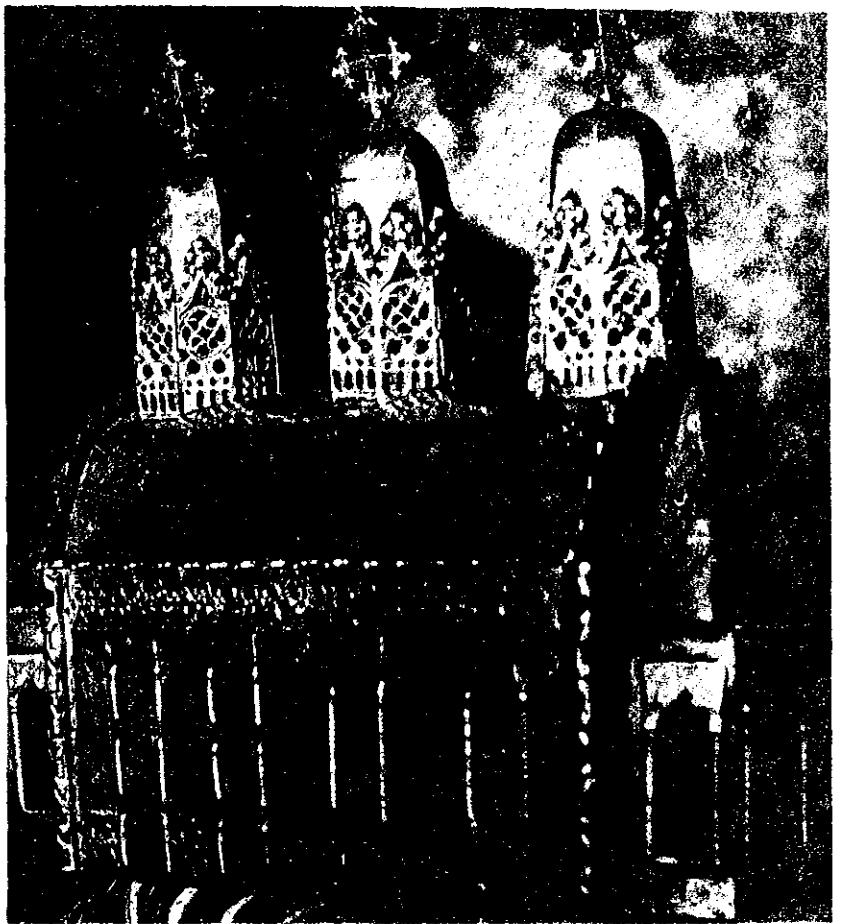
³³ Б. Радојковић, н. д., 96 (белешка 67), 127, 129; М. А. Карамехмедовић, *Уметничка обрада метала*, „V. Masleša”, Сарајево, 1980, 106—107, сл. 36.

³⁴ Б. Радојковић, н. д., 142 (белешка 249).

³⁵ Стари српски записи и натписи I, бр. 1939, бр. 2008.

³⁶ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево, 1928, 107.

³⁷ Исто. 21.

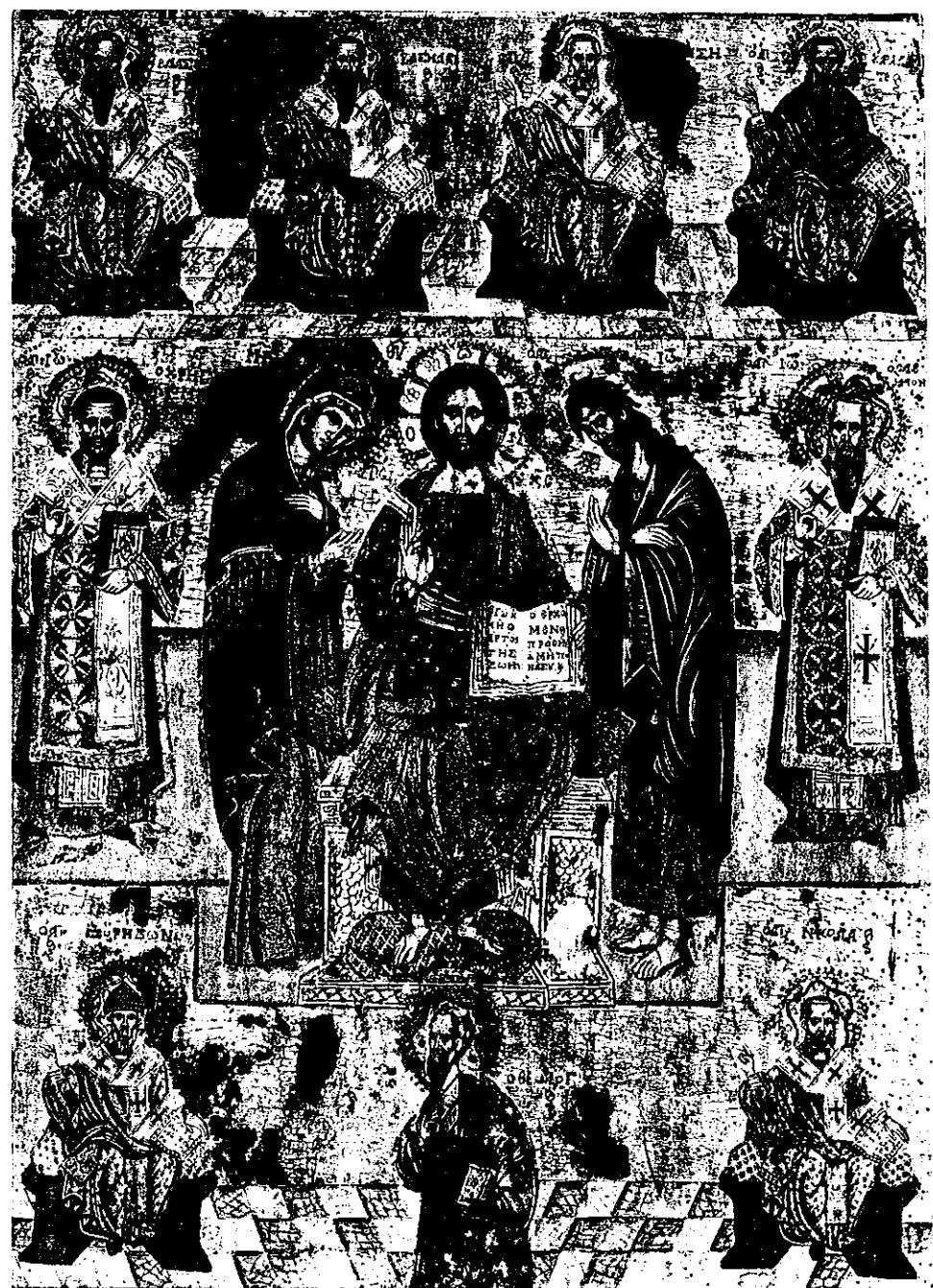

Сл. 54 Кивот, почетак XVII века (каталог 18)

Збирка металних предмета углавном је производ рада домаћих мајстора и ретко се нађе предмет страног порекла, као што је сребрни ручни крст са Распећем, који је 1865. поклонила Житомислићу Евфимија Кудравцева из Москве. У збирци се налазе претежно домаћи производи који су погодовали укусу и могућностима наручилица, монаха и верника из околних места или Сарајева.

3. Збирка икона

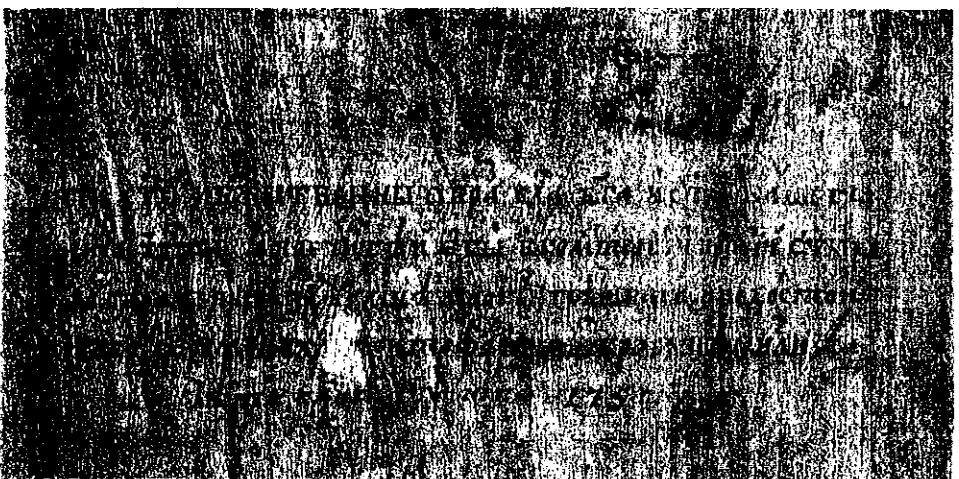
Осим икона рађених за иконостас, у Житомислићу су набављане и појединачне иконе разних светитеља потребних при вршењу богослужења. Радило се то свакако још од времена оснивања манастира или бар од последње деценије XVI века до наших дана, куповином или поклоном верника. Подаци о иконама и иконописцима оскудни су како у изворима тако и у литератури. Један ретки запис па икони Деисис са светитељима саопштава да је икона јеромонаха

Сл. 55а Деисис са светитељима житомислићког јеромонаха Христифора, грчки сликар прве половине XVIII века (каталог 24)

Христифора житомислићког набављена у Венецији 1750. године за 4 златице.³⁸ (Сл. 55, а, б)

³⁸ В. Боровић, н. д., 21, 35, где је запис са иконе.

Сл. 55б Десис, запис на полећини иконе

До 1890. у манастиру је постојала „... драгоценна... слика Рођења Христова на дрвету, копија неке талијанске”,³⁹ „Распеће Спаситеља и Полагање у гроб”, икона „Јована Крститеља са житијем”,⁴⁰ али њих сада нема у збирци.

Збирка икона које се данас чувају и излажу у цркви сачињава релативно јединствену целину, претежно руских икона од XVIII до краја XIX века и само неколико домаћих или позногрчких.⁴¹

У нашим црквама или збиркама руске иконе представљају најчешће шаблонски рад или серијски производ, осим у ређим случајевима када је реч о „царским поклонима”.⁴² У Житомислићу, је,

³⁹ Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 16.

⁴⁰ Милорадовичъ, Православный монастырь Житомъсличъ въ Герцеговинѣ, Черниговъ, 1890, 47—48.

⁴¹ Неколико икона није унесено у каталог због тога што нису власништво манастира. То су три итало-критске иконе XVI—XVII века: Богородица Одигитрија, Богородица Страсна и Богородица „Madre della Consolazione” изложене у цркви (Види: Р. Станић, Иконе из Херцеговине / каталог изложбе /, Експозитура Уметничке галерије БиХ, Мостар 1982, 36, каталог 30, 31). Осим тога, у припрати су изложена два крила двери са представом Арханђела Гаврила (124 × 62 × 3 см) и Арханђела Михајла (125 × 68 × 2—3 см), које је историчар уметности Ксенија Буквић-Јовановић атрибуирала Павлу Симићу. — Могућно је да су ово двери са иконостаса цркве у Ђурђеву, који је на молбу житомислићког јеромонаха Симеона Баковића, а одлуком о обнови храма од 1/14. маја 1911. поклоњен цркви у Тријебињу. Пошто се данас у Тријебињу не налазе иконе са иконостаса у Ђурђеву, вероватно су ове двери један његов део. (Упореди: Олга Микић, Лепосава Шелмић, Дело Павла Симића, (1818—1876), Каталог, Галерија Матице српске, Нови Сад, 1979, 56, бедешка 209. На овај податак упозорила ме је колегиница Буквић-Јовановић, на чemu јој искрено захваљујем).

Због незнатне вредности у каталог нисам унела ни иконе Св. Георгије (под оковом), руски шаблонски рад XIX века, Богородица са Христом, уље на дасци, позни руски рад и Сабор бесплотних сила, новија папирна икона серијске производње.

⁴² С. Радојчић, Везе између српске и руске уметности у средњем веку, Зборник Филозофских факултета I, Београд, 1958, 257.

међутим, већина икона рад добрих сликара и често ретких иконографских садржаја, што је и раније запажено.⁴³

Пошто су чланови породице ктитора даривали манастир књигама, може се веровати да су неке од икона доспеле у манастир као њихов поклон, иако за то нема доказа. Када су 1707. походили Житомислић, могућно је да су браћа Гавро и Михајло осим књига донели и неку од старијих руских икона. Поједиње од њих побрање су одиста са познавањем и укусом образованих људи којима је друштвени и економски положај омогућавао поруџбину или куповину икона код бољих престоничких мајстора.⁴⁴

Не изненађује, заправо, број и вредност икона, већ чињеница да међу њима нема ниједне са записом који би представљао сигурнији путоказ у одређивању времена настанка икона и њиховог доношења у Житомислић. Овим се збирка по значају и важности ипак

⁴³ Đ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, „V. Masleša”, Sarajevo, 1965, 18.

⁴⁴ М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд, 1963, 379—410.

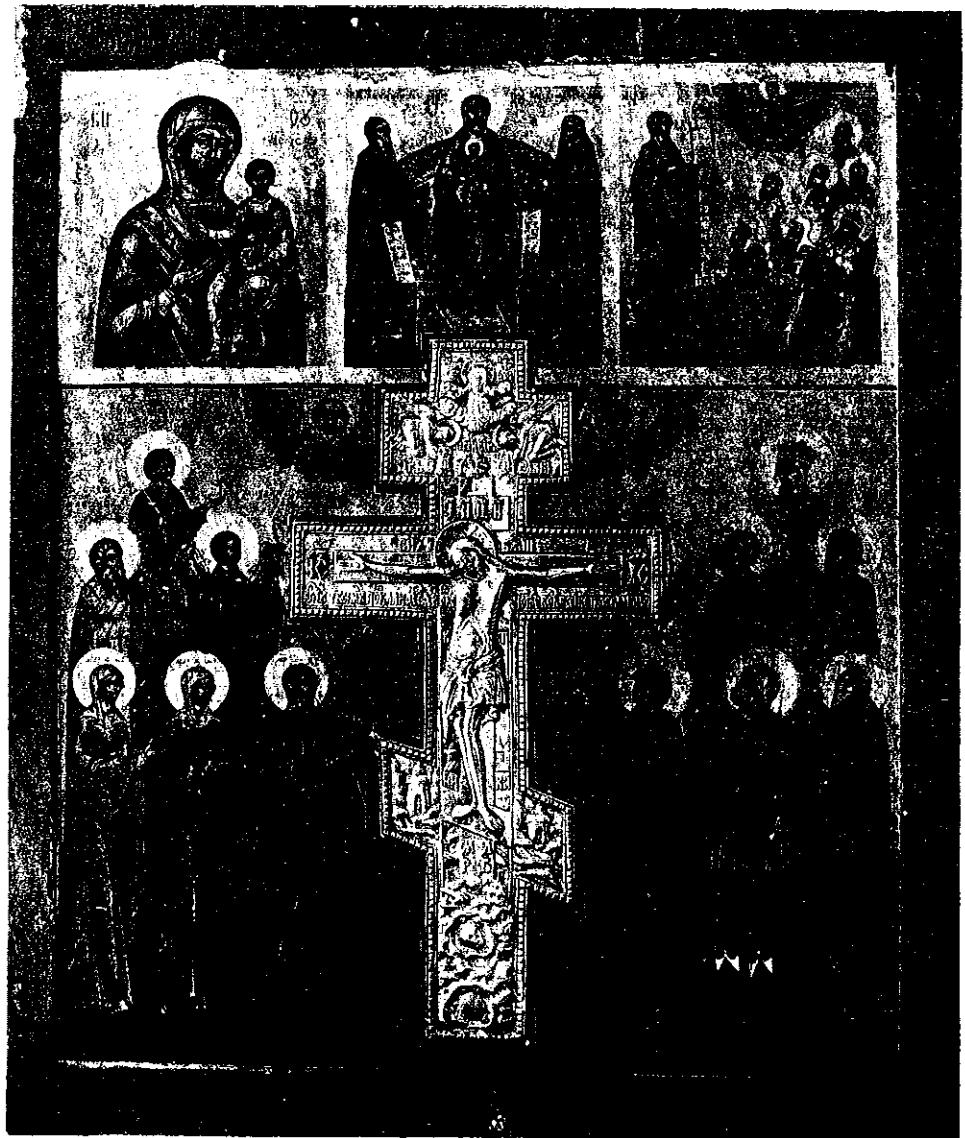
Сл. 56 Богородица са Христом, руска икона, прва половина XVIII века. (каталог 29)

сврстава у ред с осталим збиркама руских икона код нас, ма колико да се одваја својим уметничким и занатским вредностима.

За већину икона сродности се налазе у оквирима схватања руских иконописаца који настављају традицију московске школе.

Издужене фигуре малих округлих глава, елегантних ставова и покрета, меко и обло моделоване, богата палета нежних боја, педантно сликање набора тканине белим и златним линијицама — одликују оне иконе које имају обележје сликарства минијатура (сл. 57, 58, 59), док моделовање лица тонски сливеним начином обраде приближава поједине иконе маниру престоничких сликарса XVIII века. (Сл. 56)

Сл. 57 Распеће Христово са три типа Богородице, руска икона, прва половина XVIII века (каталог 31)

150

151

Сл. 58 Арханђели Гаврило и Михајло са разним светитељима и четири типа Богородице, руска икона, прва половина XVIII века (каталог 32)

Према томе, одлике неких бољих примерака икона могу се дозвести у везу са стилом и начином рада строгановске школе,⁴⁵ као и са радом московских мајстора XVIII века.

⁴⁵ Konrad Onaš, *Ruske ikone*, Beograd 1967, 22, износећи одлике иконописа строгановске школе, наводи да је међу њима било икона са светитељима заштитницима својих имењака, чланова породице. Можда је такву намену имала и икона арханђела Михајла и Гаврила у Житомислићу (каталог бр. 32).

Сл. 58 Уздизање Јесеј и јакоје Јеванђеље

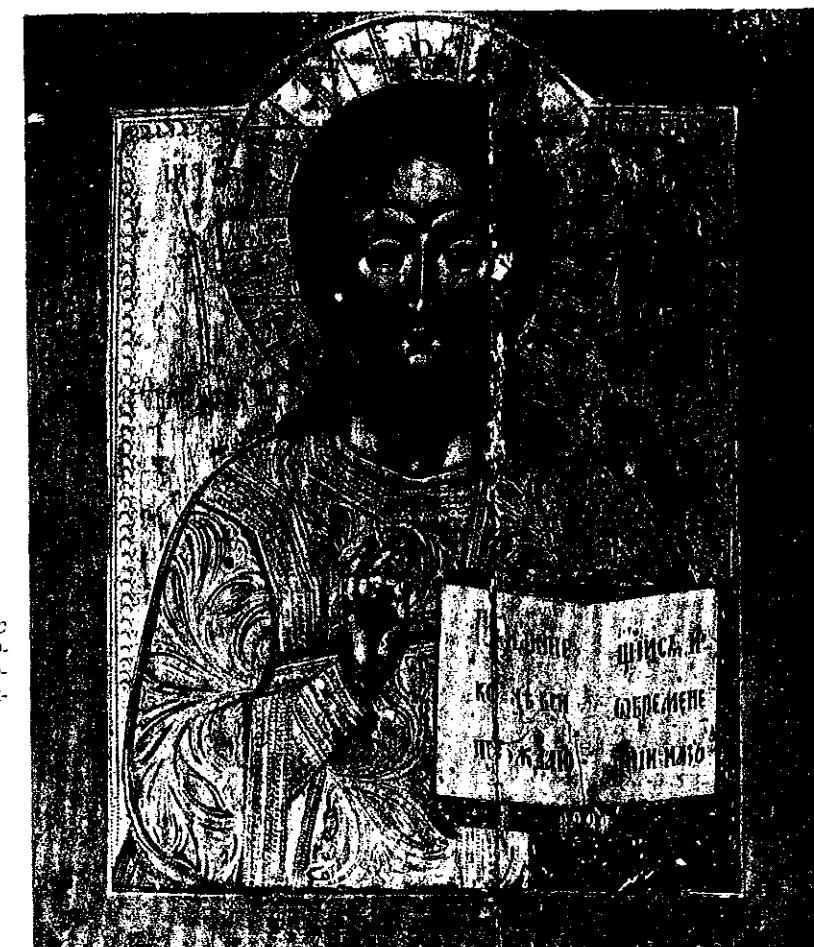
Сл. 59 Уздизање часног
и животворног крста,
руска икона, прва по-
ловина XVIII века (ка-
талог 33)

Сл. 61 Богородица Нео-
патима купина, руска
икона, XVIII век (ка-
талог 37)

Сл. 60 Богородица Ка-
занска са светитељима,
руска икона, XVIII век
(каталог 34)

Сл. 62 Исус Христос
Свездражитељ, руска ико-
на, крај XVIII или по-
четак XIX века (ката-
лог 41)

Мада за поједине иконе налазимо аналогије у југословенским збиркама (сл. 60, 61, 62, 88, 92), то не помаже утврђивању прецизније хронолошке класификације, с обзиром на то да су и ове иконе без потребних података.

У житомислићкој збирци врло мало је икона са обележјем серијског или фолклорног рада (сл. 62, 92) и претежно су поклони домаћих житеља новијег времена.

154

VII. МАНАСТИРСКО ГРОБЉЕ

У старијој литератури манастирско гробље, и то оно у порти више олтара, помиње једино Р. Симоновић. Већ тада, иако је било боље очувано него данас, „натписи се тешко читају.”¹ В. Боровић није обраћивао гробље, али је поменуо три личности сахрањене у Житомислићу: херцеговачке митрополите Филотеја и Јеремију и босанског митрополита Висариона, са чијег споменика даје и натпис.²

Обрађујући два стара мостарска гробља на Бјелушинама и Пашиновцу, Радомир Станић нашао је и овде споменике житомислићких монаха, што та је навело да се осврне и на гробље у порти манастира Житомислића.³

Манастирско гробље налази се источно од цркве. Први, искључиво монашки, део смештен је на узвишеном и подзиданом платоу око шест метара источно од апсиде, а други на брежуљку Горица, кад се изађе кроз источну капију високог оградног манастирског зида. Благо заобљени брежуљак, над којим се некада надиосио древни дуб, обрастао боровима и чемпресима, има данас око седамдесет до осамдесет гробова чија се обележја могу уочити. До пресељења на Орловце (локалитет Црквина), овде су укопавани мештани села Житомислића. Због тога је мање монашких, а преовлађују гробови житеља од којих је неколико лепих, старијих крстова и данас очувано.

Гробови на Горици поређани су у приближно правилно постављене паралелне редове, који пресецају брежуљак линијом север—југ, док су гробови постављени у правцу исток—запад. Већина белега је нестало током времена, поједини су утонули у земљу; виде се бројне хумке, улегнућа и неравнине, обрасле травом и шиблjem. Иако знамо да је гробље старије, данас на њему видимо само споменике из XVIII, XIX и нешто из XX века.⁴

¹ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић*, Летопис Матице српске књ. 168, Н. Сад, 1891, 6.

² В. Боровић, *Херцеговачки манастири*. Манастир Житомислић, Старијар III серија, том X—XI, Београд, 1935—36, 19, 21, 23, 34 (текст натписа).

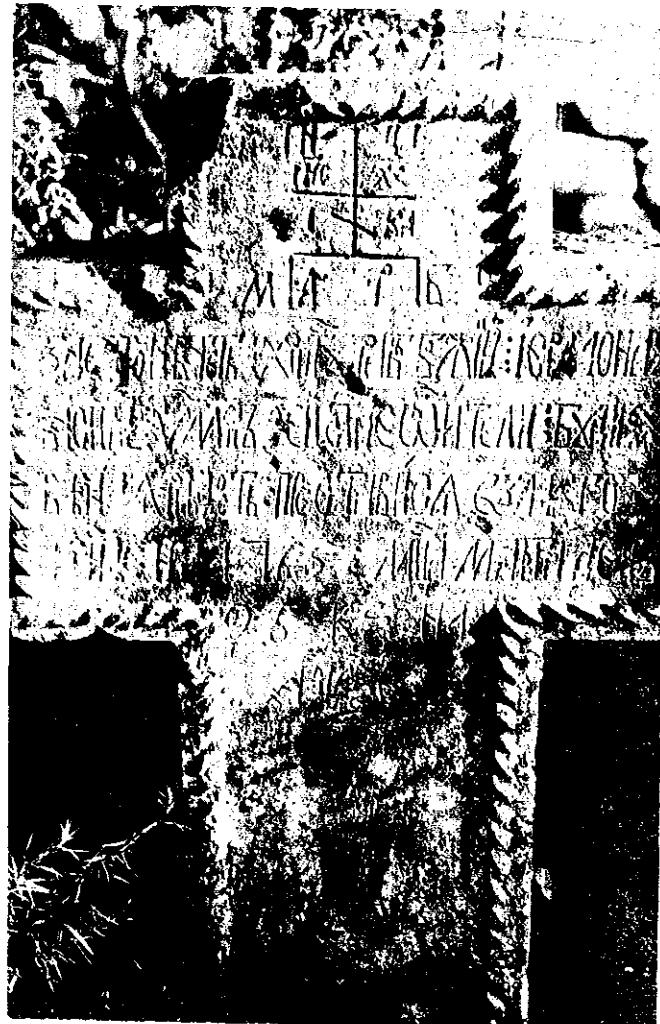
³ Р. Станић, *Споменици монаха и монахиња из XVII и XVIII века на православним гробљима у Мостару*, Гласник Српске православне цркве, год. XLVIII, март 1967, бр. 3, 43, напомена 9.

⁴ Овде су се мештани укопавали за време рата када није смело да се прелази на гробље крај Неретве.

Гробље на Горици је својим положајем, распоредом, и појединачним лепим примерцима надгробника заслужило да буде обрађено посебно и у потпуности, јер се овом приликом задржавамо, с мањим изузетком, само на обради споменика монаха.⁵

Доње гробље, у порти има видљиво очуване претежно споменике из XVIII века. На њему су сахрањени: митрополит босански Висарион (1708), проигуман Сава (1708), митрополит херцеговачки Филотеј (1751), игумани Христифор (1759), Василије (1765), а од млађих Симеон Тодоровић (1901) и Митрофан Симић (1933).

⁵ Осим овог гробља, постоји и тзв. „Кујно гробље“ које се налази јужно од манастира, непосредно изнад старог пута Почитељ—Благай. На њему има неколико гробова, међу којима се издвајају два са укraшеним крстовима или и они су без натписа.

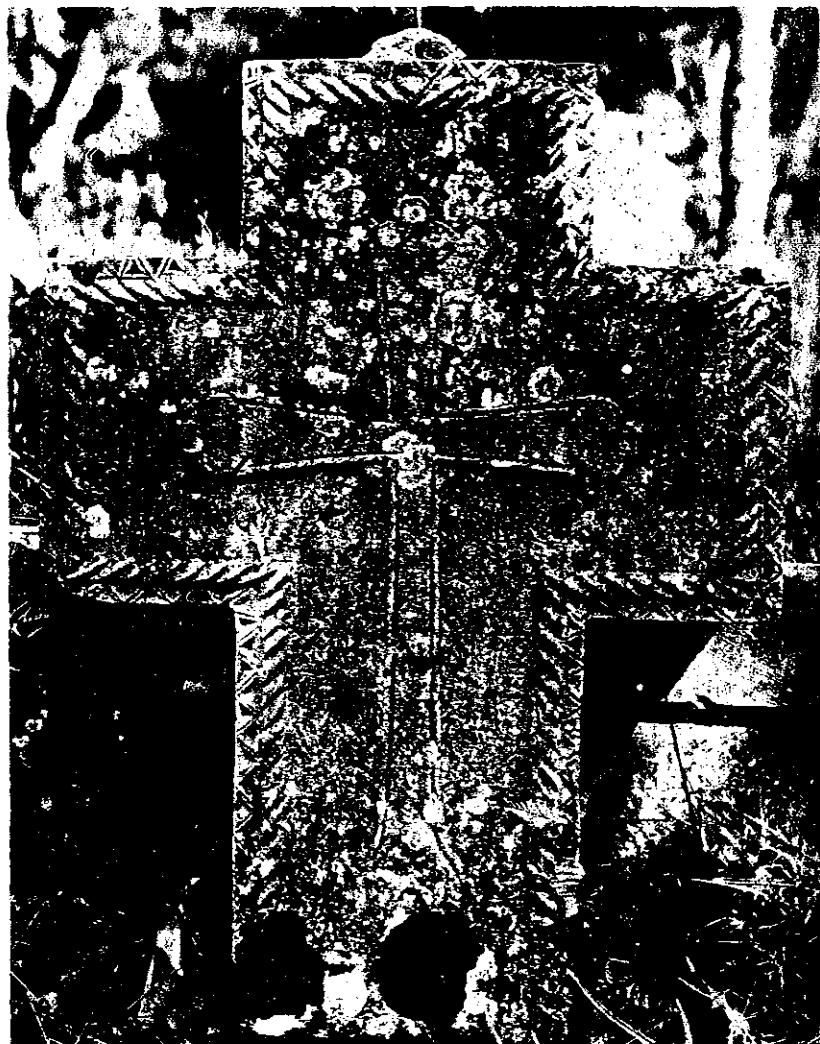

Сл. 63 Крст јеромонаха игумана Василија, 1765
(каталог 51)

Обележја осталих гробова су нестале или остала у тако незнатним деловима да не омогућују идентификацију. Гробнице су некада биле ограђене плочама, које данас не налазимо.⁶

Гробље на Горици. Монашки споменици окупљени су на овом гробљу претежно у два-три реда у средњем делу и два у источном делу брежуљка. Судећи по очуваним споменицима, овде је укопавање монаха почело почетком XIX века. Од четрнаест монашких

⁶ Р. Симоновић, и. д., књ. 168 (1891), 6. — Можда су то плоче којима је попложен део око некадашњег бунара у порти, а за које се у манастиру не зна када су ту постављене и од када су донете. Има око двадесет пет оваквих плоча и једанаест профилисаних комада — све у фрагментима. Плоче су уске и дуге са благо уздигнутим профилисаним оквиром. Поједини комади укraшени су ромбоидима који су образовани од више паралелних, густо поређаних, танких и једва упараних у камен линија.

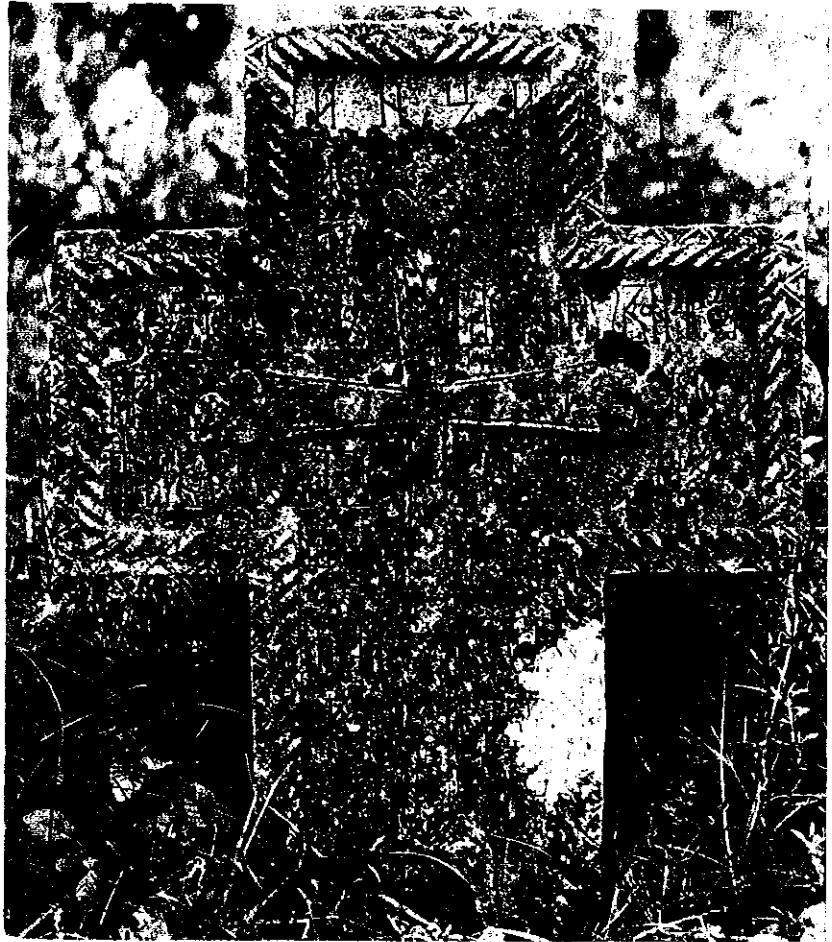
Сл. 64 Крст неодређене особе, 1762 (каталог 61)

надгробника првој половини XIX века припада осам, а остали су млађи или несигурни.

Од личности које су познате из историјских извора овде су сахрањени херцеговачки митрополит Јеремија (1815), јеромонах Парћеније Надаждин (1812), игумани Мелетије (1816), Христифор Борковић (1834) и Христифор Милутиновић (1903).

Херцеговина је позната по вештим мајсторима каменоресцима. Зато већина очуваних споменика показује најбоље одлике ове врсте клесарског заната.

Временски распон од XVIII до XX века омогућује праћење промена у начину украсавања и писања ове врсте споменика. Старији крстови, готово сви на гробљу у порти, једноставни су, без украса. Од средине XVIII века појављује се украсавање оквира крстова бордуром од уврнутог ужета (сл. 63) или једноставне правоугаоне профилације. На неким крстовима појављује се у средини плитко-рељефни крст који се истиче на позадини са калиграфски исписаним текстом (сл. 64, 65). На свим овим крстовима слова су урезана у површину камена.

Сл. 65 Крст Јована
Теодоровића, 1765
(каталог 62)

Неколико крстова постављених у крајем времену 1815—16, међу којима је и крст херцеговачког митрополита Јеремије, одликује се богатим украсом са геометријским орнаментима круга, квадрата, розете, крста уписаног у квадрат, и ванредно лепим, пластичним словима, са мноштвом лигатуре. (Сл. 66, 67, 99). Они су несумњиво рад једног доброг и стрпљивог мајстора клесара. Већина крстова има на бочним странама пластичне полукугле, једноставче или кришасто облицоване, тзв. јабуке, а на свим крстовима натпис је исписан на западној страни споменика.

У исто време, од краја XVII и током XVIII века, поједини житомислићки монаси сахрањени су на мостарским гробљима на Бјелушинама и Пашиновицу. Међу тридесет споменика монаха и монахиња, утврђено је шест споменика монаха из Житомислића, од којих су неки идентификовани са личностима поменутим у документима истог времена.⁷

⁷ Р. Станић, н. д., 46.

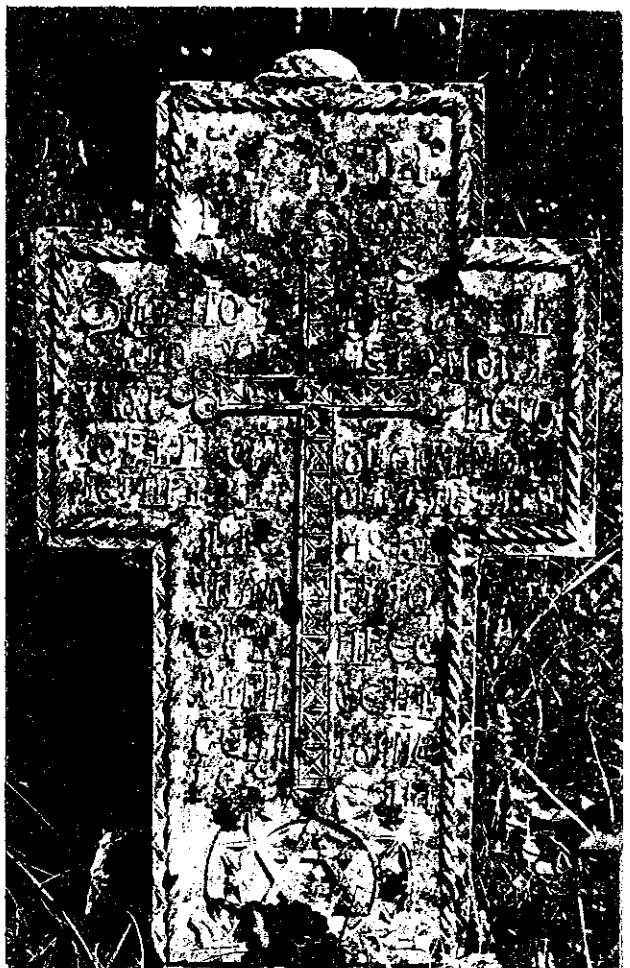

Сл. 66 Крст јеромонаха
Мелетија игумана, 1816
(каталог 66)

Ово значајно откриће још једном потврђује јаке везе које су постојале између Мостара и Житомислића. Установљена је и сличност у начину украшавања споменика и исписивању натписа, што је разумљиво с обзиром на непосредну близину и време клесања споменика.⁸

Ипак, могло би се рећи да у Житомислићу имамо не само у XVIII већ и почетком XIX века богатије украшене споменике, какви се ретко налазе очувани и на окупу, на старијим манастирским гробљима.

⁸ Id. 43, споменик бр. 27, сл. 11; споменик 28, сл. 9.

Сл. 67 Краст јеромонаха
Христифора проигумана,
1815 (каталог 66)

Житомислић је један од ретких манастира у Босни и Херцеговини који је међу првима побудио интересовање истраживача, а истовремено је остао недовољно познат и проучен. Скривене скромном архитектуром његове вредности и особености су, једна по једна, постепено, откриване.

Неколико појава чине овај манастир посебно значајним у оквиру наше, па и европске историје уметности.

То је, пре свега, дуга активност ктиторске породице Милорадовића—Храбрена, чију смо историју пратили од почетка XV века појавом родоначелника Стјепана Милорадовића, јве до краја XIX века, када његов далеки потомак, гроф Григориј Милорадовић долази из Русије да посети Житомислић, задужбину својих предака.

За време од пет векова ова стара породица успела је да се одржи, прилагођавајући се битно измененим приликама и условима живота. При томе је, осим имена и својих средњовековних поседа, сачувала и стару веру и предање, што се одразило и у потреби за настављањем традиционалне грађевинске делатности.

За своју последњу задужбину — манастир Житомислић—Храбрени су наменили најплодније и најлепше земље поред реке Неретве, у „веселој долини”, како ју је назвао један француски путник.

Земље одређене за манастир омеђене су 1559, само две године после обнављања Пећке патријаршије. Било је то још увек доба напретка Турског Царства, време у коме је везировао Мехмед-паша Соколовић, који је својим робацима и сұнародницима, упркос различитим вероисповестима, значио подршку и помоћ. На српском патријаршијском престолу смењује се тада неколико чланова породице Соколовић, који су на овај престо долазили редовно са положаја херцеговачког митрополита. Стара Херцеговина била је у то време духовно најјача и стваралачки најплоднија област у оквиру простране Пећке патријаршије. Околности су погодовале оживљавању уметничке и градитељске делатности.

Исте године, 1566, када турски престонички градитељ Хајрудин, ученик мимара Синана, подиже мост у тек заснованом Мостару, почине да се гради и скромна црквица манастира Житомислића. Те године добили су Храбрени, војвода Петар и Јован, ферман од

VIII. ЗАКЉУЧАК

невесињског кадије да могу да поправе стару православну богомолју која се током времена порушила и да им при грађењу исте „... нико сметати и на пут стати не сме...”

Од када су Турци загосподарили Херцеговином Храбрени су се вешто прилагобавали новом поретку и власти, не одричући се при томе своје ствари. Јашући у рат за Турке, као турски тимарници, они су успели да обезбеде себи неку врсту независности, а пре свега да, не прихватајући ислам, чувају своју баштину, земље које је њихова породица уживала од старине. Део ове земље они су убрзо дали за потребе манастира који су основали.

Грађење цркве захтевало је несумњиво велике материјалне издатке због плаћања разних мајстора: неимара, сликара, дуборезара, клесара, преписивача и илuminатора књига, који су довођени у манастир са разних страна. Градњу је пратила и стална борба за очување манастирских поседа, што је такође материјално исирпљивало ктиторе. Све ово, као и могуће последице због учешћа Храбрене у буни војводе Грдана, довело је до тога да је грађење цркве у Житомислићу трајало готово пола века.

Због тако дуге градње сменило се у том послу више чланова породице, почев од војводе Петра и игумана Јована средином XVI века, преко главног ктитора спахије Милисава, па до његових синова Радиваја и Вука. Сви су допринели да се на то мало простора храма Благовештења сачува од заборава традиционални украс ентијера средњовековне цркве.

Сем мајстора Вукашина „од манастира Ораховице“ који се на свом делу потписао, неимари, сликари фресака и икона као и резбари остали су нам непознати. Међутим, по оном шта раде и како раде, зна се да су то домаћи уметници, међу којима налазимо и сликаре Георгија Митрофановића и Радула.

Захваљујући уметницима и ктиторима Храбренима, скромна и једноставна архитектура цркве постепено је добијала своју разноврсну садржину: капител налик на стећке, фреске, позлаћени дуборезни иконостас, иконопис, дуборезбарени портал, велики амрон, илuminиране рукописне књиге и уметнички обликоване предмете златарске израде потребне за богослужбене обреде: кивот, кадионице, дискос, крстове, кандила и др.

Од уметничких дела по којима је Житомислић јединствен међу осталим српским манастирима турског доба најнеобичнији је капител са мотивом лова на јелене и медведе, какав се јавља на стећцима. Ова јединствена појава упозорава да је пластика стећака, као вид веома раширене народне уметности, могла природно да опстане и развија се упоредо с осталим облицима уметности које су у средњем веку неговане под окриљем цркве или двора.

Није мање значајан ни иконостас који представља спој архичне, зидане олтарске прегrade допуњене дуборезним горњим делом — темплоном са сликаним крстом. Рад домаћег дуборезара који је умешно користио мотиве далматинских позноготичких полиптиха као и исламске декоративне пластике, иконостас представља јединствену појаву у оквиру дуборезних целина познатих из времена турске владавине у нас.

Значај иконостаса повећава његов сликани део, за који са много основа сматрамо да је дело Георгија Митрофановића, најбољег српског сликара у то време. Овај хиландарски монах и уметник оставил је у Житомислићу непоновљено дело — Деисисни чин. Поворци апостола који се клањају Христу Свдржитељу придржују се овде први српски светитељи Симеон и Сава.

У овој целини посебно се тананошћу и лепотом рада, налик на вез, издваја дуборез двери које је резбарио непознати мајstor а осликао 1675. пећки сликар Радул.

Читав овај труд, како уметника тако и ктитора, још је вреднији ако се посматра у оквиру тешких политичких, друштвених и економских прилика, које се од краја XVI века постепено погоршавају. Снажни полет у украсавању цркве и преписивању књига, карактеристичан за прву половину XVII века, постепено опада.

У другој половини века дуготрајни и иссрпљујући ратови између Турака и Млечана навели су, вероватно, неке од чланова породице Храбрене—Милорадовића на исељавање у Русију и Аустрију. Овај тренутак у историји манастира и његових ктитора остаје покрiven тамом. Храбрени су морали да оду, али је понеко од њих, као скромни монах, остао да и даље чува задужбину.

Већ од средине, односно краја XVII века помињу се Милорадовићи у Русији, а да су то они исти чији је манастир, показује очувано сећање да је Житомислић задужбина његових предака. То сећање живело је заједно с последњим изданцима породице, све до краја XIX века.

И поред честих ратова, манастир је у својој дугој историји остао поштеђен већих страдања све до 1941. године. Можда је једна од околности које су томе допринеле, ма колико то изгледало противуречно, и сам географски положај манастира. Житомислић се, наиме, налазио просто закриљен између два добро утврђена турска града Почитеља и Благаја, а касније и важног градског средишта — Мостара. Био је, затим, у непосредном залеју границе Турске према млетачком и аустријском католичком приморју — границе која је била добро чувана и бранења. Манастир је у својој непосредној близини имао три борбене турске предстраже, три капетанске куле, из којих се у ратним временима, а сигурно и у другим приликама будно мотрило на живот у манастиру.

Да се свака делатност у манастиру пратила и добро знала, доказује и јединствен случај реаговања муслимanskог живља на живописање цркве у Житомислићу. — Касније, у новијој историји, знамо и за вршење повремених претреса. Манастир је увек био под сумњом и паском, а у средсређен на сталну борбу за очување својих поседа, није имао ни снаге ни услова за било какву устанничку делатност.

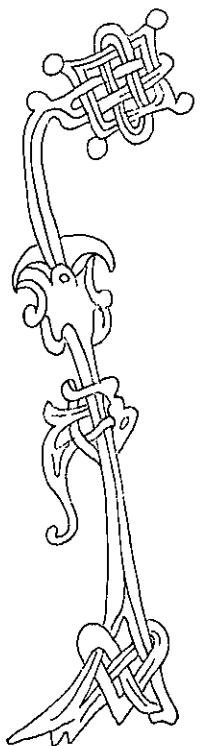
Задатак манастира Житомислића био је на другом пољу — у области духовничког и културно-просветног делања. У ранијој историји манастира била је то лепа преписивачка делатност, која је манастир обогатила разноврсном библиотеком. Касније, чим су за то постојали потребни друштвени услови, манастир је основао и издржавао две школе: Српску основну школу, која је радила од турског времена све до 1918. године и гласовиту Духовну школу, прву такву школу у свој Босни и Херцеговини.

Осим овога, за младо грађанство околних градова, пре свега занатског и трговачког Мостара, као и за сеоски живаљ, манастир је био и средиште друштвеног живота.

У време великих празника, а нарочито на Духове и Благовести скупљао се у манастиру народ из читаве Херцеговине. Симбол ствариње овог места представљао је и циновски дуб на Горици, око кога се народ окучавао као некада, у давна паганска времена. Поштован је овај дуб попут светиње, а о њему је кружило предање да је старији од манастира.

Све је то нестало са почетком другог светског рата, који је за манастир Житомислић представљао највећу несрећу у његовој историји. Међутим, иако тешко осиромашен страдањем библиотеке, ризнице и архива, манастир је обновљен и тако остао центар духовног живота тог дела Херцеговине са градовима Мостаром, Стоцем и Невесињем.

IX. КАТАЛОГ

БИБЛИОТЕКА

1. МИНЕЈ (сл. 45)

српски, XIV век, писан на пергаменту; 174 листа величине 290 × 200 mm, неповезан; величина текста 19 × 12 cm. Иницијали киноварног типа, једноставни, висине 1—1,5 ст. На појединим местима где су се налазили записи пергамент је исечен. Пореклом је из цркве у Срђевићима код Гацка. (Датација др Д. Богдановића)

2. ТРЕБНИК (сл. 47а, 47б, 47г, 47д)

Руска штампана књига из 1704. (?), папир, величина листа 300 × 200 mm. Увезан је у дрвене корице обложене кожним повезом. Запис из 1707. на доњој маргини прве, друге, треће и четврте стране садржи имена ктитора и годину када је књига поклоњена манастиру.

- а. лѣто ѿ рожд(ества) х(ристо)ва аѣз сію с(вѧ)тю книгу
- б. и дѹгих осамъ пожаловал петара монахъ рѹсскіи,
- г. въ срѣб(с)кю землю въ монастырь житомислии
- д. и принес их грава и михаил с(и)нове илїе милошадовића

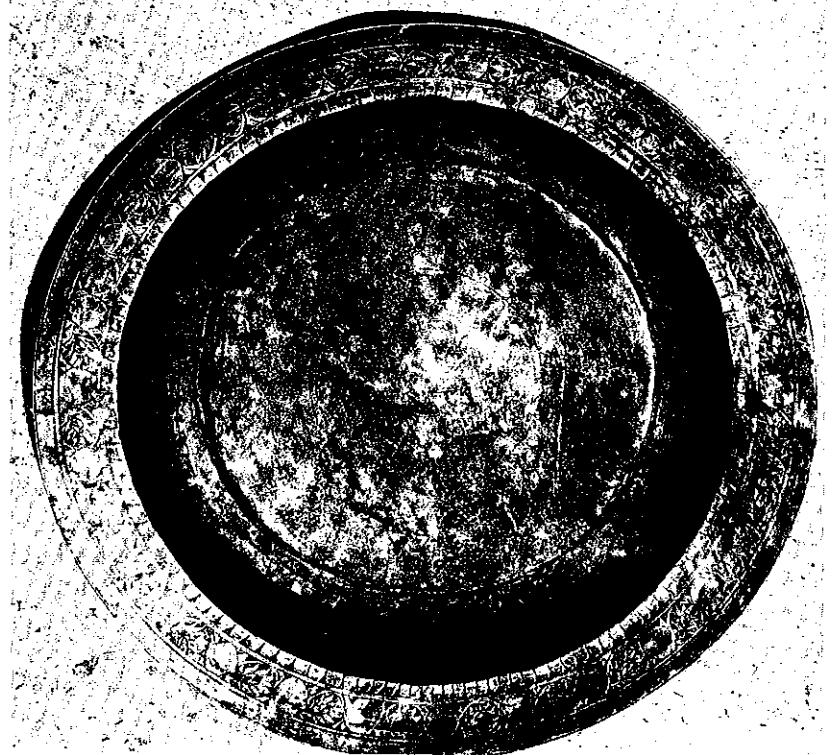
Лит.: *Стари српски записи и натписи II*, бр. 1273.

3. ПЕНТИКОСТАР (сл. 48, 49)

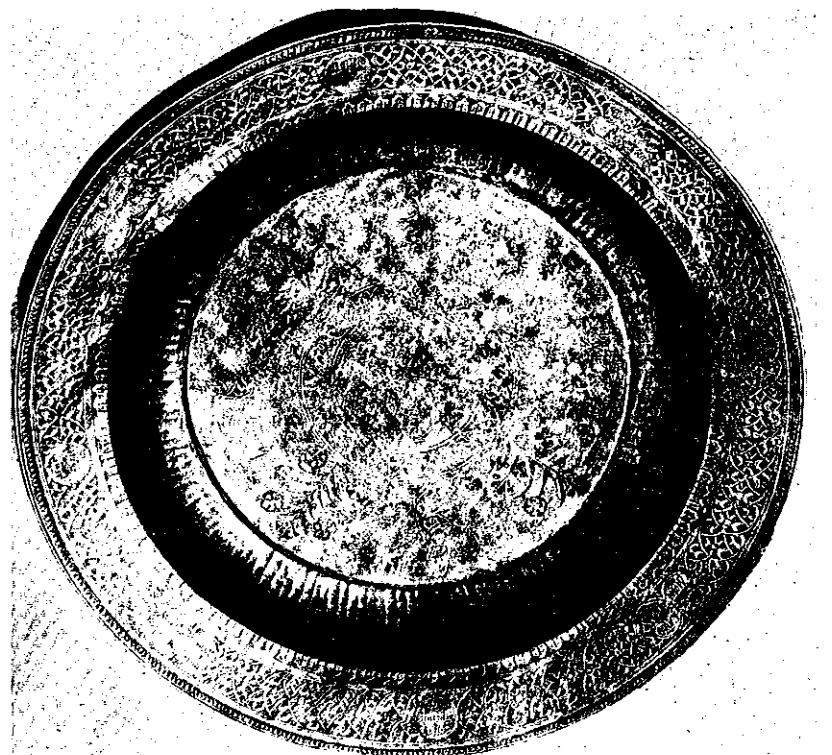
Књига штампана у Москви 1704. Папир, величина листа 295 × 190 mm. Сачувана су два листа: а) први лист са заглављем и годином штампања, 48; а) један лист исписан у 15 редова, висине 14 cm, руком патријарха Арсенија IV о његовој посети Житомислићу 1727. године. (Сл. 49)

Лит.: *Стари српски записи и натписи II*, бр. 2510; Р. Симоновић, н. А., к. 168 (1891), 25.

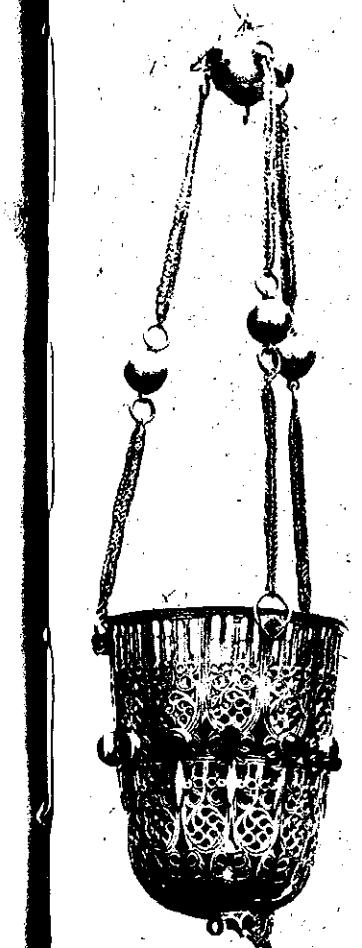
ЗЛАТАРСКИ РАДОВИ

Сл. 68 Тепсија Гавре
Томашевића, 1879
(каталог 4)

Сл. 69 Тепсија Вула
терзије, 1702 (каталог 5)

Сл. 70 Кандило, рад
херцеговачке златарске
радионице, XVII век
(каталог 8)

4. **ТЕПСИЈА ГАВРЕ ТОМАШЕВИЋА из 1879.** (сл. 68)
Украшена око руба цветним орнаментом у пољима која се смењују с празним кружним пољима.
Пречник 0,50 м, калаисани бакар.
Позади на рубу тепсије натпис:
прилог манастиру житомислићу 1879 гавро томашевић
5. **ТЕПСИЈА ВУЛА ТЕРЗИЈЕ из 1702.** (сл. 69)
Украшена је око руба стилизованим биљним мотивом, са 8 наизменично распоређених кружних и четворолисних поља у која је урезан натпис ктитора. Дно тепсије украшено је истим биљним мотивом у кругу око кога се зракасто шире наизменично постављени, стилизовани чемпрес и дрво живота.
Пречник 52,5 см, калаисани бакар.
Натпис, на крају недовољно читак и истрвених слова гласи:
сїє влюдо мона(с)тира житомислика тек8щ лет8 т з є і въ месте сараеве
хтитоф воугле терзи [а] Милна[в] лек[и]ји (?) на — — — — — поли
в Босни зри за 88тю (?) и гроадїе
Аналогија: Тепсија из 1700. у збирци Старе српске православне цркве у Сарајеву. Види: А. Мирковић, Старије Старе цркве у Сарајеву, Споменик Српске краљевске академије LXXXIII, Београд, 1936, 32, Т. XLVIII, сл. 1.
6. **СРЕБРНИ ТАЊИР ГРОФА САВЕ ВЛАДИСЛАВИЋА из 1738.** са представом Благовести, рађен у Москви за цркву у Топлој у Херцег-Новом (сл. 52 а, б).
Пречник 20,5 см. Сребро.
Дно плитког тањира украшено је приказом Благовести а обод са три картуше у којима је текст (сл. 52а)
Изглангелски гласъ во[о]пнем ти ч(и)стая
На наличју тањира урезан је грб а на рубу описан натпис (сл. 52б)
† сеи сосдъ ѡстросенъ во с(в)етвю ц(е)ркъ во(з)несениѧ г(оспо)дна что при
кастелъ новѣ на топлої по швѣцарію ед. † императорскаго величества все
рѡссійскаго тайнаго совѣтника и кавалера ѡллібрїнскаго грава савы Владиславича
к вѣчное поминовеніе по д(8)ши его и его родителен † и сродниковъ 1738
года септемвриа въ день Москва
Лит.: Р. Симоновић, н. д., 15; Ј. Дучић, Један Србин дипломат на двору
Петра Великог и Катарине I — гроф Сава Владиславић, Београд-Питсбург,
1942, 334. — С. Владиславић је умро 17. 6. 1738. Cf. Тестаменти Саве Влади-
славића, Мешовита грава (Miscellanea), књ. 8, Београд, 1980, 150.
7. **КРСТ КТИТОРА ВУКОСАВА ТОМАШЕВИЋА ИЗ ЦРНЕ РЕКЕ,**
сакован за Житомислић у Сарајеву 1689. (сл. 53)
Крст ручни са стопом рађен у дуборезу и окован позлаћеним сребром у техници филиграна а украшен обоженим камењем. Висина 34,5 см, ширина 16 см, пречник стопе 10 см.

Са обе стране израђено је у дуборезу по шест сцена празника: Благовести, Рођење Христово, Сретење, Крштење, Преображење и Воскрсење Лазарево. Са друге стране улазак у Јерусалим, Распеће, Силазак у Хад, Вазнесење, Духови, Успење Богородице. Поједини детаљи дрвореза, лукови са тордираним стубићима који уоквирују сцене и, делимично натписи, покривени су металним оковом. Дуж осмостране металне дршке крста, са округлим нодусом украсеним филигранском жицом, искуцан је натпис. Део натписа изнад нодуса:

† син крст манастира житомислића сакова се въ месту сарајевоу въ лѣто 1678 .
Други део, испод нодуса, садржи име ктитора:

тврдомъ вигаринија ермонаха ктиторъ х(рист)в рабъ Евгесав Томашевић ѿ
црне реке

Текст, само делимично читак, продужује се у доњем делу испод прстена дршке и можда се у њему крије име мајстора и његовог родног места.

Не ѿ села Дивић штачаствомъ прерадонич (?) ка подкрайле и хорине ѿ сеа (?)

Лит.: В. Боровић, *Манастир Житомислић*, 34; П. Момировић, *Прилог проучавању сарајевских кујунџија*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, V, Сарајево, 1955, 202; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Н. Сад, 1966, 144. — Аутор даје годину настанка крста као 1667.

8. КАНДИЛО, недатирено, рад херцеговачке златарске радионице XVII века. (сл. 70)

Сребро. Висина 13,3 см, пречник отвора 10,8 см.

Кандило је украсено мотивом готичких квадрифора са розетама постављеним у два реда, између којих је, око средине, опточено зеленим и црвеним украсним камењем.

Аналогија: А. Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, Цетиње — Београд 1980, 58, кат. бр. 74.

9. КАНДИЛО КТИТОРА БРАЋЕ ВИТКОВИЋА из 1696. (сл. 71)

Сребро. Техника ливења. Висина 8,5 см.

У горњем и доњем делу украсено врежастим орнаментом а у средини сценама: св. Борђе на коњу, Распеће, Богородица Знамење. Натписи су грчки.

Натпис са годином и именами ктитора исписан је вертикално дуж састава:

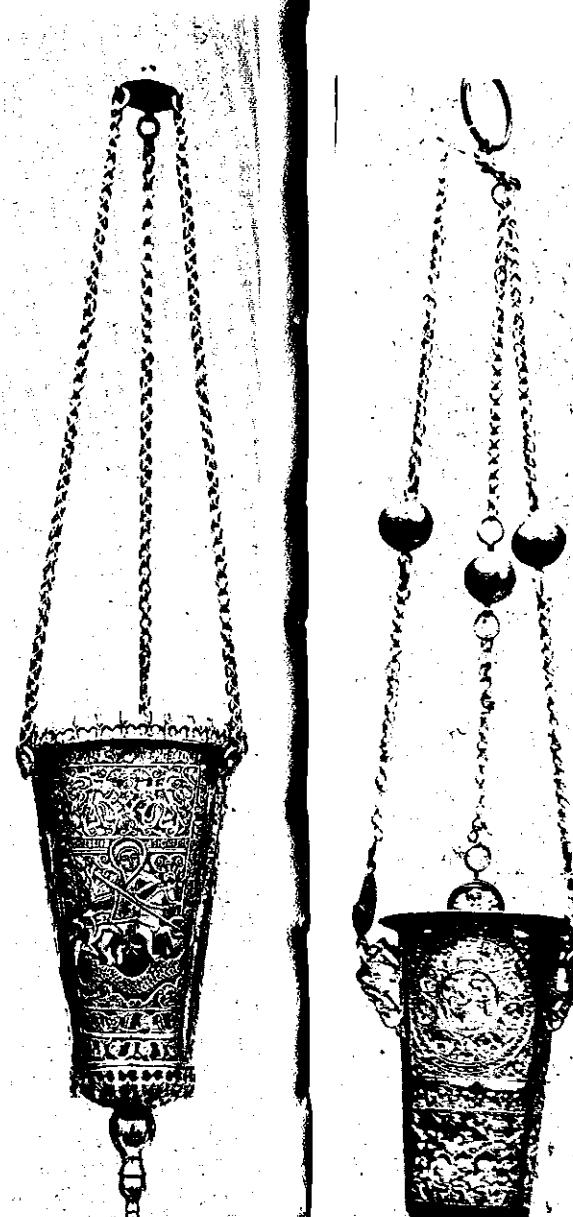
† си кандило приложише в манастиръ житомислићъ 1696 ~ ввкъ и стиепо
и Мића Видковићи.

10. КАНДИЛО КТИТОРА РАКЕ РАДЕВИЋА из 1708. (сл. 72)

Сребро. Техника ливења. Висина 13 см, пречник отвора 0,8 см.

Кандило је хоризонталном траком подељено на два појаса. У горњем су четири кружна медаљона са предством Богородице Знамење у централном и попрсјима пророка у периферном кругу. У доњем делу, испод подеоне траке, приказане су седеће фигуре светаца под аркадама.

Кандило има дршке за које су причврћене три кружне плочице (пречника 2,5 см), од којих полазе ланчићи за вешање кандила.

Сл. 71 Кандило ктитора
браће Витковића,
1696 (каталог 9)

Сл. 72 Кандило ктитора
Раке Радевића, 1708
(каталог 10)

На једној страни сваке плочице приказана је Богородица Знамење а на другој је урезан натпис:

I † си кандило приложи х(ристо)в

II Раб[ъ] Раке Радевић и ѡ — ровкé (?)

III За свои помене и свега рода + ађн

11. КАНДИЛО КТИТОРА СИМА МИЛЕТИЋА из 1774. (сл. 77)

Висина 8 см, пречник отвора 6 см, сребро, искуцавано. Барокно кандило које на избоченим деловима има овалне медаљоне у виду картуша. Око ивице обода урезан је натпис: скептилникъ приложи Симо Милетић 1774 августа · 10 ·

Лит.: Р. Momirović, *Carske dveri manastira Žitomislića i Hercegovini*, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 100.

12. КАНДИЛО КТИТОРА ТОМЕ ТОДОРОВИЋА из 1790.

Висина 16 см, пречник отвора 8 см. Сребро, техника искуцавања. Натпис на кандилу гласи:

си кандило приложи рабъ Т(о)ми Тодоровић в манастир житом[ислић] во храм Бл(а)гов[е]щене прес(ва)тіл Б(огороди)ци на 1790.

Лит.: Р. Momirović, p. d., 100

13. ЧЕТИРИ КАНДИЛА окачена испред иконостаса, рађена су у техници ажурирања и ливења, а њихова висина креће се од око 10 до 17 см. Украшена су медаљонима између врежка лозице на којима су приказани празници, попрсја светитеља св. Борђа на коњу или Богородица са Христом. У доњој зони под луковима су попрсја светитеља а око њих биљне вреже. Ободи су завршени копљастим ивицама. Стилски припадају типу кандила која би могла бити производ сарајевских мајстора XVIII века. На кандилима нема натписа.

Аналогија: Б. Радојковић, n. d., 142, белешка 249, слика 178.

14. ОРАР ЈЕРОМОНАХА МОЈСИЈА из 1778. (сл. 73)

На сомотску подлогу ширине 9 см пришивене су ливене плочице у облику овала, полумесеца, круга, крста, украсене биљним и геометријским орнаментом. На једанаест кружних плочица (пречника 6,5 см) приказана је сцена Дејзис, коју видимо и на плочицама у виду пафта. Три крста украсена су са по пет црвених каменова.

Натпис урезан на две плочице, дуж ивица гласи:

I † си шрафъ манастира Добрине храм ваведение пресвета влад(ич)ици
наша љ. Богојо(ди)це

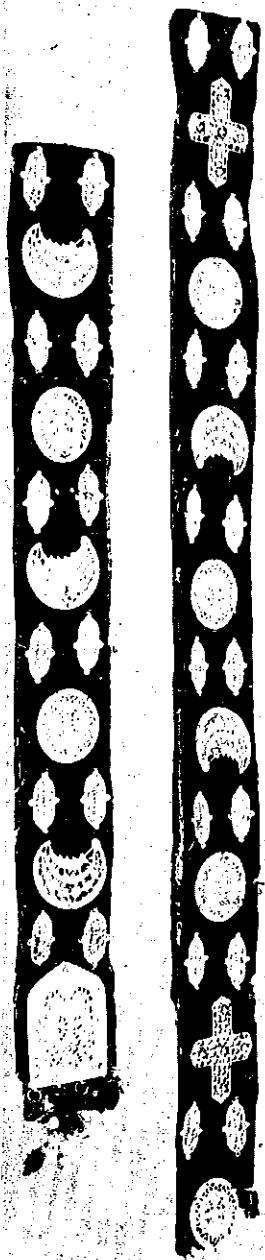
II † Ка (лего) 1778 — — — при јеци Т(рбени)ши(и) син свети шраф приложи
еरмонах Моисије Добрине љ. ца †

Аналогија: Cf. Б. Радојковић, n. d., сл. 183, 184.

15. ПОЈАСЕВИ (сл. 74)

I. Појас украсен металним ливеним плочицама бадемастог облика, пришивеним на кожу. Ширина појаса је 6, а дужина 89 см.

Аналогија: Б. Радојковић, n. d., сл. 188.

Сл. 73 Орап јеромонаха
Мојсија, 1778 (каталог 14)

Сл. 74 Појасеви, XVII—XVIII век
(каталог 15)

II. Појас образују металне апликације у виду кружног цвета са латицама. На крајевима је по једна пафта са куком пречника 5,5 см. Цео појас дуг је 88 а широк 4 см.

III. Правоугаоне металне плаочице са богатим, рељефно изведен-
ним вегетабилним мотивом уклапају се једна уз другу мотивом

у виду исламског преломљеног лука. Појас се на једном крају завршава кружном пафтом пречника 11,5 см, док му је цела дужина 88, а ширина 5 см.

IV. Појас образују металне плаочице у виду кружног цвета на-
глашених латица. На крајевима се завршава по једном срцоли-
ком пафтом са копчом. Дужина појаса је 92 а ширина 3 см.
Судећи по неким аналогијама, појасеви-пафте су претежно рад
херцеговачких мајстора XVII века.

Аналогија: Б. Радојковић, н. д., 144—145, сл. 188.

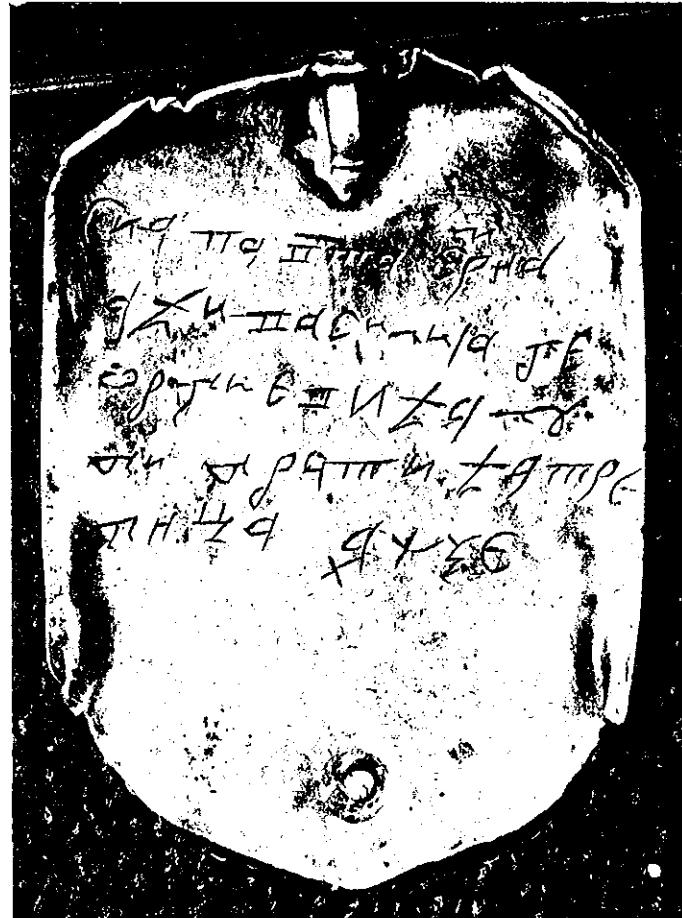
* Појасеви су власништво манастира Добрићева, али се чувају у Жито-
мислићу од времена преношења манастира Добрићева на нову локацију.

16. ПАФТА ЈЕРОМОНАХА ХАЦИ-ВАСИЛИЈА из 1765. (сл. 75, а, б)
Сребро. Дужина 9,5 см, пречник 7 см.

Украшена је у средини срцоликим орнаментом, са цветовима
лала (сл. 75а). Позади је урезан натпис са годином, писан не-
уједначено:

Сл. 75а Пафта јеромонаха хаци Василија, 1765
(каталог 16)

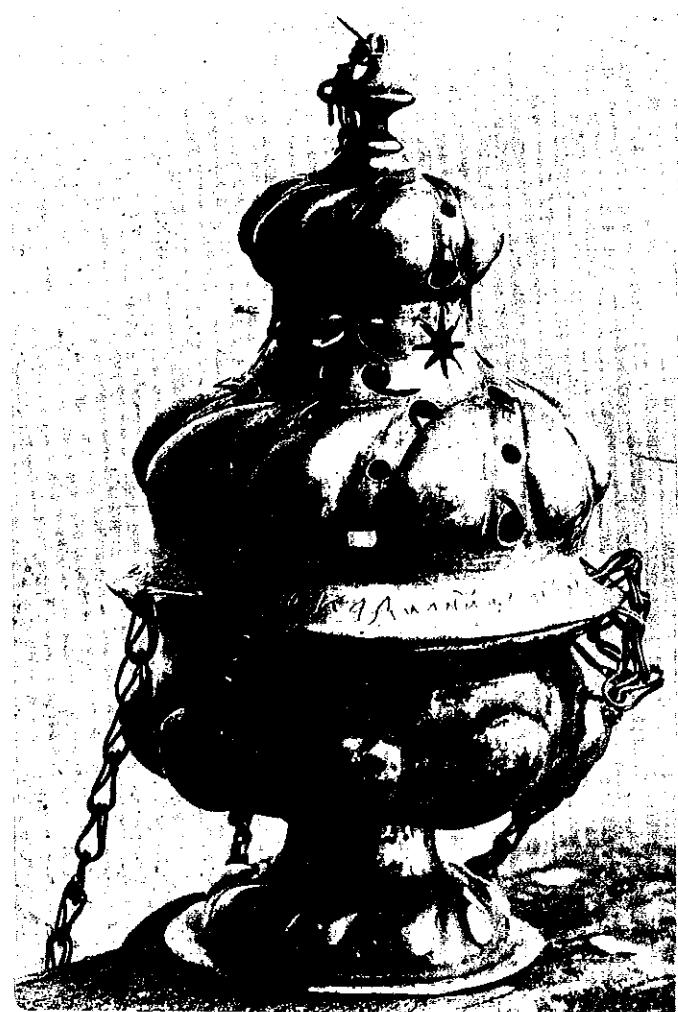
Сл. 75б Наличје пафте са натписом (каталог 16)

сна павта еф(мо)на(ха) аћи Јасилија Георгиевића левивратића треби(н)ца ћ. ф. ћ.
Лит.: Стари српски записи и натписи II, бр. 3278.

17. **ПОЗЛАЋЕНИ ОРЕОЛ** за престону икону Богородице са Христом, ктитора игумана Максима. (Сл. 42)
На нимбу аплицираном на икону натпис је изведен филигранском жицом у два реда, лево и десно од главе Богородице: **приложи иеромонахъ игвманъ Максим**

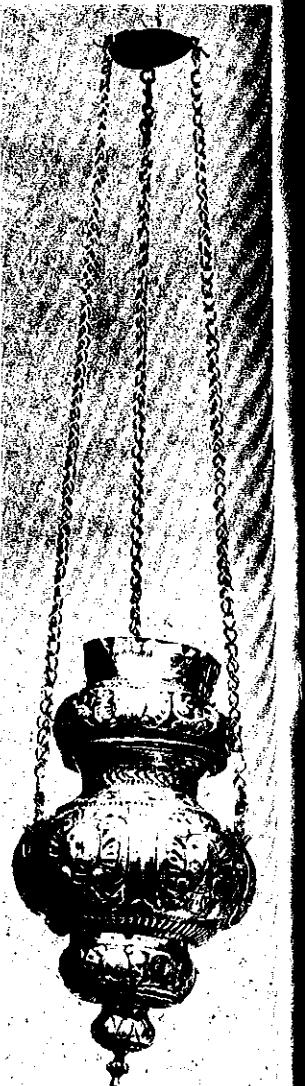
Лит.: В. Коровић, н. д., 20. — Овде се наводи податак, вероватно из архива, да је 1730. Максим игуман приложио манастиру за Богородичину икону на олтару позлаћени ореол.

18. **КИВОТ** (сл. 54)
Сребро. Дужина: 28 см.
Једнобродна црквица са вишестраном апсидом, припратом и три куполе на полуобличастом крову. Бочне стране украсене су сле-

Сл. 76 Кадионица
Томе Селаковића,
1776 (каталог 19)

174

Сл. 77 Кандило ктитора
Симе Милетића, 1774
(каталог 11)

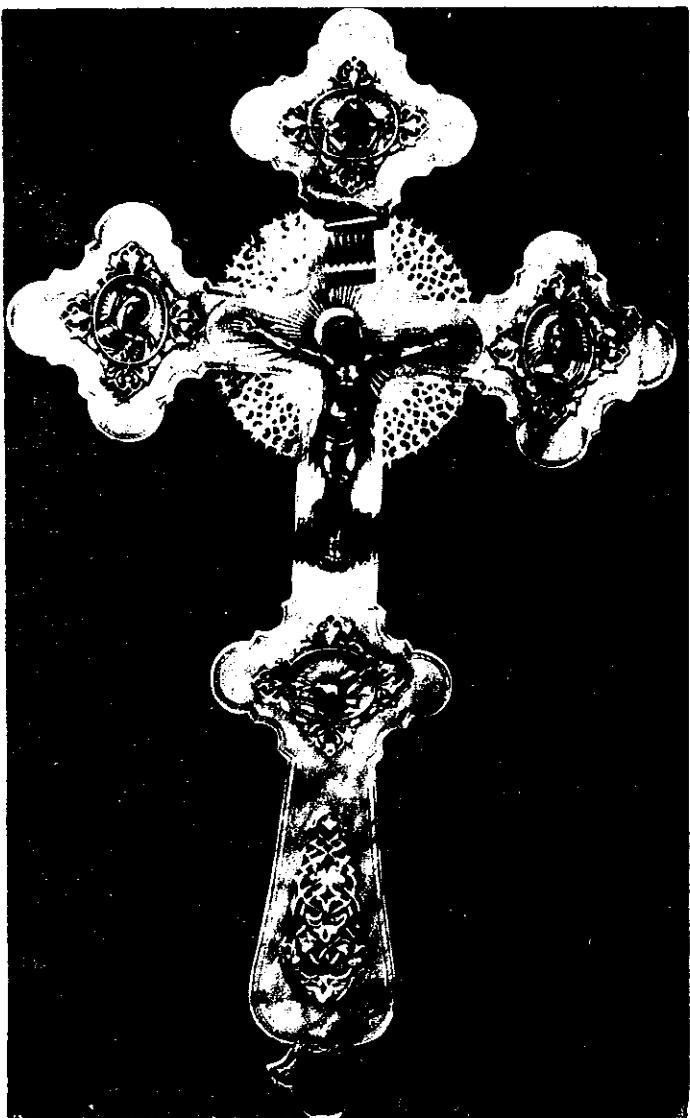
174

ним нишама у виду мањих, полукружно засведених прозора у којима се виде рељефне фигуре светитеља, и већих прозора који се завршавају исламским преломљеним посувраћеним луком. Лукови почивају на тордираним колонетама са капителима.

Сокл и трака испод назупчаног кровног венца украсени су стилизованим биљним орнаментом. Заобљене куполе, на чијим се врховима налазе крстичи, имају готички обликоване прозоре — квадрифоре — са шиљастим забатом и розетама.

Аналогије: По свом типу кивот је најближи недатираном кивоту манастира Завале и Тврдоше (1615). Он представља посебну варијанту са елементима оба наведена кивота.

Cf. Б. Радојковић, н. д. (сл. 91, 93).

Сл. 78 Крст Ефимије Кудрјавцеве,
1865 (каталог 20)

175

Лит.: Б. Радојковић, и. д., 95, 96. — Овде није сасвим јасно да ли аутор сматра кивоте из Завале и Житомислића радом са почетка или из средине XVII века. Cf. стр. 129, сл. 93.; Иста, *Артофориони у облику цркве*, Зборник Филозофског факултета XIV—1, Споменица Фрање Баршића, Београд, 1979, 274.; М. А. Карамехмедовић,* Умјетничка obrada metala, „V Masleša”, Sarajevo, 1980, 106—107, сл. 36, katalog 36.; В. Боровић, *Херцеговачки манастири. Манастир Житомишљић*, 23, наводи податке, према непознатом извору, да је „један позлаћени сребрни ћивот... 1816. године поклонио манастиру Јерманах Мелентије”.

19. *КАДИОНИЦА КТИТОРА ТОМЕ СЕЛАКОВИЋА*, из 1776. (сл. 76)
Бакар, висина 24, ширина 12, ширина стопе 10 см.
Барокно обликована кадионица украсена је на поклопцу пробојима у виду кругова, запета и звезда. Око мало закошеног руба поклопца урезан је натпис ктитора:
сю кадионицę приложи Тома Селакович у монастиръ жытом [иенић] : и[а]
: 1776.
20. *КРСТ КТИТОРА ЕВФИМИЈЕ КУДРЈАВЦЕВЕ* из 1865. (сл. 78)
Сребро, висина 36 × 22 см.
На предњој страни крста приказано је у високом рељефу Распеће Христово, а у краковима крста медаљони са приказима попросја Бога Оца, Богородице, Јована и Адамове лобање. На наличју крста уgravirana је сцена Молитва на Гори и различити орнаментални украс. На левој бочној страни доњег крака крста искуцан је у три реда натпис са именом ктиторке, и годином:
пожеѧтв[ован] сей крестъ въ хѹ[ам] св. Благовещеніа п[ре]свѣтой Б[огородицѣ]
въ м(онасти)ръ житомисличъ евфимиий Давр. Кудрjavцевой изъ Москвы
1865. г. за упокой Р[ава] Б[ожија] Димитрија и сродников

ИКОНЕ

21. *СВЕТИ СТЕФАН АРХИБАКОН*** (сл. 79)
Непознати српски зограф, прва половина XVIII века. Темпера на дасци. Димензије 62,5 × 46,5 × 4 см.
Око централне сцене на којој је приказана стојећа фигура светитеља (Свети Стефанъ Архиднакон) распоређено је шест сцена житија:
 1. Рођење св. Стефана јоѓ(ес)тво стјо Стефана
 2. Рукоположење за ђакона
 3. Пред архијерејима стјо Стефанъ предста пред архieю - -
 4. Каменовање св. Стефана стјо Стефана каменемъ повише
 5. Пренос моштију пренесеніе мощем
 6. Погреб св. Стефана погребеніе т стјо Стефана
 Боје: позадина плава са јаким првеним, зеленим, мрким, смеђим и акцентима беле боје на одећи, а тамним инкарнатима. Натписи су исписани белом бојом. Иконописац је погрешно исписао натпис у трећој сцени па уместо „пред Јеврејима“ стоји „пред „архијерејима““.

* Фотографија и основни каталогски подаци преузети су из наведене књиге М. А. Карамехмедовића.

** Икона је излагана на изложби *Иконе Босне и Херцеговине* 1967, у Умјетничкој галерији у Сарајеву.

Сл. 79 Св. Стефан архиђакон са житијем, прва половина XVIII века
(каталог 21)

Сл. 80 Деисис, домаћи сликар, крај XVIII века (каталог 22)

22. ДЕИСИС (сл. 80)

Непознати домаћи сликар, крај XVIII века, темпера на дасци. Величина 58 × 43,5 × 2,5 см. Запис на полеђини: „Ово поклоњају покојни Илија Радишић за спомен манастиру.”

178

Икона је оштећена и грубо премазана уљаном бојом те су од првобитног слоја очувани само натписи исписани белом бојом: Богородице (мјр ος), Христа (ιε κε) и Јована (στήν ιω).

Лит.: Đ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, Sarajevo, 1965, 131.

23. СИЛАЗАК СВЕТОГ ДУХА НА АПОСТОЛЕ (сл. 81)

Венецијански грчки сликар, крај XVII — почетак XVIII века. Уље на дасци. Димензије 31 × 26,5 см.

Уски оквир украшен бильним мотивима рађен од сребрног лима у техници искуцања, аплициран је преко овалног, златом сликаног оквира на самој икони.

Коцкасти под мрке боје и небо са облацима крећу се од мрко-зелених тонова до светлог окера. Одећа је претежно светлоцрвена, кармин, тамнозелена, тамноплава, љубичаста (мафорион) и понекада бела. Моделовање богато набраних драперија изведено је типским линијама и потезима златне боје.

Сл. 81 Силајак св. Духа на апостоле, венецијански грчки сликар, крај XVII, почетак XVIII века (каталог 23)

24. ДЕИСИС СА СВЕТИТЕЉИМА ЖИТОМИСЛИБОГ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА (сл. 55 а, б)

Позногрчки сликар, прва половина XVIII века. Димензије 73,2 × 54 × 2,5 см.

Из записа на полећини иконе дознаје се да је икона власништво јеромонаха Христофора купљена у Венецији 1750.

Икона је уоквирена црвеном линијом (1 см) и подељена на три хоризонтална појаса. У средњем делу, који је доле ружичаст а горе златан, у средини је насликан Деисис а лево и десно стојеће фигуре Јована Златоустог (ο ἀγιος Ιω(άννιε) χριστοφόρος) и Јована Милостивог (ο ἀγιος Ιω(άννιε)ο (ελεημονής)).

У горњем појасу насликане су четири личности у архијерејским одједама, слева надесно: св. Власије (ο ἀγιος βλασίος), св. Василије (ο ἀγιος βασιλείος) неидентификована личност са фрагментованим очуваним натписом (... ΣΠ) и св. Харалампије (ο ἀγιος χαραλαμπίος). Престоли на којима они седе постављени су на под сложен од ружичастобелих и плавих квадрата, док је позадина златна.

У доњем реду на истој позадини насликане су три личности: св. Спиридон (ο ἀγιος σπυρίδων), св. Јован Теолог (ο ἀγιος Ιω(άννιε) ο εὐαγγελογός) и св. Никола (ο ἀγιος Νικολαος).

Христ седи на златном престолу одевен у тамноцрвени хитон и плави химатион. Богородица је у тамноцрвеном мафориону, а Јован у плавој доњој хаљини огрунут тамномаслинастозеленим плаштом. Остале личности одевене су у одећу светлих боја: љубичасту, плаву, зелену, жуту и црвену, док су им епитрахији бели, са лалама цртаним црвеном, зеленом и жутом бојом. Инкарнати сликани смеђим окером моделовани су потезима беле боје. Цртеж изведен дебелим смеђим линијама. Нимбови су украшени богатом пунцом, златни на златној позадини. Натписи са именима су црвени, на златној подлози. Грчки текстови на отвореним јеванђељима исписани су црним словима на белој основи. Запис на полећини иконе исписан је испод горње пречке и захвата простор величине 5 × 8 см, а слова писана црном бојом велика су сса 0,5 см. (сл. 55б)

Лит.: В. Боровић, н. д., 35, даје запис у потпуности.

25. БОГОРОДИЦА СА ХРИСТОМ (сл. 82)

Непознати сликар XVIII века. Уље на дасци, 40 × 27,5 × 2 см.

Целу икону, осим лица, руку и Христова тела, прекрива оков од посребреног лима који је руски рад. Натпис је утравиран у картуши у доњем делу оквира:

ѡв(раз) πρ (εκετον) Β(огороди)цъ Балікинско(1).

Иконографски и стилски слика је дело западног барокног сликара. Инкарнат је топли окер, моделовање тонско. Осим смеђе боје на осенченим деловима, на инкарнату руку Богородице има доста црвених боја, а у сенкама зелене. Врхови прстију на Христовим стопалима су црвени тачке. Уста наглашено црвена.

Икона је, изгледа, цела осликана, али то није било могућно проверити испод окова.

26. ЈЕРУСАЛИМ, СКИДАЊЕ С КРСТА (детаљ) (сл. 83)

Грчки сликар, 1852. Олеографија на папиру прикуцана на даску величине 132 × 197.

Око централне сцене града Јерусалима ређају се бројне сцене из Христова живота. На композицији Скидање с крста (σταύτις) сачуван је грчки натпис:

χ[αци]λазарε προσκυνιτιс τ^θ παναγιώ και εωδοχ^θ ταφ^θ 1852

Натписи белом бојом на грчком готово редовно се понављају и на српском језику.

Сл. 82 Богородица са Христом, XVIII век
(каталог 25)

Боје: позадине су златне, зелене, црвене. Одећа: зелена, црвена. Жута — све интензивне и сироме.

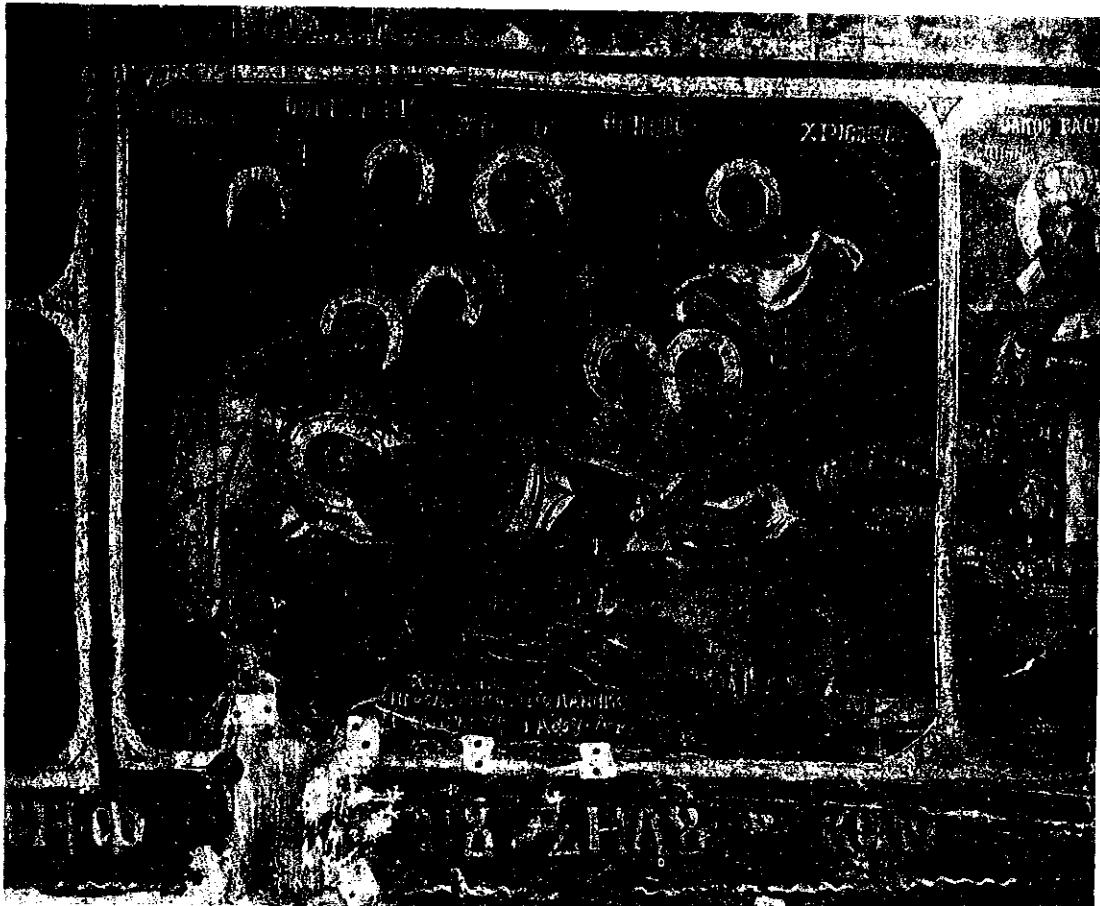
27. АРХИСТРАТИГ ГАВРИЛ (сл. 84)

Непознати сеоски зограф, средина XIX века. Уље и темпера на дасци величине: 77 × 45 × 2,5 см.

Арханђел (ѓтврти архистратигъ Гаврилъ) насликан на светлоплавој позадини, одевен је у плаву доњу хаљину, зелени окlop са жутим апликацијама и црвени плашт. У десној руци држи црвену палмову грану, а у левој медаљон са попрсјем Христа Емануила (ѓмануил) са црним натписом на светлоплавој основи.

Крила су сликана жутим окером, са смећим перима. Иникарнат је бледожути окер, а цртеж линијама смеће боје. Нимбови су златни, уоквирени црвеном и златном линијом. Натпис исписан белом бојом на светлоплавој позадини. — Оквир је једноставно профилисана, прикућана, црвено обојена летва ширине 5 см.

Сл. 83 Јерусалим, Скидање с крста, детаљ. Грчки сликар, олеографија 1852.
(каталог 26)

28. РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО И ПОЛАГАЊЕ У ГРОБ* (сл. 85)

Непознати сликар, крај XIX века. Уље на платну превучено преко даске димензија: 108 × 75 × 3 см. На полећини даске исписана година: 1894.

На средини смећег брежуљка и позадини плавог неба са облацима пободен смећи крст са распетим Христом. Лево је Богороди-

* Могуће да је ово копија слике са истим садржајем коју помиње гроф Милорадовић и за коју каже „От ветхости образ во многих местах треснул“ (cf. n. d., 47).

Сл. 84 Архистратиг Гаврил,
сеоски зограф, средина XIX
века (каталог 27)

ца у плавој хаљини са златним појасом, љубичастоцрвеном мафориону, зелено постављеном, испод кога је бела марама. Одеће осталих фигура обожене су смеђом, плавом, тамнозеленом, љубичастом, црвеном и белом бојом. Нимбови, украси и поруби су златни. Инкарнати су бледи окер. Натписа нема.

Руске иконе

29. БОГОРОДИЦА СА ХРИСТОМ (сл. 56)

Непознати иконописац, прва половина XVIII века. Темпера на дасци. Величина: $31,5 \times 27 \times 3,5$ см.

Сребрни оков украшен вегетабилним орнаментом, у техници искуцања, прекрива целу икону, осим лица и руку. На њему су натписи Богородице (*Мр је*) и Христа (*и је*).

Инкарнати сликани тамнијим оkerом са нешто црвене боје на доњим деловима образа и додатком беле на осветљеним деловима.

Сл. 85 Распеће Христово и Полагање у гроб, крај XIX века
(каталог 28)

184

30. ИСУС ХРИСТОС СВЕДРЖИТЕЉ (сл. 86)

Непознати иконописац, прва половина XVIII века. Темпера на дасци. Величина $32 \times 27,5 \times 2,2$ см.

Натписи исписани црвеном бојом на позадини жутозеленкастог окара је г(оспо)дъ вседржитељ. У златном ореолу цинобер слова. Христов тамноцрвени хитон и тамноплави химатион моделовани су белом и златном бојом са поступним прелазима. Окер инкарнати осветљени су белим.

31. РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО СА ТРИ ТИПА БОГОРОДИЦЕ: СМОЛЕНСКА, ПЕЧЕРСКА, БОГОЉУПСКА (сл. 57)

Прва половина XVIII века. Темпера на дасци. Вел. $64,3 \times 52 \times 3,5$ см.

Бројни натписи исписани су на оквиру, изнад или у нимбовима. У средини је месингано Распеће аплицирано на дрвени крст ко-

Сл. 86 Исус Христос Сведржитељ, руска икона, прва половина XVIII века
(каталог 30)

185

ји је уметнут у усечену даску иконе. Позадина је тамнозелено тло, архитектура ружичаста и плава са црвеним крововима, небо тамножуту окер са венцем облачића плаворужичасте боје. Нимбови су бојени златом, а одећа у доста широкој скали црвено, вишњеве, тамнозелене и светлозелене, ружичасте итд. Моделована је танким белим линијама и низом белих тачкица. Инкарнати су тамножуту окер са белим акцентима.

32. АРХАНГЕЛИ МИХАЈЛО И ГАВРИЛО СА РАЗНИМ СВЕТИТЕЉИМА И ЧЕТИРИ ТИПА БОГОРОДИЦЕ (сл. 58)

Прва половина XVIII века. Темпера на дасци. Димензије: 39,5 × 27 см. Оквир ширине 10 см, рађен у позлаћеном дуборезу, украсијен вином лозом са гроздовима.

На златној позадини и тамнозеленом тулу поређане су издужене фигуре, строго симетрично груписане, одевене у одеће кармин, цинобер, плаве, зелене, беле.

Нимбови су златни, опточени црвеном и белом линијом. Натписи у њима или изнад њих су црни или цинобер.

Инкарнати бледожутог до тамносмећег окера са осветљенима белим бојем.

Ово је најраскошнија по опреми и најпрефињенија по сликарском поступку икона у збирци, слична претходној и, вероватно, производ исте радионице.

33. УЗДИЗАЊЕ ЧАСНОГ И ЖИВОТВОРНОГ КРСТА (сл. 59)

XVIII век. Темпера на дасци. Димензије: 32 × 27 × 2,5 см. Натписи на горњем делу оквира исписани су златом: Ездвижене честине (ога) и живо(творнога) кр(ес)та, док су остали исписани белом.

Позадина у средини жутоокер а лево и десно плавозелена. На окер позадини, на подијум је уздигнут браон крст, а на плавозеленој позадини барокно украсијени балдахини сликани су мрко-црвеној и жутом бојом. Одећа украсијена златом цртаним барокним шарама на подлози, цинобер, плаве, кармин и циклама боје. Инкарнат је окер са доста ружичасте, нарочито на прелазима ка смећим сенкама. Бели светлосни акценти у виду тачкица или потеза на врху ушиљеног носа, ноздрвама, јагодицама, више уста и највише на прстима.

34. БОГОРОДИЦА КАЗАНСКА СА СВЕТИТЕЉИМА (сл. 60)

XVIII век. Темпера на дасци подложеној платном. Димензије: 35,5 × 31 × 2,5 см.

Натпис исписан цинобером лево изнад рамена Богородице: пр(еска)твја в(огор)одици казанским. На благо истуреном оквиру ширине 4 см, сликане су по две стојеће фигуре светитеља.

Лево: Христофор (?) и Бонифације; фигуре десно су општећене. Позадина је златна, као и орсоли оивичени црвеним.

Боје: тамнољубичаста (мафорион), зелена, ружичаста. Инкарнат врло тамни окер са уским маслинастозеленим сенкама и светлоокер акцентима. Уста црвена.

35. БОГОРОДИЦА СА АПОСТОЛИМА И СВЕТИТЕЉИМА

XVIII век. Темпера на дасци. Димензије: 30 × 24 × 3,5 см.

Цела икона покривена је високорељефним сребрним оковом у

техници искуцања, на коме су угравирани и натписи. Лево св. Петар: (сты апостолъ петръ) и св. Јован, у центру Богородица (мр 08) пружених руку према клечећој фигури светитеља (преподобнији сергей чу(дотворец)) а иза њега је преподобни Михеј (преподобни Михеј чу(дотворец)).

Инкарнат је црвенкстосмећи окер у сенкама, жути на осветљеним деловима. Усне црвене.

36. СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ СОЛУНСКИ (сл. 87)

XVIII век. Темпера на дасци. Димензије: 30,5 × 26,2 × 2,7 см.

Тамнозелена позадина и тло прошарано окером, на коме је насликан св. Димитрије на тамноокер коњу са цинобер седлом украсијен златним орнаментом. Одећа тамнозелене, мрке или цинобер боје, моделована је широким потезима, растопљеним златом.

Натписи у горњем делу белом бојом швра(з) стаго великом(8)ч(е)ника Димитрија Солунска го. Лево, у посебним оквирима, св. Никола Чудотворац (сты Николай чудотворецъ) и св. Анастасија

Сл. 87 Свети Димитрије Солунски, руска икона, XVIII век (каталог 36)

(стаја и(у)ч(еница) анастасіа) а десно апостол Тимотеј (стъи Ап(ос)толь Тимоѳе). Иконарнат окер са нијансама првене боје. Белих акцептната нема. Доста бујни облици, као и очи са спуштеним капцима, барокног су карактера. На полећини даске исписана су курзивом поновљена имена насликаних светитеља.

37. БОГОРОДИЦА НЕОПАЛИМА КУПИНА (сл. 61)

XVIII век. Темпера на дасци. Димензије: $31,5 \times 27 \times 3$ см.
Већи део површине покрива метални оков у виду осмокраке звезде са релјефним попрсјем Богородице са Христом у центру, а анђелима и симболима јеванђелиста у краковима. У сегментима између кракова звезде насликано је осам стојећих фигура. У боји преовлађују окери, од жутих до смеђих. Цртеж изведен ћрном бојом, а осветљења танким, оштрим потезима беле боје. Метални, искуцани оквир од посребреног лима, сличан је оквиру на икони бр. 38.

Сл. 88 Света три јерарха, руска икона, XVIII век (каталог 38)

188

38. СВЕТА ТРИ ЈЕРАРХА (сл. 88)

XVIII век. Темпера на дасци. Полећина прекривена танким платном. Димензије: $32,5 \times 26,5 \times 2,7$ см.
Оквир од сребрног лима и велики метални нимбови заклањају већ деломично уништене написе. Десно је видљиво јоаніј. Одежде архијереја су црвене и зелене боје, украсене златом сликаним вегетабилним барокним орнаментом.

Иконарнати у нијансама од тамнијег до светложутог окера.

39. СВЕТИ НИКОЛА (сл. 89)

XVIII век. Темпера на дасци. $52 \times 42 \times 5$ см.
Метални оков од позлаћеног и посребреног лима покрива целу икону остављајући слободним само сликане површине лица и шака, оптешеног и веома потамнелог иконарната. Архијерејска одежда изведена је у високом релјефу техником искуцања, посугта ситним, пластично изведеним металним ружицама у барокном духу.

Сл. 89 Свети Никола, руска икона, XVIII век (каталог 39)

189

Дрвени, позлаћени дуборезни оквир украшен је мотивом винове лозе и лишћа, широк је 9 см.
Инкарнати су сасвим зbrisani.

40. СВЕТИ СТЕФАН ЧУДОТВОРАЦ СА ДВЕ МУЧЕНИЦЕ (сл. 90)
XIX век. Уље на дасци. Димензије 32 × 27 × 3 см.
Површина иконе прекривена је оковом од посребреног лима који оставља слободним само сликане партије тела и лица.
Сликано у тамнијем тоналитету, претежно зеленом, мрком и сивом са мало беле и окера.
Инкарнати су сликаны бледожутим окером (са доста беле боје у саставу) тонски, са поступним прелазима, док су набори на драперији наглашени слободним, видљивим потезима, што се удаљава од традиционалног иконописа. Натписи крај светих су:
стъіа м(8)ч(ε)н(и)ца вассы (?) пре(подобны) стефанъ чудо(тво)рецъ стад
м(8)ч(ε)н(и)ца - - - - -

Сл. 90 Свети Стефан Чудотворац са две мученице, руска икона
XVII/XIX век (каталог 40)

190

41. ИСУС ХРИСТОС СВЕДРЖИТЕЉ (сл. 62)
Крај XVIII — почетак XIX века. Темпера на дасци. Димензије: 39,2 × 32,8 × 2 см.
Позадина иконе је сребрна, обојена жутим лаком, а широки оквир је смеђе-црвене боје. Наглашени линеаризам. Одећа украшена стилизованим вегетабилним орнаментом златне боје.
Инкарнат је бледи окер постепено осветљен до беле.
Натпис: горе Іс хт, а у висини Христових рамена образ г(оспо)да вседржитеља.
Запис на полећини иконе: „Манастиру Жигомислићу по тестаменту пок. Пера Томовића из Мостара 1964.”
42. СВЕТИ ЈОВАН РИЛСКИ (сл. 91)
XIX век. Темпера на дасци. Димензије: 35 × 29,2 × 2,5 см.
Натпис исписан у две картуше на горњем делу оквира:
овра(з) і препо . . . . юанна риљска
Оквир ширине 3,5 см сликан златним мотивима цветова, лишћа и звезда, на сада тамној позадини. На доњем делу оквира у уској извијеној картуши, оштећени натпис писан танким, златним, курсивним словима, од којег се једва чита реч „. . . . написа.”

Сл. 91 Свети Јован Рилски, руска икона, XIX век (каталог 42)

Позадина је тамноплава, хитон жути окер (моделован белом и браон бојом), плашт зелен (моделован златном). Инкарнат и брада су тамније маслинастозелене боје.

43. ИСУС ХРИСТОС СВЕДРЖИТЕЉ

Крај XVIII — почетак XIX века. Темпера на дасци. Димензије: 48 × 39 × 2 см.

Позадина и одећа изведени су слично као на икони бр. 41, само се место мотива палмете јавља мотив ватреног колута. Боја се креће у скали од светлије жутих до тамнијих окера, као и инкарнат.

Натписи, горе: *ӣс х̄с, доле: шврз гospодъ вседржитеља*
Запис на полеђини иконе мастилом: „Прилог од Јове Куртовића,
Мостар 18/4 1907.”

44. БЛАГОВЕСТИ (сл. 92)

XIX век. Темпера на дасци. Димензије: 30,5 × 26,5 × 1,7 см.

Позадина је жути лак и окер боја, архитектура првенкастосмеђа а под и завесе тамнозелене боје. Црвена и тамнозелена одећа

Сл. 92 Благовести,
руска икона, XIX
век (каталог 44)

моделоване су широким дебелим линијама у сенкама које подвлаче обрисе фигура.

Натпис је на горњем делу оквира; *шврз благовеџене пре(с) таја Б(огороди)ци*.

Натпис на нимбу Арханђела: *Гаврилъ ет арх*

45. ДЕИСИС (сл. 93)

XVIII век (?). Темпера на дасци. Димензије: 108 × 75,5 × 3 см.
Икона је потпуно пресликана уљаним бојама преко првобитно сликане површине.

Иконографске паралеле постоје са руским иконама типа „Седмица”, где су, осим Христа на престолу са Богородицом и Јованом Крститељем, укључене и друге фигуре.

Сл. 93 Деисис, руска
икона, XVIII век
(каталог 45)

ном, једна над другом насликане још и фигуре арханђела Михајла и Гаврила са мерилима у рукама и апостола Петра и Павла, крај подножја Христова клечећи Зосима и Саватије у монашкој одећи. На икони, лево и десно од апостола, насликана је још по једна фигура светитеља у молитвеном ставу, а у темену по прсје Бога Оца. Текстови на јеванђељу и свицима исписани су калиграфски и на поглед јасним словима. Међутим, замагљени су нечистоћом и нечитљиви.

Не само по иконографији и композицији већ и по коректном цртежу и одмереним, издуженим пропорцијама, ово је свакако руска икона.

Аналогија: В. И. Антонова, Древнерусское искусство в собрании Павла Корина, Москва, 1966, каталог 49, сл. 65.

46. СВЕТИ ЛУКА 1901. година. (Сл. 94)

Уље на дасци. Димензије: 60,5 × 41,1 × 4,1 см. Оквир ширине 9, а дубине 12 см, представља у ствари кутију у коју је под стакло

Сл. 94 Свети Лука,
руска икона, 1901.
(каталог 46)

194

смештена икона. Оквир је рађен у позлаћеном дуборезу и украшен мотивом ловоровог листа са плодовима. Апостол (

) насликан је у седећем положају, на позадини плавог неба из кога се са леве стране пробија трака жуте светlostи. Одевен је у тамнозелени хитон и црвени химатијон, са наборима моделованим жутим окером. На крилу обема рукама придржава књигу маслинастозелене боје. Инкарнат је ружичаст, уста првена. Натписи су исписани смеђом бојом на плавој основи.

* На полеђини иконе налазе се два записа. Први, старији, величине 5,8 × 8 см гласи:

† сід. ск. икона писана искашена на ск. Гоғк Яфонсон въ пустыннооклененон
обителни ковдвинження честн. и животко. Креста господня 1901 год.

Други, млађи, запис је дародавца:

„Ову икону добила је породица Иванишевић из Русије. У име покојне Бојане Иванишевић рођена Кирић из Мостара поклонио је манастиру Житомислићу Голец Јосиф-Бајди из Мостара. Житомислићи 1978.“

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ

Гробље у порти

Споменици су распоређени у два реда.

У првом реду према цркви, идући од севера ка југу, лоцирани су следећи споменици:

47. КРСТ МИТРОПОЛИТА ХЕРЦЕГОВАЧКОГ ГОСПОДИНА ФИЛО- ТЕЈА (†1751) (сл. 95)

Димензије: висина 65, ширина 38, дебљина 18 см.

Натпис уклесан урезаним словима висине 2 см у шест редака, на западној страни:

и се ни ка — — иваєтъ х(рист)8 рать прео(скв)щенни митрополитъ херце-
говачки г(оспо)д(и)ниъ филобен Б8ди ем8 вѣчная радость представи(с) е:
лето г(оспо)днє а. Ф. и. а. ман. к. д.

Лит.: В. Боровић, н. д., 21. Стари српски записи и натписи II, бр. 3004, 3005, 3006.

48. КРСТ МИТРОПОЛИТА БОСАНСКОГ КИР-ВИСАРИОНА (†1708) сл. 96)

Димензије: 67 × 42 × 17 см. Натпис уклесан у девет редова.

† и се ни ба. м. л. р. б. зде лежитъ митрополитъ босански кир висаринъ
и престави се въ своемъ постригъ монастиръ месѣца авг. і вѣди ем8 вѣчна
паметъ и шградишъ гроб митрополита Бос(а)нскаг(о) кир мелетије и генеф
јромонахъ тој(а) јакша вченика њего ва лето з. с. з. і

Лит.: В. Боровић, н. д., 19, 34 (текст натписа).

195

49. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ПРОИГУМАНА САВЕ (†1708) (сл. 97)

Димензије: 60 × 46 × 18 см.

Натпис урезан неуједначеним словима у седам редова гласи:

и с х с н и к а т в л е т о з . с . с . т . — — почива х(ри)с(т)в јавбъ сава јеромонах(х)
проеигуменъ а шградї гробъ оуче(н)икъ јевовъ макеји јеромонахъ : житомин(с)лић.

50. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА ИГУМАНА (†1759) (сл. 98)

Димензије: 52 × 29 × 17 см.

Натпис је уклесан у седам редова, од којих су поједини недовољно јасни због лишајева.

и с х с н и к а м . л . ф . в . з д е почињает јавбъ б(о)жи јеромонахъ Христифор
и гуманъ — — — се вечно мѣ памјатъ а блажени : п(о)кои престави с

Сл. 95 Крст митрополита
херцеговачког господина
Филогеја, 1751 (каталог 47)

— — — — — и в а лето : го(ди)ни 1759 а Ф и д оправи ёмъ гроб : и
п(о)стави с — — —

Лит.: В. Боровић, н. д., 28.

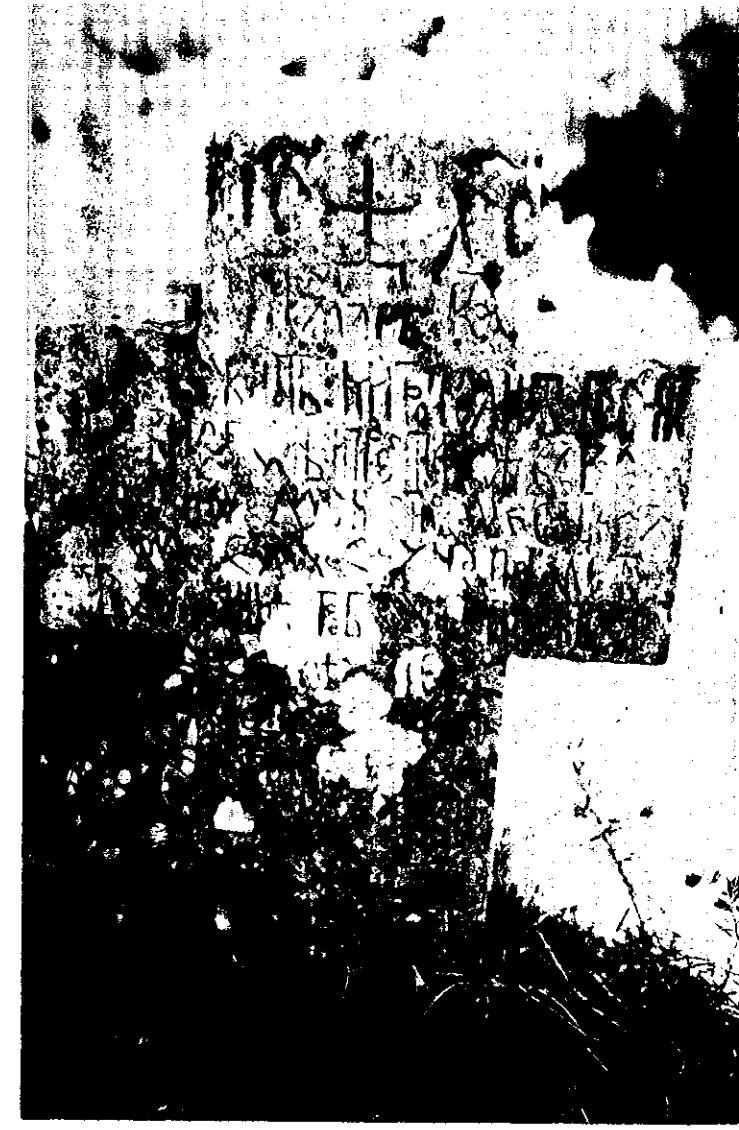
51. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ВАСИЛИЈА ИГУМАНА (†1765) (сл. 63)

Димензије 59 × 42 × 16 см.

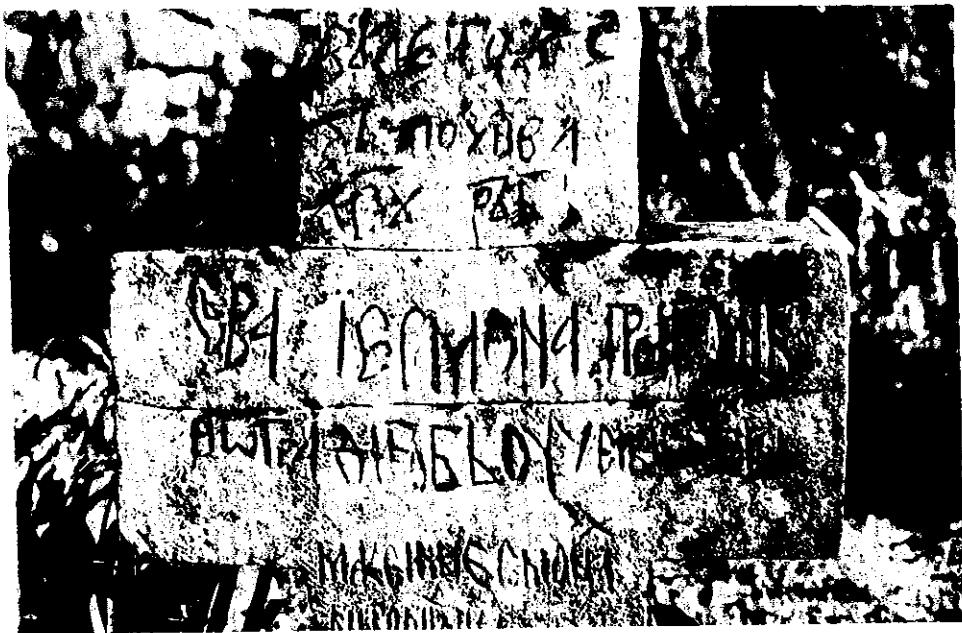
Постављен је у другом реду, према зиду порте. Украшен по ободу тордираним ужетом.

Натпис је уклесан у шест правилних редова, танким и плитко урезаним словима, са доста лигатура.

и ци и с х с н и к а м . л . ф . в . З д е почињает : Христв јавбъ Божји | јеромонахъ Василије игуменъ сен с(в)ећтие швители : вјди ёмъ вѣчнаја радо-

Сл. 96 Крст митрополита
босанског кир Висариона,
1708 (каталог 48)

Сл. 97 Крст јеромонаха проигумана Саве, 1708 (каталог 49)

етъ : престависа въ лето : Г(оспо)дн'к : 1765 : м(е)с(е)ца марта денъ
26 : к ѣ: на ѿ. з ѣ:

Аналогија: Р. Станић, н. д., споменик 22, сл. 9

Лит.: В. Боровић, н. д., 28.

52. ГРОБНИЦА СА КРСТОМ АРХИМАНДРИТА СИМЕОНА ТОДОРОВИЋА (†1901)

Крст је обичан, неукрашен, на бочним странама кракова има полукугле. Уклесан је следећи натпис:

„И Н Ц Ј Овће почива раб Божји

архимандрит Симеон Тодоровић настојатељ

манастира. 1. 2. 1845 — 25. 8. 1901”

53. ГРОБНИЦА СА КРСТОМ ИГУМАНА МИТРОФАНА СИМИЋА (†1933)

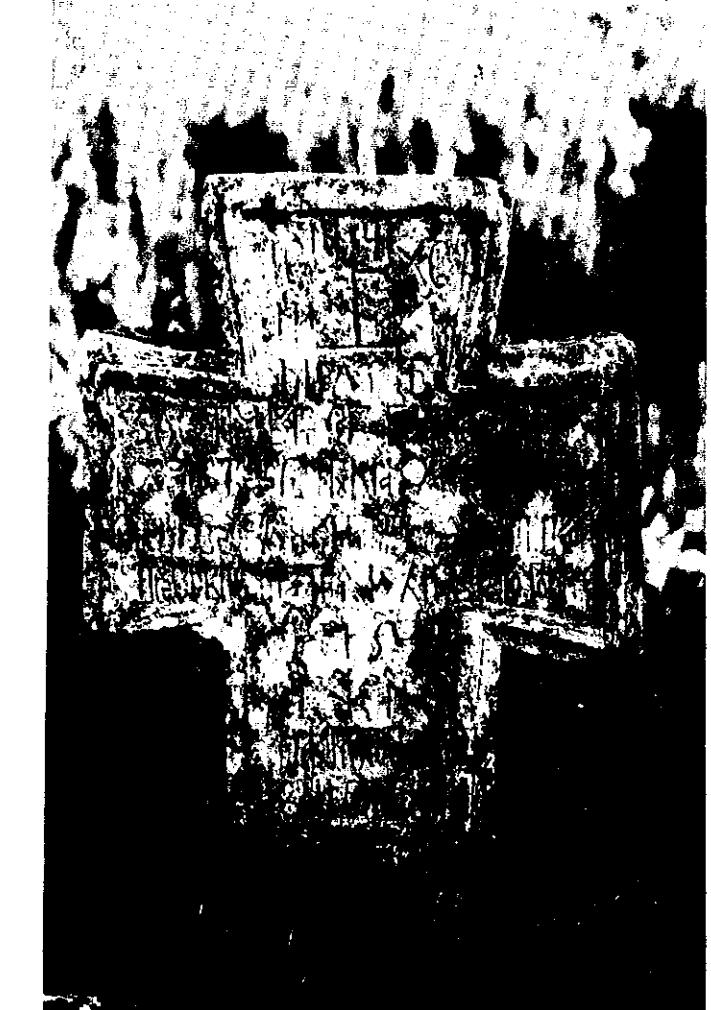
Нова гробница са крстом на коме је уклесан натпис:

„И Н Ц Ј Овде почива раб Божји игуман Митрофан

С. Симић настојатељ манастира 3. I 1886 — 20. IX 1933.”

54. ГРОБНИЦА АРХИМАНДРИТА ХРИСТИФОРА МИХАЈЛОВИЋА (1853—1920)

Гробница је постављена уз северни зид наоса. Крст је величине: 72,5 × 41 × 16 см.

Сл. 98 Крст јеромонаха Христифора игумана, 1759 (каталог 50)

Гробови у цркви

55. ГРОБНА ПЛОЧА СЕРАФИМА ПЕРОВИЋА ИГУМАНА (†1903)

Гробна плоча се налази у јужном делу западног травеја у цркви. На јужном зиду изнад гроба постављена је метална плоча величине 34 × 36 см, са натписом:

„Овде је сахрањен Серафим Перовић Митрополит Захумско-херцеговачки, народни борац и добротвор.

Рођен је у Горици код Требиња 22. јуна 1827. Монашки чин приимио 1848. Произведен за игумана 1858, а за архимандрита 1864. Хиротонисан за архијереја 1889. Преселио се у вјечност у Мостару, 17. фебруара 1903.

Провео је:

У манастиру Дужима 1848—1852. и 1856/57; у манастиру Житомишљићу 1858—1864, 1866—1870, и 1878—1888; у Мостару 1857/1858. и 1888—1903; у Биограду (Србији) 1852—1856; у Русији

и Србији 1864—1866. У Сарајеву у тавници као политички окривљеник 1870/71, у Триполису и Мурзуку (Африци) у заточењу 1871—1876, у Црној Гори у борби за ослобођење 1876—1878. Име овог великог Србина и смиреног архијереја забиљежено је златним словима у историји српског народа у Босни и Херцеговини XIX вијека. — Слава му и вјечан помен. У знак вечите благодарности: браћа Борђо и Ристо Кисић из Мостара. — На Духове 1907.”

56. ГРОБНА ПЛОЧА У ПРИПРАТИ

Гробна плоча постављена у јужном делу припрате, оријентисана је у правцу исток-запад, (дужина 1,46 × 1,13 м). Састављена је од шест плоча неједнаке величине. Изнад гробнице на зиду поставио је меморијалну плочу гроф Г. Милорадовић 1883. (Види 46. белешку у одељку III)

Гробље на Горици

Гробови су поређани у приближно правилне паралелне редове, два у средишњем и два у источном делу Горице. У првом реду, идући од севера ка југу, ређају се следећи надгробници:

57. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ПАРТЕНИЈА НАДАЖДИНА (†1812)

Димензије: 70 × 39 × 17 см

Крст је у средњем делу украсен мотивом крста у плитком рељефу, а по ободу тордираним ужетом и цикцак траком. Натпис је урезан у шест хоризонталних редова и делимично окомито дуж релејног крста.

Іс хс ні ка зде почиваєт рабъ Божи єрмонахъ пафтение надаждинъ : въдї ...
іемъ вечноя [па]мет[ъ] год. 1812.

Лит.: В. Боровић, н. д., 22.

58. КРСТ МИТРОПОЛИТА ХЕРЦЕГОВАЧКОГ ГОСПОДИНА ЈЕРЕМИЈЕ (†1815) (сл. 99)

Величина: 90 × 49 × 20 см.

Крст је богато украсен геометријским орнаментом кругова и квадрата са уписаним крстом и розетом. Уоквирен је тордираном врпцијом. У средњем делу, на плитко релејном крсту, приказана је глава серафима.

Натпис је исклесан ванредно лепим, релејним словима, у тринаест редова:

І. н. ц. і. м: л: ё: в: 1815 Зде: почиваєт рабъ божи прещені: митрополитъ — — — херцеговачки. Господд(и)иъ господд(и)иъ ѹремія : въдї ...
іемъ: вечноя радостъ: и блаженъ : поко(и). преставиша : лѣтія господд(и)иъ
лижецѧ 18 (ю)нај 29

Лит.: В. Боровић, н. д., 23.

59. ГРОБНИЦА ПРОТОСИНЂЕЛА ПАХОМИЈА НИКОЛАЈЕВИЋА (†1906)

Новија, велика гробница са крстом, јужно поред гроба митрополита Јеремије. Гробница сама по себи нема вредност, али је занимљив текст у коме се саопштава:

„Овдје почивају земни остаци протосинђела Пахомија Николајевића. Рођен 1818, умро 1906. Велики добротвор српског народа. Рођен у Кучима, Црна Гора. Рукоположен у Мостару 1858. Био у братству манастира Довоље, и парох у Високом 38 година. Оставио Просвјети 21000 круна.* Умро и сахрањен у манастиру

* 1912. читав приход манастира Житомислића износио је свега 12.000 круна (cf. В. Боровић, н. д., 24).

Сл. 99 Крст митрополита херцеговачког господина Јеремије, 1815 (каталог 58)

Сл. 100 Крст јеромонаха Мелентија Билића (каталог 60)

Житомислићу 26. септембра. Оставио свом народу добру успомену.”

У другом реду иза гробнице митрополита Јеремије сачувани су, идући од севера ка југу, следећи надгробници:

60. КРСТ ЈЕРОМОНАХА МЕЛЕНТИЈА БИЛИЋА (сл. 100)

Димензије: 57 × 41,5 × 17 см.

У другом реду иза гробнице митрополита Јеремије сачувани су, идући од севера ка југу, следећи надгробници:

Текст исписан калиграфски, унутрашњим словима.

Доњи редови текста су доста оштећени па се не разазнаје година:

и. и. ц. и. м. д. ф. в. зде почиваєть рабъ Божији јеромонахъ Мелентіје биличъ
въди ємъ вечној радост и вложени покон — — —

61. КРСТ из 1762. године (сл. 64)

Димензије: 72 × 46 × 14 см.

Украшен је слично као и претходни споменик, само на бочним странама кракова крста има пластичне полукугле. Текст веома истривен лишајевима тешко је читљив те није било могућио утврдити име сахрањеног, само се у доњем делу слути година 1762.

62. КРСТ ЈОВАНА ТЕОДОРОВИЋА (†1765) (сл. 65)

Димензије: 63 × 46 × 15 см.

Украшен слично као и претходни споменик. Текст исписан калиграфски, урезаним словима, са много маштовитих лигатура, представља пример вештине клесара средине XVIII века.

Обрастао лишајевима, текст је делимично читак:

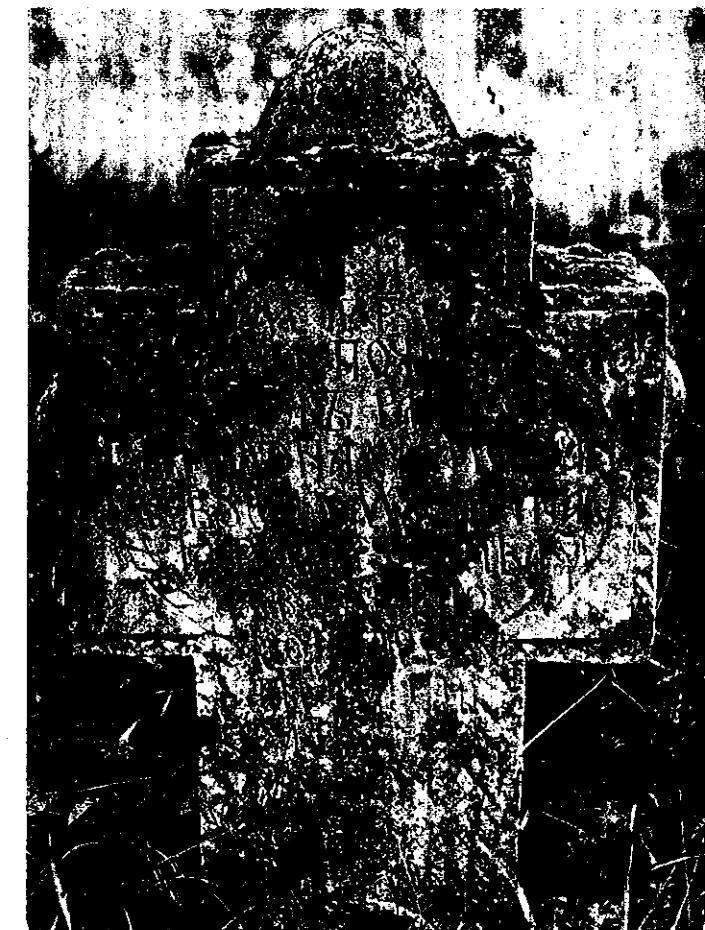
и н ц и и с х е и н и здѣ погребен хр(и)стъ рабъ в(о)жн иван Тешдоровић
поживе вѣк — — — — — престави се 1765 а Ѣз є — — — — —

63. КРСТ МОНАХА МОЈСИЈА (†1804) (сл. 101)

Димензије: 53 × 34 × 16 см.

Споменик се налази до претходног, најужније на Горици. Украшом се нешто одваја од осталих крстова. Његов средишњи део, на коме је исписан натпис, решен је у виду заобљеног тролиста оивиченог торцираном врпцом. Слова су дубоко урезана. У доњем делу текст је готово нечитак, јер је крст утонуо у земљу.

и с х е и с х е Здѣ почиваєть рабъ в(о)ж монахъ монси въди ємъ вечној
радостъ и вложени покон престави се лѣта г(оспо)дана 1804.

Сл. 101 Крст монаха
Мојсија, 1804 (каталог 63)

У источном делу Горице, у два последња реда има још неколико, претежно млађих, монашких крстова. У првом реду, од севера ка југу следе:

64. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА МИЛУТИНОВИЋА (†1903)
Димензије: 80 × 43 × 12 см.
Текст гласи: „Овде почива раб Божји јерманах Христифор Милутиновић настојатељ манастира* 14. 1. 1848 — 15. 12. 1903.”
65. КРСТ ЈЕРОМОНАХА МЕЛЕТИЈА ИГУМАНА (†1816) (сл. 66)
Димензије: 63 × 43 × 16 см.
Крст је богато украшен геометријским орнаментима кругова, розете, квадрата, тордиране траке, са кришастим „јабукама” на бочним краковима крста. Текст, исписан лепим, пластично истакнутим словима, гласи:
Інг. м. л. ф. к. 1816 здѣ почиваєтъ рабъ божи ѹеромонахъ мелетије игуменъ монастира житомирскага вѣди юмъ вѣчна радостъ. Преставі сѧ м(есе)ц(а) м(а)рт(а). в.
66. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА ПРОИГУМАНА (†1815) (сл. 67)
Крст је потпуно истог типа као и претходни те је свакако рад истог клесара.
Натпис гласи:
ї : н: ц: ї: 1815. здѣ почиваєтъ рабъ божи ѹеромонахъ Христофоръ проигумен монастира житомирскага вѣди юмъ вѣчна радостъ престави сѧ м(есе)ца 1815 д(ен)ъ
67. КРСТ ЈЕРОМОНАХА СЕРАФИМА ОБРАДОВИЋА (†1821?)
Димензије: 61 × 40 × 14 см.
По ивицама украшен просто профилисаним бордуrom ширине 1 см. У другом делу текст није читак, једино се слути година 1821.
ї. н. ц. і здѣ почиваєтъ рабъ в(о)жы ѹеромонахъ серафимъ обрадовићъ іг — — — — — вѣды юмъ вѣчна памят — — — 1821.

У реду иза овога споменика следе, од севера ка југу:

68. КРСТ неидентификован.
Димензије: 59 × 41 × 15 см.
Крст је прилично утонуо у земљу и теже приступачан. По типу је исти као претходни, са лепо уклесаним натписом али због лишајева тешко читлив.
69. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА БОРКОВИЋА (†1834)
Димензије: 90 × 38 × 13 см.
Крст је истог типа као претходни. Натпис исписан у тринаест редова гласи:
ї. н. ц. і здѣ почиваєтъ рабъ в(о)жі ѹеромонахъ христофоръ борковићъ дад-матинацъ. Престави сѧ м(есе)ца ноембра 20 ден(ъ) 1834 вѣді юмъ вѣчна радостъ и блаженіј покон.

Лит.: В. Боровић, н. д., 28; Р. Симоновић, н. д., књ. 168 (1891), 26.

70. КРСТ сасвим избрисаног текста. Обичан, само украшен пластичним полукуглама, „јабукама”.
Димензије: 83 × 35 × 12 см.

71. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ИЛАРИОНА БУКВИЋА (†1867)
Димензије: 90 × 45 × 17 см.
Крст је без украса, осим пластичних полукугли на краковима. Текст је писан рељефно испупченим словима у редовима између пластично наглашених подеоних линија, попут трака.
„Овде почива єрманах Иларион Буквић. Поживе љета 96. Престави се декемб: 1867.”

72. КРСТ ЈЕРОМОНАХА ХРИСТИФОРА КРСТОВИЋА (†1926)
Димензије: 43 × 32 × 23 см.
Текст гласи: „Овде почива раб Божји јерманах Христифор Крстовић рођен 18 . . . . , престави се 1926.”

* * *

Камени фрагменти непознатог порекла

73. Камени фрагмент I (сл. 102)
Висина 27, ширина 21, дужина 42 см. Овоме припада и мањи, недаљно одломљени део на коме нема украса. Заједно су дуги 62 см. Домаћи кречњак, миљевина. Фрагменти су са задње стране у виду коритастог жљеба. Предња површина украшена је

Сл. 102 Камени фрагмент I (каталог 73)

мотивом плитко удаљене нише са полуокружним луком, троуглом и стилизованим чеппресима између којих је издубљени круг.

74. Камени фрагмент са натписом II (сл. 103)

Висина 27, дужина 47, ширина 21 см.

Представља део исте целине.

Предња страна украшена је плитким рељефом у виду полуокружне нише, стилизованих чеппреса и издубљеног круга. Поред њих је крст испред натписа са плитко урезаним словима у три реда, који је на мекој миљевини постао сасвим нечитак.

Начин на који је уклесан натпис, крстић испред њега па и декорација упућује на претпоставку да су фрагменти, можда, део неког надгробног споменика, коме не налазимо аналогије.

75. Камена гредица (фрагмент).

Висине 11 см, ширине 22, дужине 67 см.

На обрађеном делу виде се три рупе, вероватно за клинове, остале стране су неотесане.

Фрагменти су били у секундарној употреби јер су премазачи дебљим слојем крече. Надени су у оцаку (кухини) манастира где су некада вероватно коришћени на отчишту, што се види по нагорелости и пукотинама.

Сл. 103 Камени фрагмент II (каталог 74)

207

SUMMARY:

THE ŽITOMISLIC MONASTERY

HISTORY

The Žitomislić monastery is built near the village of the same name, on the left bank of the river Neretva, where its canyon spreads into a fertile and cultivated karst valley. Situated on the road leading to the old town of Počitelj and the Adriatic Sea, it is some 20 kilometers away from Mostar.

The place, due to its convenient location, and judging by the remnants of material culture (tumuli), had been inhabited since the prehistoric days.

The recently excavated ruins of a basilica from the late classical period (V—IV century) in the immediate vicinity of Žitomislić testify of a developed life in the Roman period, when the place belonged to the area of the town Narona.

In the times of the Serbian dynasty of Nemanjići, the village of Bivolje Brdo, up to which, later on, the Žitomislić's monastery lands spread, had been presented, by a Sovereign's Charter of Duke Miroslav of Hum (who later became King Uroš I) to the monastery of St. Petar and St. Paul on the river Lim. However, Žitomislić is not mentioned in the known historical documents dealing with the period before the Turkish conquest, although it must have been situated in the immediate vicinity of the caravan road leading from the Adriatic Sea, by Drijevo (today Gabela) and Bivolje Brdo, to Buna and Blagaj.

Žitomislić is mentioned for the first time in a Turkish written document dealing with the Bosnian Sanjak for 1468/69. At that time Žitomislić had been a part of the Hrabren family's estate (Duke Peter and his brother Radoje) and had been regarded as an empty village bringing no income. The place had probably been deserted during the wars that had particularly spread over the lower course of the river Neretva.

The data from the Turkish written document (1468/9 and 1477) show that Žitomislić must have been an old inheritance of the Miloradović-Hrabren family in the pre-Turkish period.

The village seems to have been deserted for a long period, and the foundation of the monastery revived it again. Thus, the name Žitomislić

appeared again from 1559 to 1566 but this time in the first documents concerning the monastery and its founders.

Namely, in 1566, the qadi of Nevesinje, acting upon the request of Žitomislići monks, issued an edict to the effect that the ruined orthodox church in the village of Žitomislići could be renewed and reconstructed, but under the condition that it should be neither broader nor wider than it had previously been. The process of reconstruction and of building the new church lasted for some forty years.

One of the founders of the Žitomislić monastery, the landlord Milisav Hrabren, mentioned in the documents from around the end of 16th century (1583, 1599), was a member of the almost two centuries old family Miloradović-Hrabren, whose klan used to live in the area of Stolac, Dubrave and Hrasno. One of his ancestors, the founder of the family, Stjepan Miloradović, had been known since 1416 when he had participated in a conflict with the City of Dubrovnik as a „man of Petar Pavlović”, a Bosnian landlord. After that, data concerning the family can be found only in Turkish written documents.

In addition to archive data, both Turkish and those from Dubrovnik, the impact of this old family can also be traced by the monuments it had left behind. These include, from the medieval period, a family necropolis of *stećaks* at Radimlja and a church with a graveyard and two law-court seats carved in stone, at Ošanići, near Radimlja.

In spite of the changed conditions under Turkish rule, the architectural activity did not cease. The last endowment of the Hrabren family was the Žitomislić monastery, finished in 1602/3, and painted with frescoes in 1609. However, its founder, painted with the church model in his hands, did not live to see it.

Several years after the painting of the frescoes, in 1613, the Moslems of the Žitomislić village charged Milisav's son and his relatives with "building up a firm wall around the church and painting it with pictures inside" and demanded that the pictures be removed. Both the cause and the outcome of this charge are unknown, but it can be supposed that no significant consequences touched the monastery, since in the second decade of the same century the life and the work of the monastery were rather active. This event is important as a unique one preserved in documents.

In the first half of the 17th century the history of the Žitomislić monastery was marked by a constant struggle for preserving the monastery lands on the hand, and various activities in transcribing books, decorating the church, and establishing active relations with other monasteries, especially with Hilandar, on the other.

Due to worsening economic and social conditions in the Turkish Empire, and consequently in Herzegovina, and later on, due to long and exhausting wars as well, many old families started emigrating the area. An abrupt disappearance of data concerning the family members points out to the conclusion that at that time, around the middle of the century, the Hrabrens too sought a shelter, appearing later on in Russia, where they found a permanent home.

Starting from the middle of the century, a certain duke Stjepan Miloradović appeared in Russia. By the end of the century, when migrations become more frequent, Ilija Miloradović too, probably, left for Russia. In 1707 his sons Mihajlo and Gavriло came with offerings to visit Žitomislić, their ancestors' endowment. A relatively short period of time that had passed from their leaving Žitomislić and settling down in Russia contributed to preserving a vivid memory of the old homeland, ancestors and their endowment.

Only a few years later, in 1711, during the Russo-Turkish war, Mihajlo came to the old homeland again, but this time as a "Serbian colonel" and a envoy of the Russian emperor Peter the Great, bringing with him a plan for organising the uprising against the Turks at Cetinje. This mission of Mihajlo Miloradović, which ended as a military failure, was of a much greater historical importance as the first sign of Russia's interests in the Balkans.

Another member of the family — count Mihail Andreevich Miloradovich — distinguished, later on, himself with military talent and heroism as a participant in Suvorov's Italian campaigns (1799) and as a brave commander in Russian battles with Napoleon, especially at Borodino (1812).

One of the last outsprings of this vital Herzegovian family, count Grigori Miloradovich, Russian major-general, visited Žitomislić in 1883, his ancestors' endowment. Upon that occasion he placed in the monastery's parvis a plaque with inscription in Russian memorating the founder Milisav Hrabren.

After the founder's family had left Žitomislić, the life of the monks, some of whom were the members of the Miloradović family, continued in daily activities and the struggle for protection of the rights and lands of monastery. The increasing taxes, as well as wars and frequent plague epidemics or natural disasters, accompanied the everyday work and the religious life in the monastery. But in spite of troubles, due to efforts and labours, the monastery succeeded, as from the 18th century, to improve its economic conditions.

Starting from the middle of the 19th century, the monastery's activities were directed towards improving its economic conditions as well as the cultural and educational services. Two schools were found in Žitomislić: Serbian national school which existed from the middle of 19th century up to 1918, and Spiritual school, the first of its kind in Bosnia and Herzegovina, whose foundation consequently represented a great cultural and historical event. During Austro-Hungarian occupation this school was moved from Žitomislić to Sarajevo and then to Reljevo, near Sarajevo.

By the end of 1941, cultural and artistic treasures, which were kept in the monastery's new guestroom, disappeared in a fire that turned the building into ruin and ashes. Before that, on June 26th 1941, the entire monastery fraternity was killed by the ustashis and their bodies thrown into a karst cave in the hills on the right bank of the Neretva river. Their remains still rest there.

After the Second world war the historical and cultural significance of the monastery was recognized. It is proclaimed a cultural monument under the state protection.

ARCHITECTURE

The monastery complex is built on a somewhat raised plateau dug into the south-west side of the Gorica hill, with regular, almost circular shape. The flat area where the church is situated, is partly surrounded with auxiliary monastery buildings (new guesthouse, kitchen, storage buildings) and partly with a big wall. (picture 1, drawing 11)

The church is a regular rectangular building covered with two gables which unite the naos and the parvis. On the east side it ends with three-sided apse (picture 6), and by the west side of parvis a tall two-story belfry with a lantern on the top and the porch on the ground level was built in 1891. Thus, the total of its dimensions is 19,92 × 9,37 m.

The church interior is of three-nave plan. The central nave ends with a somewhat narrow semi-circle apside, and it is bridged by a longer, broken, a little bit oval vault, without supporting arches. Side naves, including the altar, consist of three transversal, (lower) semi-oval vaults. In the eastern part they are supported by a transversal wall which separates naos from altar, and in the western part by an octagonal pillar separating them from the central nave. These vaults represent rather deep leaning arches, which together with the altar wall and pillars support the central nave vault. The altar area, which is of the same size as the naos, is separated from it by a transversal wall (0,85 m), in which several narrow passages for proschomoideion and deacons' area have been cut through. Proportions of the naos, including the altar, are unusual — almost resembling a square. The parvis, separated from the naos by the wall, was built at the same time with the church.

The church is built of smaller manually cut square pieces of stone lined in relatively regular horizontal rows. Until 1970 it was covered with stone panel, and then it was replaced by tinplate roof.

The church architecture derives from the type of church with leaning arches; the type whose origin is connected with the pre-Roman Mediterranean architecture, and which often can be found in Old Herzegovina. Together with the churches of Zavala in Popovo Polje, St. Trinity near Pljevlja and Lomnica in eastern Bosnia, it belongs to a rather unusual three-nave variation of this type of church. By the length of its side naves, as well as by the depth of its side vaults, this type has been developed in the Žitomislić monastery to its utmost possibilities. The closest to the Žitomislić monastery would be Zavala and St. Trinity, since all three of them consist of one outside and three inside naves. None of them has a dome.

Its similarity to the Tyrdoš monastery, which was a Herzegovina metropolitanate seat, with which Žitomislić used to keep constant relations, shows itself in the likeness of their pillars and capitals.

Massive pillars in Žitomislić (height 2,45—2,47, base of the foot 0,63 × 0,63 m, and capital height 0,28 m) are octagonal with the foot whose profile is pendent to the capital.

By combining the medieval ornaments found on the *stećaks* with contemporary Islamic elements, the capital of the northern pillar represents, due to its relief decorations, a unique work of art in the Turkish period. Similar to the *stećaks* of the nearby necropolies at Stolac (Boljuni-Oplićići) it shows a hunter, armed with a bow and arrow, his cap decorated with feathers, hunting bears, bucks, rabbits and birds, accompanied by his dogs and falcons. Compared to the *stećaks*, a difference in the technique can be noticed. The relief is somewhat more prominent and fuller, while some animals have spindleshaped bodies and legs. That suggests the particular carver technique of a different period. The eyes are worked out as a regular concentric circle with a little hole drilled in its center. Such a thing has not been noticed on *stećaks*.

The southern pillar capital is decorated on its two sides with the motif of rosette. The rosettes strongly resemble the same motifs worked out in engraving, as well as the rosettes that appear in Islamic decorative plastique. The western side of the capital is decorated by the relief Greek cross and plastic circles with engraved crosses. Across this space there is an inscription bearing the name of the carver "craftsman Vukasin from the Orahovica monastery", while at the southern, undecorated side, there is an inscription bearing an illegible date of erecting of pillars.

The altar area is shaped as a square in which a circle with a star-like rosette is engraved. The ornament resembles the motifs from objects

wrought out by using a technique of insertion. It is worked out by putting together hexagons of white, gray, purple, blue and black colours.

The baptistry is the only preserved piece of the church furniture. It was constructed at the turn of the 17th century.

In 1767 the craftsman Jakov Tomić built a lock in the northern door of the parvis with a nice key of the Gothic type.

The western portal (its one wing 1,77 × 44 × 5 cm) constructed in the northern door was cut out, probably in 18th century, by an unknown craftsman in the style of Mediterranean coffin engravings.

FRESCO PAINTINGS

The fresco paintings in the Žitomislić monastery's church have not been preserved. However, an inscription above the entrance door which leads from the parvis into the temple says "that the temple hath been finished and registered" on May 5th 1609 as ordered by Prior Sava and executed by the elder monk named Kyr — Maxim.

According to the data left by the witnesses, the fresco paintings that had been severely damaged by humidity, were completely removed in 1869, during a thorough reconstruction of the church. As a result, the only preserved fresco in Žitomislić is the Annunciation (discovered under a layer of whitewash in 1961), bearing the inscription concerning the painting, while the portrait of the founder Milisav, which before the reconstruction had been placed leftwards from the entrance on the western wall, has been preserved in scarce descriptions and documents. These include a photograph of the portrait taken in 1867 (picture 29), an oil copy on canvas which recently has been made by an unknown painter from Makarska (189 × 75 cm; picture 30) and a drawing done by the Sarajevo painter E. A. Čeplin after a photograph, published in the *Nada* magazine in 1895. (Pict. 31) The landlord Milisav was painted with the temple model in his right hand and holding a cane in his left hand. The cape edged with fur — as the one on Milisav — was worn in the Turkish Empire of that time by Christians, while the act of painting the cap is considered a contemporary Islamic influence and is rather rarely seen on the founders' portraits.

The only preserved fresco, the Annunciation, offers little opportunity for analysing the style of the Žitomislić fresco painting. However, some prominent characteristics, such as the well proportioned slim figures, the elegance of movements and stances, a firm painting and neat inscriptions show that the unknown painter belonged to the few of better educated and more talented painters of his time.

ICONOSTATIS

The iconostasis made of stone, with its preserved engravings and icon paintings, is a rarity in the Serbian art from the time of Turkish rule. Three icon paintings, i.e. engraving units, separated by stylistic and chronological differences can be noticed on it. (Pict. 32, drawing 10)

1. Two older throne icons (undated)
2. Pulpit with painted cross and icons of the Virgin and St. John (undated)
3. Holy doorway dated in 1675
4. Two newer throne icons and Watchful Eye from 1718 are clearly separated from the previous three, relatively connected entities.

Older Throne Icons are made on boards decorated with engravings, in which especially prominent is the Islamic broken arch under which the main characters, The Virgin with Christ on one icon and the Diety on the other, are placed. Busts of the Apostles on the Diety icon are placed under carved arches of the same type, while Prophets on the Virgin icon are placed within the framework of a vine border.

Virgin the Leader with Prophets (Pict. 34, 122 × 86 × 4 cm) is painted in the usual way in maphorion of purple and a cap and gown of dark blue. The background in its upper part is covered with golden leaves, and is green in the lower part. The 16 busts of the Old Testament characters are painted on golden and red background, while the colour of their gowns is based on the contrast between purple and blue.

Diety with the Apostles (pict. 33; 122,5 × 86 × 3 cm) is of similar colouring, based on strong contrasts between red and blue or red and purple together with dark green, ochre and gold. On the left and right sides, from top to bottom, the busts of Evangelists and Apostles are lined.

The closest analogies to these icons can be found on the icon of Christ from the village Drajčica painted by the end of 16th century and on the icons by craftsman Mitrofan dated in 1635. They approximately determine the time of the Žitomislić icons coming into existence, and it can be supposed that they were painted around the time when the church itself was painted.

Pulpit with Painted Cross and Icons of the Virgin and St. John represents the second entity on the iconostasis. On a nicely gilded engraving of this entity the traces of dark blue and purple can be seen. This richly carved pulpit can be divided into three horizontal belts, where the upper and the lower ones constitute the frame for the middle one — a board upon which the Act of Diety is painted. Ten free pillars rest on the lower belt, while their capitals support the upper belt like a roof wreath. Thus, the entity makes an impression of an architectural construction. The Diety board (36 cm high and some 3 cm thick) leans against the pillars at the back of the iconostasis. These pillars divide the board into nine fields. The central field is occupied by the figure of Christ, while the eight remaining ones are arranged in the pattern of dyptych, each containing a pair of figures. A dyptych is formed by two shallow niches each one vaulted by a broken arch, divided by small columns. To the left of Christ, directed towards north, the following pairs of the figures are arranged: Virgin — Peter; John — Simon; Luke — Bartholomew; Thomas — Sava of Serbia. To the right of Christ, directed towards south, there follow: John the Baptist — Paul; Andrew — Mathew; Mark — Jacob; Philip — Simon of Serbia.

Above the pulpit there are two rustically wrought out dragons, whose tails in the centre support a richly carved cross, while, at the same time, leftwards and rightwards they hold, in their gaping jaws, the icons of the Virgin and St. John.

The prevailing colour on the palette is yellow ochre (ranging from light to dark), two tones of blue and red. Less frequent are dark purple, olive green and darkened dark green (?). The light green and golden colours in the background of the figures, which stand in a light disharmony, emphasize the vividness of this colouring.

There is no analogy for the engraving of the iconostasis. As a whole, it shows certain influences of late-Greek plastique, which appeared in our domestic engravings in 16th and 17th centuries. This is especially noticeable at the pulpit, which resembles the patterns of the late-Gothic polyptychs, not only by its architectural arrangement, but also by using a motif of a

shell with a triangular gable. The introduction of these, as well as of the Islamic elements (arches), resulted in an original entity worked out most probably by a local, Herzegovian engraver.

Judging by the stylistic characteristics of the icon paintings of the Act and Christ, the painter belonged to the first decades of 17th century, when the characteristics of the Italian-Cretan art appeared in the Serbian painting. The most similar to it is the opus of Georgy Mitrofanović. A comparison with some others of his works (especially with frescoes from the monasteries Dobrićevo and Zavala) shows many common features. Due to a similarity of particular characters and paintings, stances of figures and the shape of draperies on them, the painting of the Act in Žitomislić is the closest to the icon paintings of the Zavala monastery. Thus, one can assume that the Act of Žitomislić came into existence probably between 1618 and 1619; at the time when Georgy Mitrofanović used to paint frescoes in Zavala.

Holy Doorway represents the third entity of engraving and icon painting. An inscription below Archangel Gabriel's feet mentions only one of the founders, the prior Seraphion and the year 1675, when the doorway was made.

This icon painting is, due to its analogy with other works, ascribed to the craftsman Radul, since it shows the marked characteristics of his stylistic expression (grayish and ochre nuances, white marks around the eyes, characteristic circles under the eyes, the type of characters etc.).

The engraving of the Žitomislić Holy Doorway represents one of the most beautiful pieces of engraving from the 17th century art in these lands and most probably was carved by some specialized engraver.

New Throne Icons replaced the old ones on the stone iconostasis in the second decade of 18th century.

The icon *the Virgin with Christ and Angels* (Picture 41) to the north of the doorway (112,5 × 84 cm) and *the Diety with the Virgin and St. John* to the south of the doorway are today built into the wall of iconostasis.

Judging by the inscription in Serbian at the back of the The Virgin icon these were, painted by the painter Mihajlo in 1718, after the order of the founder Kyr Petronije Vukoparan. The influences of the late Byzantine painting, together with elements of Levantine baroque, can be noticed here. His was the final work concerning the iconostasis paintings in the Žitomislić monastery.

TREASURY

The Žitomislić monastery's treasury was situated in the new guesthouse which burnt down towards the end of 1941. It was then that the objects kept in it were destroyed. These included: the library, archives of old Turkish documents and various older, artistically wrought out, sacral objects. A small number of objects, that at the time of fire happened to be in the church (which remained intact), has been preserved and nowadays is exhibited in the church.

Of the whole Library, which had consisted of some forty ancient manuscripts, in many instances decorated by miniatures, and a number of printed books from XVI to XVIII centuries, only one book in Russian has been preserved in the monastery. It is *Ritual Book*, published in Moscow, which is important for the monastery's history, since it contains a note observation by Mihajlo and Gavrilo Miloradović, showing that in 1707, on the

occasion of their visit to the monastery, they brought 9 Russian printed books as a gift of the Emperor Peter the Great. (Pict. 48, a — d)

A year later Lazar Bugarin transcribed in Žitomislić *the Service — Book*, decorated with the miniatures representing John the Chrysostomos, which has been preserved due to the fact that it is kept in the Library of the Britisch Museum in London.

Among the objects of *goldsmith craftsmanship*, mainly icon lamps have been preserved. The prominent one is an icon lamp decorated by two rows of Gothic *quadriphori* with rosettes and decorative stones, put upside down — a product of a Herzegovian goldsmith workshop from 17th century.

Three object are distinguished by their importance and beauty. The most prominent is the reliquary of silver, a work of art of an unknown craftsman, from the Herzegovian goldsmith workshop from 18th century.

From a number of crosses that the monastery used to possess only the carved wooden cross of the founder Vukosav Tomašević from Crna Reka, silverplated in Sarajevo in 1689, has been preserved. On its both sides the six scenes of the Holy Holidays are engraved, while the inscription is cut in along the octogonal cross handle.

The history of a nice silver plate containing a scene of the Annunciation is mysterious. It had been made in 1738 in Moscow after the testament of the count Sava Vladislavić. In his testament the count Vladislavić left, besides the books for the monasteries Savina and Žitomislić, a number of metal objects for the church in Topla near Herceg-Novi. One of the objects was the plate mentioned above — a fact known from an inscription on its backside. It is not known when and under what circumstances this object appeared in Žitomislić.

ICONS

Out of several older icons mentioned in documents, only the icon *the Deity with Saints*, painted by monk Christiphor of Žitomislić, has been preserved. It had been acquired in 1750 in Venice — as Christopher himself wrote down on the back side of the icon. (Pict. 69 a, b) This icon is a work of an unknown late-Greek painter and at the same time it is the only one in the monastery's collection with an inscription on it.

Out of some thirty icons which are kept and exhibited in the church, most belong to a unique collection of Russian icons made in 18th and 19th centuries. Different from the similar collections in Serbian churches and monasteries, this one is distinguished by icons made by better craftsmen as well as by rarer iconographic contents.

It is a known fact that the members of the founders' family presented the monastery with books. For that reason it can be supposed that some of the icons appeared in the monastery as their present. However, that cannot be proved, since none of the icons bears either inscription or date.

The characteristics of some better specimens of icons, which are distinguished by the miniature painting, can be brought into relation with the style and technique of the Stroganoff school, and some of them with the achievements of the Moscow workshops of 19th century.

The collection of the icons of the Žitomislić monastery shows that the most important pieces of the local icon painting are connected with the period of the 17th and the beginning of 18th centuries. In Žitomislić special care was devoted to decorating the iconostasis.

MONASTERY CEMETERY

The tombstones — crosses on the Žitomislić monastery's cemetery are of importance for the study of stonemasons' craftsmanship in Herzegovina. The cemetery is situated to the east of the church. Its first part, reserved for monks exclusively, occupies the churchyard, on a somewhat higher plateau to the east of apse, while the other part is situated on the hill Gorica, outside the monastery's wall.

The monks' cemetery represents, not only by the number of decorations and caligraphic inscriptions, but also by the beauty of particular crosses, one of the rare preserved graveyards of the 18th and the 19th centuries.

LIST OF ILLUSTRATIONS

a) Drawings

1. Graphic position of the Žitomislić Monastery
2. Situational plan
  - a) new residential quarters
  - b) kitchen
  - v) old residential quarters
  - g) barn
  - d) school
  - d) stable
  - e) graveyard in the Porch
3. Ground plan of the Monastery
4. Longitudinal section of the church
5. West façade
6. North façade
7. East façade
8. Transversal section of nave with view of pillars
9. Transversal section of nave with view of altar
10. Comparative table of ground plans:
  - a) Zavala
  - b) Žitomislić
  - c) Holy Trinity of Pljevlja
11. Amvon
12. Schematic drawing of iconostasis

b) Photographs:

1. The Žitomislić Monastery with the village in the background
2. Site of late-Antic basilica with necropolis of stećci
3. Coat-of-arms of the Miloradović family
4. Portraits of the Russian branch of the Miloradović family, 18—19th c.
5. The Žitomislić Monastery with guardian Serafim Perović, done by P. Reifenstein in 1886
6. Part of the monastic estate
7. View of the residential quarters
8. South façade of the old residential quarters
9. South façade of the kitchen
10. North-Western view of the church, photographed in 1867.

11. Present-day North-western view of the church
12. North view of the church and bell tower
13. Interior of nave, north-eastern area
14. South pillar in the nave
15. Capital of north pillar, western side
16. Capital of north pillar, south side
17. Capital of north pillar, east side
18. Capital of north pillar, north side
19. Capital of south pillar: left — east, right — north side
20. Capital of south pillar — northern side
21. Capital of south pillar — west side with inscription of builder Vukašin
22. Capital of south pillar, south side: inscription with year of installing pillars, 1602/1603.
23. Amvon, beginning of 17th century.
24. Baptismal font, end of 16th or beginning of 17th century
25. Rosette in the kitchen wall
26. Keyhole with key in northern door, wrought by Jakov Tomić in 1767.
27. Door in wood carving in western wall, second half of 18th century
28. Annunciation, fresco painting with inscription of temple decoration, A.D. 1609
29. Fresco portrait of donor Milisav, photographed in 1867.
30. Portrait of donor Milisav, copy, oil on canvas, around 1867—1869.
31. Portrait of donor Milisav, drawing by A. E. Tcheplin, 1895.
32. Iconostasis, 1618—1619 (?)
33. Cross, detail of iconostasis
- 33a. Evangelists St John and St Mark, detail of fig. 33
34. Virgin Hodeghitria with Prophets, old throne icon, beginning of 17th century
35. Prophet Zacharias, detail, Fig. 34.
36. Iconostasis, detail
37. Developed Composition of Deisis, G. Mitrofanović, 1618—19 (?)
- 37/1a St Peter — Virgin
- 37/2a St Simon — St John
- 37/3a St Bartholomew — St Luke
- 37/4a St Sava of Serbia — St Thomas
- 37/1b St John Predecessor — St Paul
- 37/2b St Andrew — St Mathew
- 37/3b St Mark — St Jacob
- 37/4b St Philip — St Simeon of Serbia
38. Crucifix — Virgin, 1618—19 (?)
39. Crucifix — St John, 1618—19 (?)
40. Imperial Door of Donor Serafim, 1675, carved by Radul (?)
41. Virgin with Christ and Angels, new throne icon, painted by Mihajlo, 1718
42. Detail of Fig. 41.
43. Deisis, new throne icon, painted by Mihajlo, 1718
44. Christ, Sleeping Child, painted by Mihajlo, 1718
45. Menaion, 14th century (Catalogue 1)
46. Memorial Book of the Monastery, beginning of 17th century, photographed in 1926
47. a, b, v, g Prayer Book. Russian printed book, beginning of 18th c. Leaves with notes written by Mihajlo and Gavrilo Miloradović, 1707 (Catalogue 2)
48. A page of Pentekostarion, Russian printed book, 1704 (catalogue 3)
49. A page of Pentakostarion with notes by Patriarch Arsenije IV, (Catalogue 3)

50. St John the Chrysostomos, miniature from the Ritual Book, written in 1706.
51. St Flavian and John the Chrysostomos, miniature from Ritual Book
- 52a Silver plate of Sava Vladislavić
- 52b Inscription on the back side of the silver plate of S. Vladislavić
53. Cross of donor Vukašin Tomašević of Crna Reka, A.D. 1689 (Catalogue 7)
54. A Reliquary in form of temple, beginning of 17th c. (Catalogue 18)
- 55a Deisis with Saints by hieromonach Christiphor, Greek painter first half of 18th century (Catalogue 24)
- 55b Deisis, inscription on the back side of icon
56. Virgin with Christ, Russian icon, first half of 18th c. (Catalogue 29)
57. Crucifix with three types of Virgin. Russian icon, first half of 18th c. (Catalogue 31)
58. Archangels Gabriel and Michael with saints and four types of Virgin, Russian, first half of 18th c. (Catalogue 32)
59. Ascension of the Holy Cross, Russian, first half of the 18th c. (Catalogue 33)
60. Virgin of Kazan' with saints, Russian, 18th c. (Catalogue 34)
61. Virgin of the Burning Bush, Russian, first half of 18th c. (Catalogue 37)
62. Christ Pantocrator, Russian, 18th c. (Catalogue 41)
63. Cross of heiromonach, guardian Vasilije, 1765 (Catalogue 51)
64. Cross of unknown owner, 1762 (Catalogue 61)
65. Cross of Jovan Teodorović, 1765 (Catalogue 62)
66. Cross of heiromonach Melentije, 1816 (Catalogue 65)
67. Cross of heiromonach Christiphor, 1815 (Catalogue 66)
68. Dish of Gavro Tomašević, 1879 (Catalogue 4)
69. Dish of Vule the tailor, 1702 (Catalogue 5)
70. Icon lamp, work of Hercegovinian goldsmith workshop, 17th c. (Catalogue 8)
71. Icon lamp of donors brothers Vitković 1696 (Catalogue 9)
72. Icon lamp of donor Rako Radević, 1708, (Catalogue 10)
73. Orarium of hieromonach Mojsije, 1778, (Catalogue 14)
74. Belts, 17th to 18th century (Catalogue 15)
- 75a Belt buckle of hieromonach haji-Vasilije, 1765 (Catalogue 16)
- 75b Verso of the buckle with inscription (Catalogue 16)
76. A censer of Tomo Selaković, 1776 (Catalogue 19)
77. Icon lamp of donor Simo Miletić, 1774 (Catalogue 11)
78. Cross of Evtimija Kudrjavcova, 1865 (Catalogue 20)
79. Archdeacon Stephen with scenes from his life, first half of 18th century (Catalogue 21)
80. Deisis, domestic painter, end of 18th c. (Catalogue 22)
81. Descent of the Holy Ghost, Venetian-Greek painter, end of 17th century (Catalogue 23)
82. Virgin with Christ, 18th c. (Catalogue 25)
83. Jerusalem, detail, Greek painter, oleography, 1852 (Catalogue 26)
84. Archistrategus Gabriel, village zoographer, middle of 19th c. (Catalogue 27)
85. Crucification and entombment, end of 19th c. (Catalogue 28)
86. Christ Pantocrator, Russian icon, first half of 18th century (Catalogue 30)
87. St Dmitri of Thessaloniki, Russian icon, 18th c. (Catalogue 36)
88. St Three Hierarchs, Russian, 18th c. (Catalogue 38)
89. St Nicolas, Russian icon, 18th c. (Catalogue 39)
90. St Stephen with two martyr women, Russian, 18th—19th c. (Cat. 40)

91. St John of Rila, Russian, 19th c. (Catalogue 42)
92. Annunciation, Russian, 19th c. (Catalogue 44)
93. Deisis, Russian, 18th c. (Catalogue 45)
94. St Luke, Russian icon, 1901 (Catalogue 46)
95. Cross of Hercegovinian Metropolitan Philotheos, 1751, (Catalogue 47)
96. Cross of Bosnian Metropolitan kyr Vissarion, 1708 (Catalogue 48)
97. Cross of hieromonach Sava, 1708 (Catalogue 49)
98. Cross of hieromonach Christiphor the guardian, 1759 (Catalogue 50)
99. Cross of Hercegovinian Metropolitan Jeremijah, 1815 (Catalogue 58)
100. Cross of hieromonach Melentije Bilić, (Catalogue 60)
101. Cross of monk Mojsije, 1804 (Catalogue 63)
102. Stone fragment I (Catalogue 73)
103. Stone fragment II (Catalogue 74)

Note: Initials in this book originate from the Book of Psalms of Stefan Avramović Hrabren, written in 1637.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

- Библиографија расправа и чланака IV/I Хисторија, Југославенски лексикографски завод, Загреб 1973.*
- Богдановић А., Бурић В. Ј., Медаковић Д. *Хиландар*, Београд 1978.
- Богићевић, В. *Влашко-српска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини* (Поводом студије др. А. Бенца, Радимља) Гласник Земаљског музеја н. с. VII, Сарајево 1952.
- Вего М., *Културни карактер некрополе Радимље код Стоца*, Радови са симпозијума „Средњовјековна Босна и европска култура”, Зеница 1973.
- Вукићевић, М., *Из старих србуља*, Манастир Житомишљић, Гласник Земаљског музеја XIII, Сарајево 1901.
- Гильфердинг А. Ф., *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, В. Маслеша, Сарајево 1972.
- Дучић Ј., *Један Србин дипломат на двору Петра Великог и Катарине I Гроф Сава Владиславић*, Београд—Питсбург, 1942.
- Дучић Н., *Манастир Житомишљић у Херцеговини, Србско-далматински магазин XX*, Задар 1861. — Ид. Манастир Житомишљић у Херцеговини. Књижевне старине. Приправна духовна школа у њему. Српске цркве у столачком округу, Књижевни радови, књ. I, у Биограду 1891.
- Дучић Н., *Хронограф Житомишљићки*, Гласник Српског ученог друштва XXXII, Београд 1871.
- Бурић В. Ј., *Милешева и дрински тим цркве, Рашика баштина I*, Краљево 1975. 22, напомена 48.
- Иларионовъ Н., *Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговинѣ*, Чтения въ императорскомъ обществѣ истории и древностей российскихъ при Московскомъ университѣтѣ, юл-сентябрь, Москва 1870, 1—17.
- Кајмаковић З., *Георгије Митрофановић*, В. Маслеша, Сарајево 1977.
- Кајмаковић З., *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, В. Маслеша, Сарајево 1971.
- Манастир Житомислић*. Црква у Тријебићу код Стоца, издање Управе манастира Житомислића, Mostar 1971.
- Мазалић Б., *Житомислић*, Енциклопедија ликовних умјетности IV, Загреб 1966.

- Мазалић Б. *Лексикон умјетника Босне и Херцеговине*, В. Маслеша, Сарајево 1967.
- Мазалић Б. *Сликарска умјетност у Босни и Херцеговини у турско доба (1500—1878)*, В. Маслеша, Сарајево 1965.
- б) Везе манастира Хиландара са Босном и Херцеговином, Матица српска, Нови Сад 1976.
- Милорадович Г. *Православный монастырь Житомисличъ въ Герцеговинѣ*, Черниговъ 1890.
- Митрополит Владислав, *Житомисличка духовна школа — Богословија (1858—1871)*, Православље, год. XII, бр. 280, 15. новембар 1978.
- Момировић П., *Капитали манастира Житомислића*, Богословље год. XIII (XVII), св. 1 и 2. Београд 1969.
- Момировић П., *Царске двери манастира Житомислића у Херцеговини*, Наше ствари II, Сарајево 1954.
- Петковић В., *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. IV, 1332, Загреб 1929.
- Петковић В. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- Петковић С. *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Матица српска, Нови Сад 1965.
- Руварац И. *О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу*, Зборник Илариона Руварца, Српска краљевска академија, посебна издања, књ. III, Београд 1934.
- Симоновић Р., *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Новј Сад 1891, књ. 168, 1—26; 1892, књ. 169. 37—60.
- Скарђић В. *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, Сарајево 1928.
- Станић Р.: З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у БиХ*, 1971, (приказ), Наше ствари XIII, Сарајево 1972.
- Станић Р., *Споменици монаха и монахиња из XVII и XVIII века на православним гробљима у Мостару*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве, год. XLVIII, бр. 3, Београд 1967.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, књ. I—IV, Београд—Сремски Карловци, 1902—1923. — Ид., Старе српске повеље и писма, књ. I, други део, Београд—Сремски Карловци, 1902—1923. — Ид., Старе српске повеље и писма, књ. I, други део, Београд—Сремски Карловци 1934, CXLIX, бр. 785.
- Тирић Б., *Поменик манастира Житомислића у Херцеговини*, Споменик Српске краљевске академије XXXIV. II разред 31, Београд 1898.
- Боровић В., *Извештај о сакупљању грађе за монографију манастира Житомислића*, Годишњак Српске краљевске академије XXXV, Београд 1926.
- Боровић В., *Мостар и његова српска православна општина*, издање Српске православне општине мостарске, Београд 1933.
- Боровић В., *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*, Старијар III серија, том X—XI, Београд 1935—1936.
- Боровић-Љубинковић М., *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.
- Филиповић Н., *Власи и успостава тимарског система у Херцеговини*, Годишњак Академије наука и умјетности БиХ, књ. XII, Центар за балканолошка испитивања књ. 10, Сарајево 1974.
- Шамић М., *Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX столећу (1836—1878) и њихови утисци о њој*. В. Маслеша, Сарајево 1981.
- Шолаја, С., *Манастир Житомислић у Херцеговини или задужбина Милорадовића*, Србско-далматински магазин за лето 1846, XI год. у Задру.

ОПШТИ РЕГИСТАР

А

- Авакум, преписивач 36
Аврамовић, 21
Аврамовић Стефан (в. Храбрен)
Алаџа цамија у Фочи 77
Амвон 80, 81
Андрејевић А. 77, 101
Антонова В. И. 194
Анђелић Т. 18
Апостол из 1618. 35, 36, 135
Арсеније IV 38, 45, 136
Атанасковић—Салчић В. 18, 40
Атос 16, 195
Лустерлиц 27
Аустрија 28
Африка 43, 200

Б

- Бабић Г. 100, 107, 122
Балабановић П. 109
Бањска, манастир 145
Баслер Б. 17
Бела црква у Караку 98
Бенац А. 13, 22
Беседе Јована Златоустог из 1618/19. 35, 134, 135
Бешлагић Ш. 18, 20
Биберцић С. 20
Бивоље Брдо 20, 29
Бијело Поље 135
Билановић Бранко 47
Билић Мелентије, јеромонах 202
Бјелушине, гробље 155, 159
Благат 20, 29, 37, 40, 156
Благовести, двери 124—126
Благовести, фреска 15, 89, 95
Благовештење под Кабларом, манастир 102, 109, 110
Блаж Јурјев, сликар 113
Богдановић Д. 33, 121
Богићевић В. 10, 13, 14, 24, 28
Богородица са Христом, 1718. 38, 127—129
Богородица Одигитрија са пророцима 101, 104
Бољуни, некропола 74

- Борковић Христифор, игуман (+1834) 158, 204
Бородино 27
Браичетић Вукашин 35
Бркић Н. 105
Bouse, фотограф 42
Bouillon S. 8, 9, 89
Буквић Иларион, јеромонах (+1867) 205
Буквић-Јовановић К. 148
Буна 29, 32

В

- Варлаамово житије из 1633. 134
Васиље, игуман (+1765) 156, 197
Васић П. 14, 74, 95
Вего М. 20, 22, 23, 25, 29
Венеција 39
Wenzel M. 74, 86
Видоњска јама 47
Видоштак, некропола 20
Виктор, игуман 33, 45
Висарион, митрополит (+1708) 34, 37, 45, 155, 156, 195
Висарион, игуман, преписивач 32, 36, 44
Висарион, проигуман 9, 32, 143
Витковић, приложници 170
Више Ловрин, сликар 111
Владислав, митрополит 16, 43, 46
Владиславић Сава 13, 25, 26, 39, 134, 169
Владичино врело, извор 58
Властелиновић Никола, преписивач 37
Возућа, манастир 36, 44, 134
Врате, дуборезна 84, 85, 86
Врачи 20
Врдо, поље 18, 57, 58
Врело под липом, извор 58
Врлика, црква 45
Вукановић В. 43
Вукашин (в. Храбрен)
Вукашин, мајstor 31, 77, 79, 80, 162
Вукићевић Доситеј, јеромонах 47
Вукићевић М. М. 11, 24, 36, 134, 135
Вукаловић Љука 42

Вуковић Јово, приложник 41, 58
Вукопаран Петроније, приложник 38, 131
Вуле терзија, приложник 41, 169
Вулетић-Вукасовић В. 11, 143
Вучуревић Константин, игуман 47

Г
Гавран — капетан 42
Гаврило Житомислићанин, преписивач 33, 36
Гаврило Рачанин, дуборезбар 34, 145
Гаговић Арсеније, архимандрит пивски 41
Гацко 136
Георгијевић Св. 17
Гильфердинг А. Ф. 7, 29, 30, 42
Голец Ј. 91, 195
Горица, гробље 17, 41, 51, 54, 59, 155, 156, 157, 200
Горица код Требиња 199
Грабовник, поток 57, 58
Грдан, војвода 25, 31, 162
Грбина-Бјелокосић А. 10

Д
Дабижив, поп 20
Данило I Петровић 25
Даничић Б. 11
Дејисис, 1718. 38, 129, 130
Дејисис са apostолима 101, 107
Дероко А. 86
Дечани 79, 82, 86
Димитријевић Ст. М. 25
Дискос из 1738. 39, 144, 169
Добрићево, манастир 12, 121, 123, 173
Добричевић Ловро, сликар 113
Добрин 98
Доминикански самостан у Дубровнику 113
Доњи Власи 22, 23, 31
Драговић, манастир 44
Драјчаки, црква св. Николе 109, 110
Драчево 24, 30, 32, 33, 35
Дријева, трг 29
Дубочани, црква 44
Дубраве 21, 49
Дубровник 26, 28
Дужи, манастир 42, 199
Духовна школа 8, 42, 43, 45, 55, 163
Дучић Ј. 13, 25, 39, 145, 1669
Дучић Н. 7—11, 24, 25, 42, 50, 89, 92, 97, 113, 133, 134
Душанић Св. 100

Б
Бикић, породица 57
Бозлић, породица 57
Буковић В. М. 10, 134
Букић Т. 26
Бурђево, црква 148
Бурић В. Ј. 15, 16, 20, 71, 121, 122

Е

Евпраксија, игуманија 43
Евтимије, игуман 33

З

Завала, манастир 12, 44, 68, 71, 72, 121, 123, 175
Задар 7, 28
Зворник
нови 54, 60
стари 43, 66
Зеленика А. 89
Зелић Герасим 45

И

Иванишевић—Бирић Б. 195
Икона: Архиђакон Стефан, прва пол. XVIII века 176
Архијатаг Гаврило, XIX век 182
Арханђел Гаврило, крило двери, XIX век 148
Арханђел Михајло, крило двери, XIX век 148
Арх. Михајло и Гаврило, прва пол. XVIII века 151, 186
Благовести, XIX век 192
Богородица са Христом, XVIII век 180
Богородица са Христом, прва пол. XVIII века 184
Богородица са Христом, поч. XX века 148
Богородица са apostолима, XVIII век 186—187
Богородица Казанска, XVIII век 186
Богородица Неопалима купина, XVIII век 186
Богородица Страсна, XVI век 148
Богородица Одигитрија, крај XVI по. XVII века 148
Дејисис, XVIII век 178
Дејисис са светитељима, XVIII век 39, 146, 147, 180
Дејисис „Седмица“, XVIII век 193
Исус Христ Сведржитељ, прва пол. XVIII века 185
Исус Христ Сведржитељ, крај XVIII поч. XIX века 191
Исус Христ Сведржитељ, крај XVIII, поч XIX века 192
„Madre della Consolazione“, крај XVI поч. XVII века 148
Распеће Христово и полагање у гроб, 1894. 148, 183
Распеће Христово, прва пол. XVIII века 185
Сabor бесполотних сила, XX век 148
Силазак св. Духа на apostоле, крај XVII поч. XVIII века 179

Св. Георгије, XIX век 148
Св. Димитрије Солунски XVIII век 187
Св. Јован Рилски, XIX век 191
Св. Лука, 1901. 194
Св. Никола, XVIII век 189
Св. Стефан Чудотворац, XVIII/XIX век 190
Три јерарха, XVIII век 189
Уздизање часног крста, XVIII век 186

Иларион, игуман 32, 44, 123
Иларионов Н. 8, 10, 11, 50, 77, 89, 90, 97, 113, 131
Италија 26, 38, 86

Ј

Јеремија, митрополит (1815) 41, 155, 158, 159, 200
Јерусалим, манастир Арханђела Михајла 44
Јерусалим, олеографија, 1852. 44, 181
Јиречек К. 29
Јован, сликар 122
Јован, кујунџија 145
Јовановић М. 149

К

Кадионица Б. Храбрена 143
кадионица из 1776. 41, 176
Кајмаковић З. 15, 20, 44, 72, 91, 95, 97, 110, 114, 116, 119, 126
канџила из XVIII века 171
канџило из XVII века 170
канџило из 1696. 34, 170
канџило из 1774. 41, 171
канџило из 1790. 171
канџило из 1708. 41, 170
Кандијски рат 33
капители
северни 74, 75, 76
јужни 8, 10, 11, 74, 77—79
Карамехмедовић М. 145, 176
Кареја 33, 134
Кашић Д. 16, 55
киков, почетак XVII века 145, 174
Кисић Р. 200
Кисић Б. 200
Кандијски рат 33
капители
стари 55, 56
нови 42, 54, 55, 133
Кораћ В. 67, 71
Косановић С. 135
Космај, брдо 17
Косијерево, манастир 40, 44
Крешевљаковић Х. 57
Крка, манастир 39, 45
крст из 1630. 32, 143
крст из 1689. 34, 144, 169
крст из 1695. 145
крст из 1865. 146, 176
крстионица 32, 82
Крстовић Христифор, јеромонах (†1926) 205
Крф 45

Кудрјавцева Евфимија, приложник 146, 176
Кузман 25, 57
Кузмановић Спиридон (в. Милорадовић)
Кујачић М. 59
Кујкур Вуко, приложник 60
куле 57
Куртовић Ј., приложник 192

Л

Лазар Бугарин, преписивач и илуминатор 34, 36, 137
Лазар, хачи, приложник 181
Лековић Никола 37
Лествица Ј. Лествичника из 1617 36, 134
Ломница, манастир 44, 71

Љ

Љољини 25, 57
Љољини гомила 17
Љубибратић Георгијевић Василије, приложник 41
Љубинковић М. (в. Боровић-Љубинковић)

М

Мажићи, манастир (в. Ораховица)
Мазалић Б. 14, 15, 97, 110, 114, 119, 125, 131, 149, 179
Максим игуман, приложник 38, 174
Максим 34, 58
Максим јеромонах, ктитор живописа 31, 89
Марија Дивица 20
Марија Терезија 28
Марта монахиња 20
Медаковић Д. 16, 36, 121, 126
Мелетије игуман (1816) 158, 204
„Месија истини“ 134
Милешево 44, 80, 122
Микић О. 148
Милетић Симо, приложник 171
Милисав Храбрен (в. Храбрен)
Милорадовић
Вукић 22
Григориј Александровић 8, 9, 27, 30, 46, 50, 93, 97, 110, 113, 149, 161, 183
Гаврило 25, 36, 135, 138, 149, 167
Илија 25
Михајло 25, 26, 27, 28, 36, 37, 135, 138, 149, 167
Михаил Андрејевић 26
Петар 22, 23
Радоје 22, 28
Симеон, игуман 33
Стјепан 21, 161
Спиридон Кузмановић, јерођакон 39, 45
Храбреновић Јероним 28

Милошевић Д. 110, 122
Милутиновић Христифор, игуман
(†1903) 30, 43, 46, 158, 204
Миљковић Симеон, игуман 43
Минеј српски, XIV век 136, 167
Минеј из 1590. 133
Минеј из 1638. 24, 33, 35
Минеј из 1650. 34, 35
Минеј за март из 1690. 36, 135
Минеј за март из Пиве 135
Миоковић код Чачка, црква 109, 110
Мирковић Л. 101
Мирослав, кнез хумски 20
Митрофан, сликар 102, 103, 109, 110
Митрофановић Георгије, сликар 15,
16, 44, 119, 120, 121, 122, 123, 131,
162
Михајло, сликар 38, 131
Михајловић Христифор, игуман
(†1920) 43, 198
Мићевић А. 18, 43, 46, 52, 55, 56
Мојсије, монах (†1804) 203
Мојсије, јеромонах 171
Момировић П. 14, 15, 74, 77, 79, 97,
123, 125, 131, 139, 170
Морача, манастир 94, 121, 123
Морејски рат 33
Москва 37, 39, 135, 146, 169
Мостар 7, 8, 9, 13, 15, 20, 29, 34, 38,
40, 60, 164, 191, 192, 195, 199
Мошин В. 137
Мусават, лист 43

Н

Нада, лист 10
Надајдин Партенције (1812) 158, 200
налон из 1696. 34, 143
Наполеон 27
Народни музеј у Београду 12, 135
Нарона 18
Невесиње 49, 164
Невесињски устанак 43
Недремано око из 1718. 38, 101, 130
Немања 20
Ненадовић С. 58
Неретва 7, 18, 22, 29, 47, 54, 56, 57, 58,
59, 155, 161
Николајевић И. 18
Николајевић Паҳомије (†1906) 201, 202
Никољац, манастир 122
Новаковић С. 11

О

Обрадовић Серафим, јеромонах (†1821)
204
Обрљин, планина 38
Озрен, манастир 44, 95
Окиљевић Обрен 47
Оков јеванђеља из 1691. 34, 145
Октоих из 1536. 134
Октоих из 1650. 34, 35
Онаш К. 151
Оногашт 26
Опијачи 25
Опличићи, некропола 74

Ораховица (Мажићи), манастир 80
Ораховица, манастир 80
орар из 1778. 171
Орловци 18, 46
Ошанићи, црква 20, 22, 23

П

Павловић Петар 21
Пајкић П. 109, 145
Паликућа Христифор, игуман 41
Панкратије, преписивач 35
Панагија јеромонаха Руђима 144
Панић Д. 107
Папић М. 45
Параћа, манастир 134
пафта из 1765 41, 173
Пашиновац, гробље 155, 159
Перовић Серафим, игуман (†1903) 8,
10, 24, 42, 43, 51, 91, 199
Перовић Јован 43
Петар Велики 25, 26, 39, 134
Петар Цетињски 26
Петар Чајничанин, преписивач 35
Петар, монах, преписивач 36
Петковић В. 16
Петковић С. 15, 28, 34, 35, 39, 71, 72,
91, 95, 122, 137
Пејак Макарије, јерођакон 47
Петникостар из 1704. 38, 135, 136
петохлебница из 1684. 34, 143
Петроград 27
Пећка патријаршија 44, 79, 122, 161
Пећ, црква св. Апостола 122
Пећ, црква св. Димитрија 86, 123
Пеџо Е. 46
печат манастира Житомислића 31
печат јеромонаха Јосифа 145
Пива, манастир 44, 122, 133, 145
Пијесци, село 33, 35
Платницик П. фотограф 8, 10, 48, 110
појасеви из XVII века 171—173
Поменик манастира Житомислића 11,
13, 23, 24, 32, 44, 135
Поменик манастира Завале 24, 71
Поменик Пећки, мали 44
Поменик манастира Хиландара 25
Поповић Б. учитељ 46
Поповић М. С. 31, 42
Поповић Ц. 86
Пријател К. 113
Продановић Марко 47
Псалтир из 1602/3 133
Псалтир из 1636. 35
Псалтир из 1637. 24, 32, 35, 135
Пуцић М. 11, 21

Р

Радевић Рако, приложник 41, 170
Радимља, некропола 13, 14, 20, 22, 23,
74
Радишевић И. приложник 178
Радојчић Св. 110, 122, 136, 148
Радојковић Е. 111, 139, 145, 170, 171,
175, 176
Радуловић Леонтије 43

Радул, сликар 97, 123, 125, 126, 131,
162
Раичевић Андрија, сликар 122
Reiffenstein, сликар 46, 51
Ранковић Ратко, преписивач 36
Рељево 43
Ризванбеговић Али-бег 42
Ровински П. 37
Руварац И. 11
Русија 21, 25, 28, 40, 41, 42, 44, 134,
199

С

Сава, златар 34, 135, 145
Сава, игуман 23, 31, 32, 89
Сава, проигуман (†1708) 37, 156, 196
Сава Српски 114, 115, 122
Савина, манастир 39, 126
Sainte-Marie, E. de 9, 42, 50, 92
Сарајево 13, 29, 43, 45, 145, 146, 169
Сарајево, Стара црква 13, 125
Сарукци баша 33
Света Гора 39
Свитава, село 32
Свиштов 40
Сврдлин 57
Селаковић Томо, приложник 176
Серафјон проигуман, ктитор двери
34, 97, 123, 125, 126
Сређевескиј А. 17, 28
Сефић Мустафа 30
Симеон Српски 114, 116, 122
Симић Лазар 57, 59
Симић Митрофан, игуман (†1933) 43,
156, 198
Симић Павле, сликар 148
Симоновић Р. 10, 11, 23, 24, 30, 31, 32,
33, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 49, 50, 77,
90, 97, 131, 133, 135, 138, 139, 143,
148, 155, 157, 169
Синдик А. 39, 145
Скарић В. 13, 25, 26, 101, 145
Сковран А. 126, 145, 170
Скок П. 17
Служабник из 1706. 34, 35, 36, 137, 138
Сојоловић Мехмед паша 161
Србљановић В. 77
Срђевићи, црква 136
Српска основна школа 43, 46, 163
Станић Р. 15, 20, 89, 91, 95, 100, 109,
148, 155
Стасов В. 8
Столац 20, 37, 74, 137, 164
Стојановић А. 11, 22, 23, 89, 133, 134,
143
Студеница, црква св. Николе 120, 123
Студеничко јеванђеље из 1666. 40
Суворов 26

Т

Тањир из 1738. (в. дискос)
Тврдош, манастир 12, 32, 44, 72, 73,
80, 126, 175
Теодоровић Јован (†1765) 158, 203
Теофил јеромонах, преписивач 36

тепсија из 1702. 41, 169
тепсија из 1879. 169
Типик манастира Житомислића из
1619. 134
Тирић Б. 11, 44
Тодоровић Симеон, игуман (†1901)
156, 198
Тодоровић Томо, приложник 171
Томашевић Вукосав, приложник 34,
169

Томашевић Гавро, приложник 169
Томић Јаков, бравар 41, 84
Томовић П. приложник 191
Топла, црква 39, 169
Трајић С. 137
Требник руски из 1707. 25, 135, 136,
167
Требињски манастир (в. Тврдош)
Тријебањ, црква св. Николе 12, 13,
16, 23, 24, 50, 83
Триод из 1663. 58
Трифуновић Б. 134
Тројица Пљевальска 35, 44, 71, 78, 83,
94, 136, 145
Трудић С. 17
Трухелка Б. 10

Б

Боровић В. 7, 12, 13, 20, 23, 24, 25, 29,
31, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 49,
51, 60, 71, 72, 73, 77, 90, 97, 133, 134,
135, 138, 143, 155, 170, 174, 176, 180,
195

Боровић-Лубинковић М. 14, 97, 110,
113, 123, 125, 126

У

Угљен Мехмед 30
Украјина 27
Урош I 20

Ф

Fine John V. A. 25
Филиповић Н. 14, 21, 22, 29
Филотеј, митрополит (†1751) 155, 156,
195

Х

Хајрудин, градитељ 161
Хан В. 86
Харисијадес М. 135
Хасандејић Х. 40
Хациосмановић А. 134
Хиландар, манастир 16, 32, 33, 36, 44,
45, 58, 120, 122
Хиландар, црква св. Трифуна 120
Хлапович Аврамије, златар 145
Хопово, манастир 9, 32, 36, 44, 135
Horvath K. 25
Храбак Б. 14, 22, 23, 25

Храбрени 9, 11, 13, 14, 21, 22, 23, 32, 44, 71, 162
Храбрен Вукашин 24, 30, 44
Вук 24, 31, 33, 49, 91, 162
Буро 24
Јован, игуман 23, 24, 30, 49, 161, 162
Милисав 10, 14, 21, 23, 24, 25, 28, 32, 46, 91, 93, 94, 162
Петар 24, 29, 30, 49, 161, 162
Радивој 24, 33, 162
Радак 25
Радоје 23, 24, 28
Радосав 23
Рајо 24, 31, 33, 49, 91
Саво 32, 33
Стојан Ђурин 24, 31, 33, 49, 91
Стефан Аврамовић 24, 32, 134, 135
Храбреновић Јован 28
Храсно 21
Христифор јеромонах, дародавац ико-
не 39
Христифор игуман (†1759) 156, 196
Христифор проигуман (†1815) 204
Хронограф из 1634. 9, 11, 32, 45, 134

Ц

Цариград 18
Цароставник (в. Хронограф)

Цароставник из 1714. 37
Церница 32, 33
Цетиње 25, 26
Црквина (в. Орловци)
Црнићи, село 30, 33
Црна Река 34

Ч

чаща проигумана Саве Хоповца 143
чаша из 1671. 143
Челадко дијак, преписивач 36
Чернилов 9
Чејовић Владимир (†1941) 47
Чеплин Е. А., сликар 10, 51, 72
чесме 41, 42, 55, 58
Чесма, извор 58

Ш

Шакотић Илија, преписивач 35
Шамаић М. 9, 29, 92
Шемић Л. 148
Шкрбинска гомила 17
Шкриванић Г. 29
Шолаја Серафим 7, 8, 10, 41, 45, 52, 89, 92, 134
штап Никодимов из 1632. 143

САДРЖАЈ

I. ИСТОРИЈА ПРОУЧАВАЊА МАНАСИРА ЖИТОМИСЛИЋА	7
II. ИСТОРИЈА	
1. Црквене грађевине у области Неретве и столачких Дубрава пре подизања Житомислића	17
2. Ктитори	21
3. Историја Житомислића	29
III. АРХИТЕКТУРА	
1. Комплекс манастира Житомислића	52
2. Архитектура цркве	60
3. Типологија, особености и аналогије	69
4. Архитектонско-декоративни детаљи и декоративна пластика	73
IV. ЖИВОПИС	89
V. ИКОНОСТАС	97
VI. РИЗНИЦА	133
VII. МАНАСТИРСКО ГРОБЉЕ	155
VIII. ЗАКЉУЧАК	161
КАТАЛОГ	165
SUMMARY	207
ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА	219
ОПШТИ РЕГИСТАР	221